HRVATSKO

KOLO

XIX

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

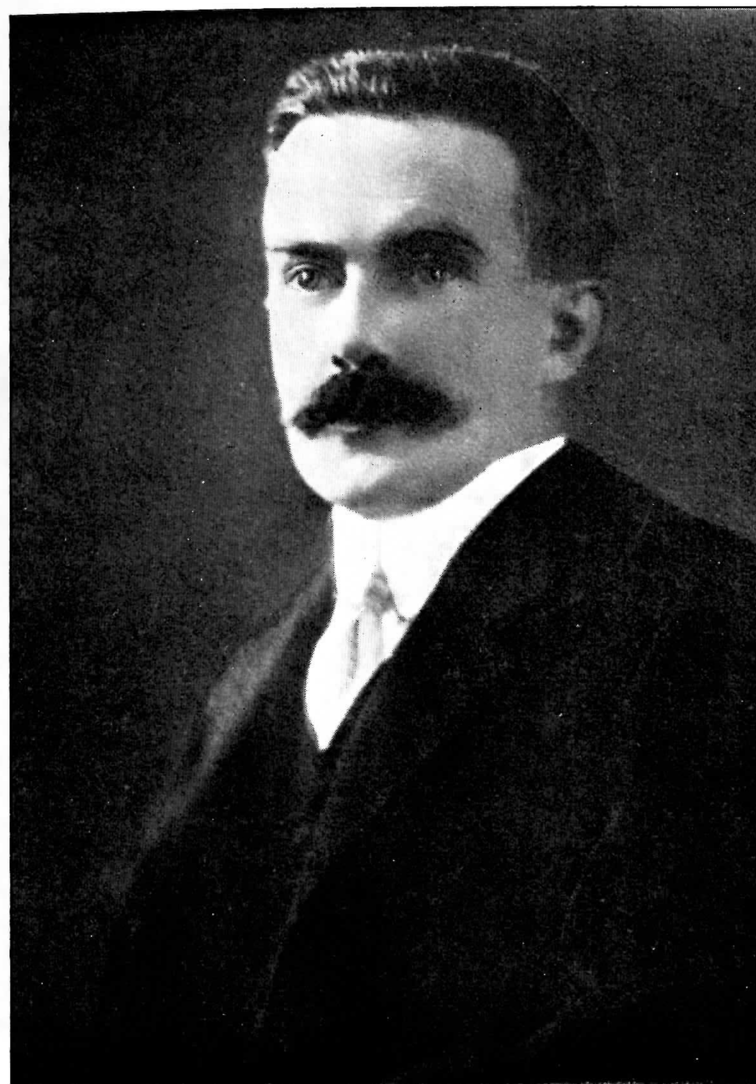
B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

KNJIGA XIX

ZAGREB MCMXXXVIII

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina u Zagrebu

USPOMENI
velikoga dobrotvora, dugogodišnjeg
odbornika i zaslužnog člana
radnika Matice Hrvatske
D^{RA} MIROSLAVA PL. ČAČKOVIĆA
posvećuje ovo djelo
MATICA HRVATSKA

DR. VINKO KRIŠKOVIĆ, ZAGREB

RAT IDEOLOGIJA

U skupštini Lige naroda 25. rujna 1936. izjavio je između ostaloga Senjor Alvarez del Veyo, ministar vanjskih poslova španjolske republike, da je doba nacionalnih ratova prošlo, a da se je Evropa vratila u doba ratova ideja, kao što su bili vjerski ratovi šesnaestog i sedamnaestog vijeka: »Rat budućnosti, iako se može spolja vidjeti neka borba između dviju država, bit će uistinu borba, sudar, opreka u drami povijesti između dviju ideologija, dvaju mišljenja, dvaju gledanja na svijet. Vremena nacionalnih ratova sve više nestaje. Baš kao što su u Evropi šesnaestog vijeka ljudi pristali na razne strane i borili se za dva vjerska ideala, za katoličku i protestantsku vjeru, tako se može reći, da će današnje ljude razdvojiti dva politička ideala — demokracija i zulum.« Te su riječi odjeknule širom svega svijeta, i odonda se je pojavilo, a i održalo mišljenje, da će »ideologijske protivnosti« biti uzrok »rata ideologijâ«, koji će se zametnuti između evropskih zemalja demokratskih i diktatorskih. No ta teza španjolskog ministra i na njoj osnovano mišljenje ne će obastati na potanjem ispitu. Zacijelo nema prilike, da bi danas mogao između njih nastati rat zbog ikojih vjerskih ideala. A ideologije, o kojima se radi: demokratska, komunistička, fašistička i nacionalno-socijalistička, sada doduše više nisu vjerske prirode, ali je teško vjerovati, da bi njihova protivnost, koliko su samo državotvorne, koliko tek stvaraju poseban oblik države i vladavine, mogla Evropu uvući u ratove ne samo za obranu nego i za napadanje. Da bismo to na čistac izveli, treba da nešto dublje zađemo.

Malo koja riječ je tako često mijenjala svoje značenje kao baš »ideologija«. Ta riječ dolazi iz Francuske, a prvobitno je na

kraju osamnaestog vijeka značila znanost ideja, filozofiju duha, naročito onu, koja naše znanje dobiva iz osjećaja. Na početku devetnaestog pograbio je Napoleon tu riječ, dao joj protivan smisao i upotrijebio ju za nadimak apstraktne političke teorije, što se »ni u jednu ruku ne osniva na svojoj realnoj koristi, nego može tek da presvoji dječaka usijane glave i ćanuta zanešenjaka.« A onda će ju u dvadesetom preuzeti Marksisti i od njih državnici i politički pisci, pa dati joj smisao, da je »ideologija« što i ideje same, koje obuhvataju ne samo političko područje nego i čitav socijalni život. »Ideologija« više nije nadimak i dobila je kud i kamo prošireniji smisao. Ona je danas skup suvislih ideja o svrhama države i društva, i načina, kako će ih postići.

Bilo je ideologija i njihovih međusobnih borba i prije dvadesetog vijeka. Kako za današnju Evropu kažu, da se je podijelila u dva tabora, tako su ju u šesnaestom i sedamnaestom uistinu razdvojile dvije protivničke ideologije, katolička i protestantska. Danas se je Evropi nametnuo problem Španjolske, pa pitamo, da li druge države imadu pravo u ime demokracije, komunizma ili fašizma umiješati se u španjolske poslove. Isto su tako pitali 1579., kad su se u Francuskoj Hugenoti borili za svoju vjersku slobodu, da li »susjedni narodi imadu pravo pomoći podanicima drugih vladara, koji im čine zulum zbog prave vjere«. Hitler je danas proglasio prirodno i nepomirljivo neprijateljstvo između komunista i nekomunista, a Cromwell 1658. prirodno i promislom Božjim nastalo neprijateljstvo između španjolskih katolika i onih, koji su ustali za prave probitke Boga. Danas je Rusija, što je tada bila Španjolska. A u moderno doba poslije bečkog kongresa došao je sukob ideologija legitimizma i liberalizma, da li su podanici dužni primati svoje vladare iz ruku Božjih, ili imadu pravo, da ih sami biraju i postavljaju, a taj je sukob razdvajao Evropu od 1815. do 1848. Španjolska tada nije bila predvodnica u borbi, nego bojište, a i tada se je rasprela raspra, smiju li se tuđe vlasti umiješati u njezine poslove.

Danas ima prilike k borbi ideologijâ i k ratu idejâ puno više nego prije, jer ih državna i socijalna politika iznose kud i kamo više. Treba tek da pogledamo po bijelom svijetu naokolo.

Na jednoj strani je u Kini Sun Yat-Sen proglasio svoja tri načela nacionalizma, demokracije i socijalne pravde. Na drugoj opet Roosevelt novi zakonik kolektivne svijesti, što žrtvuje lične probitke za dobro zajednice. A između njih biju boj različite škole socijalne teorije. Navalile su političke i socijalne ideje na jata, da im se nitko ne može izmaći ni ukloniti. Da letimice ogledamo najglavnije i podijelimo ih boljeg pregleda radi na staro i novo evanđelje, na one, koje su već u jednom ili drugom obliku osvojile svijet, i one, koje tek iz zemalja, gdje su se rodile i razvile, rade, da ga osvoje.

Među prve prije svega ide nacionalizam, pravo svakog naroda na suverenitet, pravo, da bude nezavisan i vlada sam nad sobom. On je »idée maîtresse«, ideja vladarica novije evropske i američke povijesti, »narod-država« je nama politička jedinica državna i međunarodna, a sam nacionalizam vjera modernog svijeta. Još je Voltaire bio simbol kozmopolitizma, a Lessing smio reći, da »ne može pojmiti ljubavi domovine i da mu se čini, te je, ako je uopće išto, neki herojski osjećaj, pa je zadovoljan i prezadovoljan, što ga nema«. Nacionalizam nije stvorila francuska revolucija, kako se u nas obično trabunja, jer je suverenost naroda, što ju je ona proglasila, bila ideja politička, nego se je rodio upravo na ustuk njojzi, kad se je izvrgla u osvajalačko carstvo Napoleonovo. Onda će ga Mazzini obasjati svetačkim sjajem, jer mu nacija nije samo sveukupnost Talijana, povezanih zajedničkom prošlošću i vladanih istim zakonima, nego je u svakom narodu neka mistična duša, naročito stvorena od Boga, te narod sam vrijedi, da ga obožavaju i služe mu, jer je očitovanje božanstva. Po načelu podjele rada svaki narod ima neku posebnu sposobnost, koje sve skupa čine blago ljudskog roda, Englezi imperijalizam, Germani filozofiju, Francuzi praktičnost, a Talijani ovo dvoje zajedno, pa je sam Bog postavio geografske granice, tokom velikih rijeka, smjerom visokih planina i drugim geografskim prilikama, da odijeli narode.

Njegov njemački suvremenik J. G. Fichte (»Die Reden an die deutsche Nation«) zagudjet će naprotiv pravu Hitlersku pjesmu o prvenstvu Germana, jer su oni »pioniri i izgledi osta-

lom čovječanstvu; imati karakter i biti German bez sumnje znači isto. — A novi odgoj treba da bude u bitnosti to, da do istrage uništi slobodnu volju na tlu, koje je uzeo obrađivati, pa naprotiv stvara strogu prinudu u odlukama volje, jer je protivno nemoguće. Na takovu volju može se čovjek odsada osloniti pouzdano i izvjesno«. Zatim će ga opet Renan zadahnuti dušom, ne mističnom kao Mazzini, nego spiritualnom i historijskom. »Les tombeaux de ses ancêtres, les temples de ses aïeux«, grobovi njegovih djedova, hramovi njegovih predaka čine narod. »Zajedničko koljeno, zajednička vjera, domovina, vlada — te stvari nedostaju bez zajedničke baštine. Narod je neka duša, neko spiritualno načelo. Dvije stvari, koje su upravo jedno, čine tu dušu, to spiritualno načelo. Jedna je prošlost, a druga sadašnjost. Jedna je zajedničko imanje bogata nasljedstva uspomena, a druga sadašnji pristanak, želja živjeti zajedno, volja održati neokrnjenu baštinu«. Tako će nacionalizam u dvadesetom vijeku biti osnova Versailleskoga ugovora, ali će doskora izići, kako kaže Bertrand Russell »Which Way to Peace«, (Kojim putem do mira, 113), da je postao poluga anarhije i imperijalizma i jedna od najgrđih prepona mira u modernom svijetu; da se je teorija: »svaki narod ima svoju slobodu« izvrgla u praksu: »moj narod ima pravo na slobodu, ali oni, koje hoće prignjaviti, svinje su i stoka, pa opći probitak kulture brani, da budu slobodni«. A H. G. Wellsu je u ovo doba, kad je sav svijet tako očito neka ekonomska jedinica, teško vjerovati, da je narod-država, kako fašisti hoće, konačan i trajan stupanj ljudskog razvitka. »Bitna ideja nacionalizma devetnaestog vijeka bila je opravdano pravo svakog naroda, da upravlja svojim poslovima na svome teritoriju bez obzira na druge narode. Ali pogreška u toj ideji je to, da se poslovi i probitci svake moderne zajednice protežu do najdaljih strana zemlje«.

A svaki narod-država više ili manje svijesno nastoji, da bi u svijetu što više proširio svoju vlast i svoj ekonomski, kapitalistički sustav, na kome je osnovan. Tako nastaje moderni imperijalizam, koji pokreće i želja vlasti i ekonomska dobit. On je u sebi udružio oba ta elementa, i romantički i ekonomski. Dok su

na priliku Aleksandar Veliki, Džingis Khan, Napoleon, osvajali svoje carstvo podsticani nekim romantičnim snom, ličnom i dinastičkom željom vlasti, Rimljani i Briti u Indiji bili su prinuđeni silom prilika, da se dadu na imperijalistčku politiku. Sličnim načinom dobivali su vlast i silu u svoje ruke, širili ju sve dalje, snosili mjesne običaje, mirili narode, ostavili im njihovu vjeru i jezik, davali im građanska prava, da je »Pax Britannica« nalik na staru »Pax Romana«. Briti su prvi dokučili, da samo trgovačko iskorišćivanje ne opravdava imperijalizam, pa da bijeli čovjek nosi teret dužnosti, iako se lijepo naplaćuje, što ga nosi. Pretekli su Rimljane načelom svoje imperijalističke vlasti, da trgovačko iskorišćivanje i politička uprava ne smiju da budu u istim rukama. To su načela moderne, sadašnje britske kolonijalne politike, ali još u osamnaestom vijeku bile su naseobine po starom merkantilističkom sustavu puki privjesci matere zemlje. Nisu imale svoga života, bilo im je dobavljati materi zemlji sirovine, šećer, nekovano zlato i srebro, mirodije, za koje su od nje u zamjenu dobivale rukotvorine. Taj stari britski kolonijalni sustav prestao je pobunom i otpadom američkih naseobina, pa je mjesto merkantilizma došlo načelo slobodne trgovine, koje je odonda sve više preotimalo mah. Bilo je doduše u prošlom i ovom stoljeću pokušaja imperijske preferencije, da bi stvorili od matere zemlje i Dominiona jedno trgovačko i carinsko područje, unutar kojega bi slobodno trgovali i bili carinama zaštićeni od uvoza tuđe robe, ali svi ti pokušaji nisu uspjeli, jer je unatoč toj preferenciji na priliku Kanada više trgovala sa Sjedinjenim državama američkim nego s Velikom Britanijom, a ova s Argentinom i Danskom više nego s ikojim svojim Dominionom. Poučena američkim ratom Velika Britanija više nije kušala da okrnji nezavisnost država, koje se sada zovu Dominioni, jer je Westminsterskim statutom 1931. uglavila, da su oni sasvim autonomne države i slobodno udružene kao članice britske zajednice naroda.

Moderni imperijalizam drugih evropskih naroda počinje se 1884., kad je počela tučnjava za Afriku, pored koje je prodiranje u Aziju sve dalje išlo, pa evropske narode napala imperijalistička pomama, da su objema rukama grabili plijen. U Africi

su naišli na neznatan otpor, jer su u tim zemljama nastavala zaostala plemena, koja se nisu mogla odbraniti od oružja »civilizacije«. Kako je taj pokret evropskog imperijalizma zauzeo mah, vidi se najbolje po tom, da su 1492. bijeli narodi imali u svojoj vlasti devet postotaka površine zemaljske, a 1935. osamdeset i pet. Jedan od glavnih razloga tomu bez sumnje su osvajalačke pobude nacionalizma. Narod-država misli, da ima neko prosvjetno poslanje, a njegovi sinovi drže, da pripadaju k nekoj višoj rasi, koja je pozvana, da štiti divljake nesposobne za život i vlada nad njima. Drugi je isto tako jak razlog tomu ekonomska potreba, kad se industrija tako razvije, da su domaća tržišta zasićena, pa treba izvesti suvišak proizvoda i financijskog kapitala, onoga, što se investira. Ali kod toga treba ne samo naći nova tržišta, nego i dobiti u svoje ruke vlast nad sirovinama, potrebnim za industrijsku proizvodnju. Onda treba novih naselja za suvišak žiteljstva, koje se je u Evropi umnožilo s neviđenom brzinom, i konačno strategijskih uporišta na zgodnim mjestima za obranu naseobina. Što se tiče ekonomske strane imperijalizma, svakako će zemlja, koja ima naseobina, lakše dobaviti sirovine potrebne industriji, ali ni jedan industrijski narod, makar imao carstvo prostrano, koliko mu drago, nema svih sirovina, što ih treba. Od dvadeset i pet sirovina, za koje kažu, da su bitne za modernu industriju, ima britsko carstvo osamnaest, a Njemačka i Italija po četiri. A pšenice i ugljena nema ni jedna kolonija. Ni tržišta za industrijske proizvode nema u naseobinama baš na pretek. Velika Britanija imala je na priliku 1934. dvadeset i četiri postotka britskih kolonijalnih tržišta, a Japan sedam i pô. Od svega britskog izvoza išlo je samo trideset postotaka u naseobine. Pa opet je ekonomski imperijalizam danas golem međunarodni problem. U svakom kraju zemaljske kugle biju industrijski narodi ljute bojeve za tržišta. Više nema zemalja, koje bi se mogle iskoristiti, a svijet se sada dijeli u zasićene i nezasićene vlasti. Velika Britanija, Francuska i Sjedinjene države američke su na jednoj strani, a Japan, Italija i Njemačka na drugoj. Ove potonje traže tržišta i naseobine, pa ako ih ne mogu dobiti milom, uzet će ih silom.

Dok je nacionalizma, ima i internacionalizma, međunarodnosti, a dok je prvomu »sacro egoismo«, sveta sebičnost, jezgra i srž, nema ni riješenja mira, jer ni pojedinci, a nekmo li viša osjetljiva bića, zvana nacije, ne će, da im tko krnji nezavisnost. Stari narodi nisu znali nacionalizma, pa zato je u njih bilo malo međunarodnih veza. Stari Grci kanda nigda nisu pomislili, da svoje gradove-države udruže u višu državnu zajednicu, a s toga su se i uništili u međusobnom razdoru. Iza toga su nekoliko stoljeća uklanjale problem mira »Pax Romana« i »Pax Christiana«, ali ni njih nisu rasklimale i uništile nezavisne države, nego bune i raskol. Njihov ideal bio je kozmopolitski, a nije bio međunarodni. Na nestanak razrožnih i suprotnih zahtjeva nacionalnih država bio je takav ideal moguć. U moderno doba očito nije ničemu. Ima ih i danas, koji se igraju s idejom svjetske države i barem evropske državne zajednice, a neki komunisti imadu i kozmopolitskih ciljeva. Ali osnivači Lige naroda utvrdili su, da se neka suverena nad-država u modernim prilikama ne može osnovati, jer međunarodno mišljenje nije još za to zrelo. Pa tako je ona ostala tek neka sprava za mirno izravnavanje razmirica, »neki svagda vidljivi djelatni organ kulturne zajednice«.

Haljinu bez šavova, koja se je zvala »Republica Christiana«, razdrle su kavge papa i careva. U isti čas stale su se pomaljati nacionalne države, a s njihovom pojavom nestalo je svake nade jedinstva po staroj osnovi. Despoti renesanse nastojali su, kako je i prirodno, da zaštite i objačaju države, kojima su vladali. Brzo su se našli politički teoretici, da im kažu, te to nije samo prirodno, nego je to i njihovo pravo. Teorija legitimizma, božanskog prava kraljeva, dala je i vjersku potvrdu njihovu gospodstvu. Poslije suverenih vladara pojavili su se suvereni narodi, načelo ostalo je isto. Države su u međunarodnim stvarima nezavisne od svih stega, jer su apsolutne, vrhovne, a njihova suverenost ne smije se ograničavati. Onda su Hegel i Treitschke, filozofi Bismarckovi, dotjerali mak na konac. Prvi je postavio nauku, da je u državi oživotvoren najviši moralni i racionalni ideal; što ona kaže, to je samo po sebi pravo. Zato međunarodno pravo i moral ne mogu i ne smiju da postoje, jer bi stegnuli vrhovnost

države. Slobodne suverene države, učio je opet Treitschke, ne mogu imati obveza jedna spram drugoj, jer su ugovori tek dragovoljni pristanci, koji mogu prestati, kad to jedna ili druga strana hoće. »Bitnost je države prvo sila; drugo sila; treće sila«. Pa i Cavour, jedan od najvaljanijih osnivača nacionalne Italije, ne može a da ne prizna: »Kakovi lopovi bismo bili, da smo za sebe uradili, što radimo za svoju domovinu«. Takova rastava između javnog i privatnog morala, taj nacionalizam, koji sve podvrgava narodnoj ideji, uskoruje rat ne samo za obranu nego i za napadaje, pa sve dalje odmiče čovječanstvo od onoga ideala internacionalizma, što ga je Wilson 1918. u svojoj predsjedničkoj poruci objavio: »Što tražimo, vlada je prava, osnovana na pristanku vladanih i podržavana organiziranim mišljenjem čovječanstva«.

A on je rekao i onu znamenitu riječ o svjetskom ratu, koji se bije, da se svijet spasi za slobodu, za liberalnu demokraciju. Jer ona je dosada najsavršeniji oblik državne vladavine. Njezin je zadatak, da nađe ravnotežu između poretka i slobode, između dobra zajednice i dobra pojedinca, a njezino je načelo, da je svrha države stvoriti prilike, u kojima će svaki njezin građanin dobro živjeti. Zato je liberalizam u bitnosti individualističan i racionalan, osnovan je na ideji, da je čovjek razumno živinče i da mu je to bolje, što je slobodniji. On je, kako kaže Barker, načelo slobodne djelatnosti ljudskog duha — da slobodni duhovi u području socijalnog, političkog i pojedinačnog života slobodno idu do svojih slobodno određenih ciljeva. Zato daje pojedincu temeljna slobodnjačka prava, čovječja i građanska, slobodu mišljenja, savjesti, govora, vjeroispovijedanja, štampe, pravo na imovinu, vršiti javne službe i svojim glasovanjem sudjelovati kod određivanja državnih organa. On uči, da je narod suveren, da sva vlast u državi dolazi od njega i vrši se u njegovo ime. Ali baš u pitanju, kako da narod izjavi tu svoju suverenu volju, odvaja se od njega drugo načelo, koje ga hoće suziti — konzervativizam.

Svi priznaju, da je narod suveren, ali se razilaze u tome, što se ima razumijevati pod »narodom«? Hoće li svi imati jednako pravo glasa? Dabome — kaže Rousseau. Ne će — kaže John Locke — samo imućni. Veliki engleski politički mislilac Edmund Burke, osnivač modernog konzervativizma, slaže se s Lockeom. »Narod je prirodni imalac vlasti, ali imanje i vršenje vlasti nije isto«. Na toj je osnovi Burke razvio svoju teoriju predstavništva. Boljak čitavog društva ište, da pametni ljudi vladaju ludima. Vladu valja povjeretiti ljudima, koje su izabrali imatnici, jer je u onih, koji su materijalno povezani s boljkom zemlje, veća svijest odgovornosti, nego u onih, koji to nisu. Tako izabrani predstavnici bit će valjaniji, jer su se više izvježbali u umjeći vladanja od demagoga, koji bi inače prigrabili vlast. Od takvih predstavnika nadati se je i velikom patriotizmu i razumijevanju narodnih potreba. A oni valja da sebe drže za povjerenike boljka čitavog naroda, a nipošto za zagovornike pojedinačnih i staleških probitaka. Birati ih imadu viši i srednji stalež, »prirodni predstavnici ljudskog roda«, kako ih je pedeset godina poslije nazvao Macaulay. Današnja Engleska, dašto, daleko je odmakla od te nauke Burkeove i uvela opće pravo glasa. Po izbornom zakonu od 1928. ima u njoj trinaest milijuna i pô muških i punih petnaest milijuna ženskih izbornika. Rousseau je pobijedio Burkea.

A ono veliko liberalno načelo slobodne djelatnosti ljudskog duha u organiziranom društvu izgradila je demokracija. Ona je više nego vlada većine, nego njezin zakon, da je volja većine i volja naroda. Ona daje svakomu pojedincu, kao takvom i jer je takav, glas i utjecaj u određivanju prilika zajedničkog života. Daje svakomu dijela u pametnom i razboritom načinu zajedničkog raspravljanja. Ona se ne da ni zamisliti bez raspravljanja između različitih mišljenja i različitih političkih stranaka. Ali to raspravljanje nije boj, što se bije s ličnom strašću, da bi se izvojevala lična pobjeda. Nego je suradnja, da bi se postigao što općenitiji pristanak i sklad. Zato ona poštuje prava manjine i svagda radije pribjegava k razlozima i k pameti nego k sili. U mater-zemlji demokracije, u Engleskoj ima pored »vlade Nj. Veličanstva« i »vjerna oporba Nj. Veličanstva« (to je njezin službeni naziv), a sadašnji njezin vođa major C. R. Attlee dobiva plaću od dvije hiljade funta na godinu, je je kritika oporbe u

demokraciji baš tako opravdana i državi potrebna kao i djelatnost vlade.

Ali demokracija je ne samo načelo slobodne djelatnosti ljudskog duha, nego i sustav ustanova, organa, koji djeluju u političkoj zajednici, da ga oživotvore. Da bi svakomu dala dijela u raspravljanju, ima četiri bitna organa, kojima čitava zajednica i svi njezini članovi mogu slobodno odrediti prilike svoga zajedničkog života. Ti su organi politička stranka, izbornici, parlamenat i kabinet. Da bi te ustanove urodile pravom demokracijom, treba da među se drže točnu i oštru ravnotežu i da svaka uvijek vodi ozbiljnu brigu, te je ne bi poremetila. Jer demokracija je najosjetljiviji, a zato i najlabaviji oblik državne vladavine, koji se najlakše izvrgne u autokraciju ili u anarhiju. Parlamenat valja da raspravljanje, što je već počelo u izbornika ili još prije u stranaka, koje postavljaju svoje programe i kandidate pred izbornike, dovede do višeg stepena, gdje već počimlje utjecati na odluku kabineta. Valja da se obzire na izbornike i kreće se unutar njihovih potreba i želja, ali i na kabinet, na koji će utjecati svojim raspravljanjem, no kod toga mu pustiti slobodnu odluku pod njegovom odgovornošću. Ali problem sadašnjeg vremena nije položaj parlamenta, nego stranke u tom demokratskom sustavu. Mogu i ona tri druga organa da iskoče iz određenog demokratskog reda raspravljanja. Izbornici mogu da preskoče stranku, pa da izravno raspravljaju s parlamentom i kabinetom putem referenduma i narodne inicijative. Parlamenat može pokušati, da podjarmi kabinet sustavom svojih odbora, što se unose u stvari, za koje je ministar odgovoran, kako je na priliku sada u Francuskoj. Kabinet može da se sasvim preda većini, pa da raspravljanje parlamenta nema gotovo nikakova utjecaja na njegovu odluku, kako je na priliku sada u Engleskoj. Ali danas je najveća poteškoća stranka, koja je sustavom integralnog proporcionog izbornog reda ojačala na račun izbornika i parlamenta, pa se između njih utisnula i prekinula njihovu vezu. A još veća, kad iznese pobjedu i nad parlamentom i nad izbornicima, pa vlada »totalitarno« po svom stranačkom vođi, koji gospodi svojim drugovima u stranci, pa i kabinet sam od organa raspravljanja prometne u trublju svojih odluka.

Ako je raspravljanje dinamika demokracije, a ono je jednakost njezina statika. Ideja jednakosti nikla je iz nauke sv. Pavla, da su svi ljudi pred Bogom jednaki. Tomu pogledu ima prva crkva uvelike zahvaliti, što je predobila niže narodne slojeve rimskog carstva. Čovještvo je znatno naprijed pokročilo, kad je svijet vidio, da je sam Sin Božji bio sin drvodjelje, a njegovi učenici i siromašni ribari i bogati pravnici kao Pavao. Crkva je svagda učila, da je svaka pojedinačna duša jednako sveta, ali socijalne prilike srednjega vijeka nisu dale, da to uistinu i bude. U feudalnom društvenom poretku svakomu je bio u životu određen onaj položaj, u kome se je rodio, pa ga nije nikako mogao promijeniti. S renesansom stala se je lomiti ta strogost feudalnih klasnih razlika, ali je trebalo stoljeća, dok je dozrio demokratski poredak društva. Istom kad je Rousseau stao propovijedati jednakost svih ljudi, ukorijenila se je ta ideja u Francuskoj. Kako Alexis de Tocqueville hoće, pravi razlog francuskoj revoluciji bila je težnja jednakosti, a ne slobode, mržnja na povlastice, a ne želja narodne vlade (dakle jednako kao u poratnom srednjoevropskom seljačkom pokretu). Pa opet u deklaraciji prava čovjeka i građanina nema jednakosti, jer pokretači revolucije nisu bili komunisti, nego dućandžije i seljaci, kojima je bilo stalo do njihove svojine; pola seljaci kapitalisti, mali zemljoradnici, pola malograđani, »petits bourgois«, koji i danas vladaju Francuskom. Njima je dostajalo načelo »La carrière ouverte aux talents«, talentu je otvoren put. Ukinućem povlastica postignuta je jednakost. Pa tako demokracija devetnaestog vijeka poznaje samo čovječju p r a v n u jednakost i odatle izvodi jednaka politička prava za sve. Ona je samo politička, parlamentarna, jer je buržoazija izvojštila političku slobodu u prvom redu za sebe.

No demokracija dvadesetog vijeka traži k tomu i potpunu ekonomsku slobodu, jednakost ne samo prava, nego i svojine. Socijalizam, socijalna politika ekonomske jednakosti misli, da ju ne samo valja, nego da se ona i može oživotvoriti, a na osnovi današnje demokratske, političke slobode i pravne jednakosti. Fa-

šizam naprotiv zabacuje i tu slobodu i tu jednakost, pa vlast nad socijalnim životom predaje probitcima države, a komunizam je autokracija proletarijata. Zato su fašizam i komunizam protivnici demokracije, a nije i socijalizam. On je upravo socijalna politika, koja hoće na osnovi današnje demokracije ukloniti nepravde i nedostatke njezina pravnog i socijalnog poretka, a ne iznosi nove socijalne dogme kao komunizam. Hoće da sredstva produkcije, zemlja i ugljen, kapital, banke, budu zajednička svojina i da ih upravljaju na korist cjeline, a ne pojedinaca. Kod toga pušta potpunu slobodu pojedincu, što se tiče njegovih pojedinačnih prava, ili, kako se to danas kaže, dopušta i privatno vlasništvo i privatnu inicijativu. Ukratko više hoće da popuni sadašnji liberalno-demokratski poredak, nego da ga ruši. Razlikuje se od komunizma time, što vjeruje, da se potrebne reforme mogu učiniti unutar sadašnje parlamentarne demokracije, pa zato ne treba pribjeći k revoluciji. Svagda se je protivio imperijalizmu i osvajalačkom nacionalizmu, iako je svjetski rat pokazao, da njegovi pristaše ponajvećim dijelom nisu izgubili nacionalnog osjećaja. Komu se ovaj sud vidi preblag, neka poredi englesku Labour-party, radničku stranku, i francuske radikale - socijaliste s ruskim komunistima. Zato smo socijalizam i pribrojili k starom evanđelju.

Ali ako ćemo danas da govorimo o ratu ideja, o borbi ideologija, valja još da posegnemo za novim evanđeljem, koje propovijeda tri nove: ruski komunizam, talijanski fašizam i njemački nacionalni socijalizam, ili pokraćeno nacizam. Da im ukratko istaknemo glavne crte. Kao drugdje i u Rusiji je napetost između kapitala i rada dovela do diktature. Priprostim ali mekanim ruskim društvom malih seoskih općina dugo su vladali birokracija s jakom tuđinskom primjesom i domaća vlastela. Taj je društveni poredak potresao rusko-japanski rat 1905., a konačno ga uništio svjetski rat 1917. Ostao je samo jedan društveni sloj, koji je mogao uzeti uzde u svoje ruke, industrijsko radništvo po gradovima i tvornicama, koje su se u Rusiji umnožile u drugoj polovini devetnaestog vijeka. Nije bilo drugog društvenog sloja dosta znatnog ni snažnog, ni srednjeg staleža u

gradu, ni na selu, ni u svijetu obrta i trgovine, pa tako je ta manjina, okretna i energična, s određenim ciljevima i vodstvom, nametnula državi ideale industrijskog rada, komunizam, i tomu priprostom i mekom društvu svoju vlast. Kao i u Njemačkoj i Italiji obuhvatila je čitavu državu jednom strankom, osnovala gospodstvo stranke nad državom, a cigle jedne stranke s izvjesnim i ograničenim brojem članova, makar ih ima i na milijune, kojima ona daje posebne položaje, časti i povlastice. U državi, gdje nema klasa, može da bude samo jedna stranka, komunistička, »predvodnica trudbenika u njihovoj borbi, da objačaju i osnuju socijalistički sustav« (Lenjin). U Rusiji je ta jedna stranka po zakonu odijeljena od države, iako njezini članovi uistinu gospodare državom, a nije ni spomenuta u novom »demokratskom« ustavu. »Diktatura proletarijata«, kaže Staljin, »u bitnosti je diktatura stranke kao snage, koja uistinu vodi proletarijat«. Toj je stranci proletarijat svetinja, jer je od njega i nastala. Naprotiv država je oruđe klasnog zuluma, pa je konačno valja uništiti. A komunizam je vjerovanje, koje vjeruje, da klasni probitak preteže nacionalne predrasude. Dužnost je proletarijata da svagdje podstiče razdor i ne da raditi kapitalističkom stroju. U svim zemljama imade jedan isti probitak, jednu istu borbu u vidu; on je po svojoj prirodi bez nacionalnih predrasuda, njegovo gledanje na svijet, njegov pokret u bitnosti je čovječanski, kozmopolitski, i ne zna nacionalnih granica.

Od komunizma se je opet odvojio sindikalizam, što ga je zamislio George Sorel, koji je sam za sebe rekao, da je »condottiere« po izgledu renesanse, vojskovođa plaćenika. I on se diže na imperijalizam, militarizam i kapitalizam. A i na sadašnju državu, ili se barem od nje odvraća. Hoće državu proizvođača, gdje industrije vladaju same nad sobom. Radnici svake industrijske struke uzimaju za sebe suverenitet nad njom i sami ju upravljaju i iskorišćuju. Njihov društveni poredak bit će federacija slobodnih cehova, sastavljenih od gospodara i radnika kao u srednjem vijeku. Tako su na priliku španjolski sindikalisti htjeli vladu federativno povezanih velikih korporacija radnika i seljaka.

Od sindikalizma uzeo je talijanski fašizam neke oblike. On je vjera u transcendentnost apstraktne nacije, zamišljene kao neki organizam, koji ima biće, svrhe i sredstva, da ih postigne, a više od svojih članova. Iz te vjere izlazi totalitarno shvaćanje državne vlade kao gospodarice života građana u cijelosti, a na osnovi toga, što je ona čuvarica te apstraktne nacije. Iz nje izlazi opet korporativno shvaćanje ekonomskog rada po skupinama gospodara (poslodavaca) i radnika, koji zajedno rade pod zaštitom vlade na korist narodnog boljka. Tu teoriju ili, ako hoćemo, filozofiju fašističke stranke, koja zadiše talijansku štampu i književnost, a uče ju u sveučilištima, valja još potanje razložiti. Država fašista nije neki stroj vladanja, izdavanja zakona i upravljanja, nego nešto, što prožima i u sebi obuhvata svaku djelatnost u socijalnom životu. Država je nacija, »narod-država«, a istovjetna je s društvom i ima svoj posebni život. Fašistu je sve u državi i ništa ljudsko ni duhovno ne postoji niti ima kakovu vrijednost izvan nje. Ona je totalitarna, ona je sinteza i jedinstvo svih vrijednosti, pa tumači, razvija i daje snagu svakom pogledu života narodnog. Kao što je Rusiji svetinja proletarijat, a Njemačkoj arijska rasa, tako je Italiji »nacija«, neki organizam, neko više lice iznad svih svojih građana, prava »anima del' anima«. Kako Mussolini kaže u svojoj knjizi »La Dottrina del Fascismo«, fašizam je najčistiji oblik demokracije u tom smislu, da se narod uzima, kao što i treba, ne kvantitativno (po količini), nego kvalitativno (po kakvoći), pa prema tome da se uzima, te se kvalitet naroda uistinu očituje u smislu htijenja nekolicine, pa i j e d n o g a. Zato je fašistička vladavina aristokratska s diktaturom na čelu, a kao emanacija, očitovanje najčistije demokracije! To se apstraktno konstruiranje hoće da natječe s aramejskom vještinom u tome poslu.

Po demokratskom shvaćanju političke su stranke socijalne sile, koje pripremaju i uobličuju neke nauke, pa ih prenose u svoje programe. Nauke bez stranaka su slabokrvne, a stranke bez nauke, bez programa trgovačke tevabije, da dobiju masna mjesta u državi i ugrabe šićara. Fašizam je »jedna stranka-država«, ujedinjenje države u jednoj stranci, gospodstvo jedne stranke nad državom kao u Rusiji i Njemačkoj. Neka nova pojava u povijesti, diči se Mussolini, stranka, koja totalitarno vlada narodom. A toj totalitarnoj stranci pridao je sustav, koji se sada zove korporativizam. Sam negda pristaša i član sindikata radničkog, uzima stari sindikalizam, pripitomljava ga kao domaću životinju i upreže ga pod novim imenom u kola »jedna stranka-država«. Tako je rasprtio stare izbornike, stari parlamenat i staru, parlamentu odgovornu vladu i na njihovo mjesto postavio totalitarno-korporativnu državu. Totalitarna po tome, jer je vlada jedne stranke, što je organizirana svojim pravilnikom (statutom) i djeluje po svome stranačkom vođi, a taj je opet, koliko je uopće odgovoran, odgovoran stranci, kojoj je gospodar i supreno njome vlada. Korporativna po tome, jer je raspršila građanstvo s njegovim općim građanskim probitcima, vjerskim, odgojnim, ekonomskim, vanjskopolitičkim itd. u nekoliko korporacija, ekonomskih skupina, koje se bave samo svojim ekonomskim probitcima. No ta »corporazione« nije autonomno, samoupravno tijelo, nije, kako bismo mi rekli, juristično lice, nego je »organ državne uprave«, gdje konačno odlučuje vlada i njezina birokracija. Tako su na mjesto političkih stranaka s njihovim političkim načelima došle ekonomske skupine sa čisto svojim posebnim ekonomskim interesima, a time su i sadašnjoj komori zastupnika odbrojeni dani, jer korporativni sustav, za koji se hoće jedna politička stranka i totalitarna država, ne treba parlamenta u demokratskom smislu.

Ovdje valja spomenuti i socijalnu i ekonomsku ideologiju rimske crkve, što ju je sadašnji papa proglasio 1931. enciklikom »Quadragesimo anno« (četrdesete obljetnice jedne glasovite enciklike pape Leona XIII. — »Rerum novarum« o radništvu). Ona je osnovana na privatnom vlasništvu i privatnoj inicijativi, ekonomskoj pojedinačnoj slobodi, koliko ju dopušta stara kršćanska nauka o »pravednom postupanju« i »commune bonum«, opće dobro, a koliko ju ne steže moderni korporativni sustav, kako ga enciklika određuje. Pravi socijalni poredak, ordo, traži za svoje ekonomske jedinice ne pojedince, koji se takmiče, ni klase, koje među se ratuju, nego »ordines«, staleške redove, da u svakom

gospodari i čeljad surađuju, te čine jedno tijelo ili kolegij (korporaciju), a svi opet surađuju jedan s drugim na opće dobro cijelog društva. Kolegij ili korporacija, u kojoj su gospodari i čeljad od svakog »ordo« udruženi, treba da bude slobodno osnovana, a udruge gospodara i radnika valja da su dobrovoljne udruge, slobodno osnovane i sa slobodno sastavljenim i izdanim pravilnicima, koji najbolje odgovaraju njihovim svrhama. Onda papa izrijekom ne spominje suvremene talijanske korporativne države, ali kudi te nedobrovoljne i prinudne udruge ili sindikate, po kojima talijanske korporacije ne mogu a da ne budu osnovane. Te su korporacije organi države (vera ac propria Status instrumenta). Udruženjem mire doduše djelatnosti različitih klasa i svršavaju nauku i praksu klasne borbe, ali je opasnost, da država, mjesto da pomogne udrugama, zamijeni njihovu slobodnu djelatnost svojom vlašću. Opasnost je, da ih poplavi birokracija i da služe političkim, a ne svojim svrhama. U bivšoj Austriji su pokušali, da po načelima ove enciklike osnuju korporativni sustav. Nije doduše u praksi do kraja prokušan, ali bi čovjek mogao posumnjati, da li bi udruge poslodavaca i radnika, osnovane po tim načelima slobode (»integrum est hominibus quam maluerint formam eligere«; »libertas consociationes instituendi«), mogle djelovati, jer su radničke skupine same očito preslabe pored kapitalističkih, s kojima su udružene.

Konačno nam je još ogledati njemački nacizam, koji je kao i talijanski fašizam izgrađen na sličnoj, a opet različitoj filozofiji. Jezgra njegove vjere nije apstraktna nacija, nego fizična rasa, a fizična rasa arijskog tipa, zamišljena kao najveće blago čiste kulture i pravog napretka. Iz te vjere izlazi osobito isticanje fizičnog nasljedstva i važnost plemena i podrijetla. Njegov cilj je »vrli novi svijet«, kako je ono kliknula Shakespeareova Miranda, kad je ugledala nove ljude, svijet izgrađen na zdravom potomstvu najboljeg arijskog plemena. A posljedak mu je sustav totalitaran, jer takav novi svijet može nastati samo pod naučnim vodstvom i prinudnom jednoličnošću. Stoga ne samo jedan »Reich«, nego i jedna rasa i jedna vjera. To je totalitarno shvaćanje samo nastavak nauke Hegela i Marksa, koji su na državu

i klasu prenijeli svojstva, što ih je romantički pokret oko Rajne nekada davao »Volku«. »Volk« je narod, koji ima ličnost; on je neki duh, neko lice iznad duha i lica njegovih sinova; on pjeva svoje »Volkslieder«, govori svoj »Volksprache«, stvara svoj »Volksrecht« i izgrađuje svoj »Volksstaat«. Iz kulta takova apstraktnog, zapravo metafizičkog naroda dolazi onaj njemački zakon 1934. o prinudnoj sterilizaciji, jalovljenju lica, od kojih se može naslijediti trajna mahnitost, prirođena padavičavost, nasljedna sljepoća i gluhoća, prirođena fizična nagrđenost, pa onaj nečuveni njemački doktrinarizam, opor, krut, nepruživ, koji ne zna cjenkanja ni pogađanja. A osobito kad mu i prilike pomažu. Poratni njemački srednji stalež, uništen bezvrijednom valutom i gubitkom imovine, prevaren u nadama, da će u svome zvanju dobiti mjesta, koja su svakolika bila određena za ljude sasvim drukčije klase, za proletarijat i Židove, listom je nagrnuo u narodno-socijalnu stranku, koja mu je obećavala pomoć i dalji zdravi život. Ta je stranka postala opće pribježište u jadu i nevolji, žarište svega života. Stranačka vjera razvila se u opći »Weltanschauung«, gledanje na svijet, jer će stranka namaknuti svojim pristašama čitavu napravu života, uzajamnu dobrotvornost, odgoj, sport, vojničku vježbu i sve, što čovjek može zamisliti. Kad stranka postane tako totalna, na kraju ima mjesta samo za jednu. A kad jedna totalna stranka dobije svu vlast, država postane »totalitarna«, bude podanica i igračka jedne stranke.

Kad uočimo sve te ideje, ideologije sadašnjeg svijeta, razabiremo prije svega, da rat, borba između njih ne će i ne može nastati na osnovi vjerskoj, kao ono u šesnaestom i sedamnaestom vijeku, iako ni u Rusiji, ni u Njemačkoj ni u Italiji, pa ni u čitavoj Evropi nisu sva vjerska pitanja raščišćena. Ali više nisu jaka, da ju razdvoje. Zatim nam biva jasno i to, da danas, kad je svjetski rat uklonio tri cara, ruskoga, njemačkoga i austrijskog, »nosioce ličnog suvereniteta«, nema prilike, te će nastati borba između legitimizma sa svojim božanskim pravom vladara na prijestolje i liberalizma, koji daje suverenost narodu, iako svejednako postoji opreka između diktature, suverenog vodstva

naroda, i demokracije, prava naroda, da slobodnim raspravljanjem odredi načine svoga javnog života. Ali naročito udarit će nam u oči druge dvije goleme razlike između sadašnjega doba i predašnjih vremena. Taj rat ideja, borba ideologija mogla bi danas nastati uglavnom na osnovi socijalnoj i ekonomskoj, zbog različitog socijalnog i ekonomskog poretka državnog, osobito između poretka privatnog vlasništva i privatne inicijative i poretka komunističkog. A drugo, današnja borba bi se vodila po drugim mjerilima i u kud i kamo većem opsegu. U predašnje vrijeme bila je nekolicina od pobornika, koja bi izašla na mezevo ravno, ali žiteljstvo u cijelosti, neobrazovano i neuko, nije ulazilo u borbu. Danas, kad se je prosvjeta, a još više agitacija i propaganda tako raširila, ušlo bi u boj čitavo probuđeno i samosvijesno žiteljstvo. To bi zacijelo dalo borbi druge načine i ciljeve.

Da prisnujemo na predašnju misao. Danas bismo mogli zamisliti borbu između fašizma (nacizma) i komunizma, borbu uglavnom na ekonomskoj osnovi, između poretka privatnog vlasništva i privatne inicijative i poretka komunističkog. Ali ni to ne bi bila prava ekonomska borba, jer u Rusiji ima početaka privatnog vlasništva i ekonomske slobode, a fašizam i nacizam nisu osnovani samo na ustanovi privatnog vlasništva i ekonomske slobode, nego i na naciji i rasi. Osim toga i Njemačka i Italija uvode autarkiju, državu zatvorenog gospodarstva, a Italija i korporativizam, koji je u bitnosti sindikalizam, što sve nije daleko od ruskog komunizma. Ekonomska opreka nije dosta jaka, a k tomu nije ni jedina. To ne bi bila čista ekonomska borba, jer je ruski komunizam neznabožački, zapravo bezvjerski, fašizam transcendentan, koji vjeruje u promisao Božji, uistinu katolički, a nacizam se u načelu drži 24. točke svoga stranačkog programa, da »predstavlja stajalište pozitivnog kršćanstva, mada se ne veže ni jednom posebnom vjeroispoviješću« — iako se ne može reći, da u Italiji i Njemačkoj ima potpune slobode savjesti i vjeroispovijesti. Borba bi se dakle vodila u vidu trojstva: vlasništva, nacije (rase) i vjere, koje bi joj gotovo sasvim oduzelo pokretnu snagu i potrebu zaštite ekonomskih probitaka. Još bismo mogli zamisliti borbu ideologije rimske crkve, kako je iznesena u enciklici »Quadragesimo anno«, i ruskog neznaboštva, pa sadašnjega španjolskog protivklerikalizma, ali Austrije više nema, Španjolska ima drugih, i te kako prečih briga, a rimska crkva mogla bi zapodjeti borbu samo duhovnim oružjem.

Puno znamenitija bi bila ona druga borba, borba država sa više stranaka, demokracija, i država sa ciglom jednom strankom, diktatura, borba između liberalno-demokratskog dualizma, države i pojedinca, države i društva, i trojedinstva države, stranke i nacije (rase). Ali u istinu opreka tih ideologija ne tiče se toliko svrha države, koliko vladavine, načina vladanja ne toliko ciljeva, koje valja postići, koliko samog postupka, jer ta opreka nije prirode vanjske, međunarodne, nego unutarnje, državnopravne. To bi zapravo bila borba triju filozofija, triju pogleda na svijet, na kojima su te vladavine izgrađene, pa nisu još pokazale, koliko mogu i kod kuće obastati, a nekmoli, koliko su jake osvojiti i drugi svijet.

Pa je li moguće, da bi te borbe ideologija mogle dovesti do fizičnog rata? Onu između fašizma (nacizma) i komunizma ukrštava, razvodnjuje i slabi ono trojstvo vlasništva, nacije (rase) i vjere, pa ju upućuje na ono, što je William Blake zvao »mental fight«, duhovno oružje. Dok Mussolini u svom nedavnom govoru od 23. ožujka 1936. nagovješćuje »nacionalizaciju, podržavljenje sve glavne industrije za svrhe narodne obrane«, dok njemačka vlada upravlja čitavom vanjskom trgovinom, odlučno utječe na ulaganje kapitala i razvitak industrijskih poduzeća, pa sama određuje cijene svim proizvodima, i Italija i Njemačka tako se je od sustava privatnog vlasništva i privatne inicijative približila komunizmu, da nema gotovo nikakovih načelnih razloga hvatati se svijetlog oružja protiv njega. Tu su dakle idejne protivnosti preslabe. A baš tako nema prilike, da bi dovela do fizičnog rata opreka između ideologije, što se osniva na snazi pojedinačne misli i uzajamnog raspravljanja, i one, što se upire u časovite provale čuvstava, strasti gomile i u kolektivnu omamu krda. Pače bi se moglo reći, da sve više nestaje prilike oružana sudara zbog tih ideologija. Ruski komunizam sve više

ostavlja staru kozmopolitsku vjeru i teče pravcem nacionalizma. Sovjetska vlada sada traži, da zauzme mjesto na strani liberalno-demokratskih država i s njima brani statiku ideologije u međunarodnim poslovima. Fašizam je danas prosto oblik talijanske države i vladavine, »robe, koja nije prikladna za izvoz«, kako je rekao Mussolini, iako ga raduje, kad se drugi po njemu povode. Isto je tako nacizam oblik države i vladavine, što ga je njemački narod za sebe odabrao, iako je u revoluciji i propagandi zadobio neku vjersku gorljivost i njegove pristaše puno govore o nacističkoj filozofiji i novoj vjeri. Ni Talijani ni Nijemci ne misle drugu Evropu, gdje još ima puno demokratskih država, usrećiti svojim političkim sustavima s pukih ideologijskih razloga.

Time se ne kaže, da nema rata drugih ideja i boja drugih nauka, koji bi lakše mogao istrčati iz polja duhovnog oružja i natrčati na pravi fizični rat. To može prije svega uskoriti nacionalizam sa svojim imperijalističkim prohtjevima. Jezgra je i fašizma i nacizma ideja porasta, promjene, novog postajanja, proširenja, konačni »Impero« i »Reich«. Opasnost od fašizma u području svjetske politike jasna je. Duh zavojevačkog nacizma zacijelo može poremetiti međunarodni sklad. Fašizam ne vjeruje, kaže Mussolini, ni u mogućnost ni u korist vječnog mira; samo rat dovodi do najveće napetosti ljudske energije i udara biljeg plemenitosti na narod, koji ima srca, da se u njem ogleda. U vječnom ratovanju, kaže Hitler, čovječanstvo je postalo veliko; u vječnom miru bilo bi čovječanstvo uništeno. Odatle politika izgraditi treće rimsko carstvo na Mediteranu, odatle nekadašnja glasovita riječ Hitlerova o svrhama njemačke politike (»Mein Kampf«, 742): »Mi ustavljamo germansku struju prema Jugu i Zapadu Evrope, pa obraćamo oči k Istoku. Gotovi smo s našom predratnom politikom kolonija i trgovina i prelazimo kopnenoj politici budućnosti. Usud nam kanda želi, da nam kaže smjer«. Odonda je digao branu i pustio struju k jugu, pripojio Austriju i počeo rušiti posljednje ostatke Versailleskoga ugovora, teritorijalnu podjelu srednje Evrope.

Navlastito bi mogla Evropu uvaliti u opći rat borba između statičke ideologije država zadovoljnih, zasićenih, Velike Britanije, Francuske, Sjedinjenih država američkih, i dinamičke ideologije država nezadovoljnih, nezasićenih, Njemačke, Italije, Japana. Da li se ta glad nezadovoljnih država uzima za neku činjenicu demografijsku, činjenicu zemlje prenaseljene, nestatka hrane za ljude i prevelike oskudice sirovina za industriju, ili za neku činjenicu duhovne vrsti, činjenicu neke žive želje veće vlasti i moćnijeg položaja u poretku svjetskom, položaja primjerenijega slavnoj povijesti, predajama, dubokim osjećajima rase i narodnosti — bila ta činjenica koje mu drago vrsti, ta glad postoji, rađa svoju ideologiju, koja budi narodnu dušu, da iziđe iz nevolje i oživotvori vjekovne narodne sanje.

Ali već je James Bryce proučavajući povijest opazio, da su demokracije u svemu znale odrediti prave ciljeve, za kojima su išle, ali nisu umjele odabrati prikladnih sredstava, da bi postigle te svrhe; naprotiv da su autokracije uopće imale loše ciljeve, ali da su bile realističnije i praktičnije u metodama, koje su upotrijebile, da ih postignu. To je mišljenje Bryceovo u naše doba potvrdio i Mussolini i Hitler. Prvi je osvojio Abesiniju — Velikoj Britaniji i od nje podignutim sankcijama od neko četrdesetak država usprkos, drugi Reichu pripojio Austriju uza sve prijetnje općega oružanog otpora, a oba bez jednoga evropskog hitca. A onda ni najvatreniji nacionalizam, ni najpohlepniji imperijalizam, ni najljući njihovi protivnici ne mogu olako pustiti s vida iskustvo stečeno svjetskim ratom. Taj je rat stojao, kako napominje Aldous Huxley (»An Encyclopaedia of Pacifism«, 32), četiri stotine hiljada milijuna dolara ili osamnaest hiljada milijuna engleskih funta. Po brojevima, koje je dr. Nikola Murray Butler iznio u svome izvještaju zakladi Carnegievoj, tom svotom bi se mogla dati svakoj obitelji u Americi, Kanadi, Australiji, Velikoj Britaniji i Irskoj, Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj i Rusiji kuća od pet stotina funta, pokućtvo, vrijedno dvije stotine, i zemlja, vrijedna stotinu funta. Svaki grad od dvadeset hiljada stanovnika i preko toga u svima spomenutim zemljama mogao bi se iz te svote nadariti knjižnicom u vrijednosti

od milijun funta i svako sveučilište u vrijednosti od dva milijuna. A poslije toga bi bilo moguće kupiti čitavu Francusku i Belgiju, to će reći svu zemlju, kuće, tvornice, željeznice, crkve, ceste, luke itd. u tim zemljama. Sveukupna vrijednost Francuske bila je 1914. po službenoj statistici šezdeset i dvije hiljade milijuna dolara; sveukupna vrijednost Belgije dvanaest hiljada milijuna dolara. To će reći, te bi novcem, što se je potrošio, da Versailleski ugovor nametnu Njemačkoj, čovjek mogao kupiti sa svime, što imadu pet zemalja velikih kao Francuska i pet drugih velikih kao Belgija. Da bi nametnuli taj isti Versailleski ugovor, bilo je ubijeno ravno trinaest milijuna ljudskih bića, a od prilika ratnih bila je smrt još mnogih milijuna. A posljedak? — —

Evropom viju vjetrovi ideologija, što se na boj dižu. Možda su prethodnici rata, možda će prije nego svoju jadinu izjadaju, stati, a možda će ih zdrava pamet, razbor i čovještvo stišati, kao onaj Sofoklov strašni vjetar, što se je prolomio i ušutkao mrmor uzburkanog Okeana.

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

DŽIVO FRANIN GUNDULIĆ

O TRISTOTOJ GODIŠNJICI NJEGOVE SMRTI

Nakon Dayreova magistralnog predavanja »O dubrovačkoj književnosti«[1]) još smo manje sigurni, kad treba da se poslužimo podacima iz života kojega od naših starijih pjesnika. Pa ipak: kako da primjereno i pravedno ocijenimo njihov rad, ako nemamo često ni najelementarnijih podataka o njihovu životu i ličnosti? Novije vrijeme osudilo je doduše dovoljno jednostranu suhoparno-biografijsku metodu književne povijesti, neprestano utvrđivanje godina rođenja i smrti, pa isto to za ženu i djecu; datume postanja djela i njihova objavljivanja; službe i javne čine iz života pjesnikova i sl. Književna povijest postaje zaista prazna i dosadna, ako nam pored tih datuma, makar kako nedvoumno utvrđenih, ne umije iznijeti ništa osim na to nadovezanih analiza sadržaja i ocjenjivanja djela po starim i već zastjerlim — pravilima i šablonama »klasičnih« poetika. A tako je zaista obično kod nas i bilo. Nije taj materijal sam po sebi nipošto beskoristan; ali je on u stvari kostur, u koji bi imalo da se unese krv i srž živoga čovjeka, zagonetka njegove sudbine i tajna njegova bića. A tu, u onom, što bi bilo najvažnije, ostajemo gotovo potpuno u mraku, upućeni u najboljem slučaju tek na neke aluzije samih pjesnika ili njihovih suvremenika. No to mogu biti i uobičajene fraze i retorske hiperbole, a nerijetko već i legendarne interpretacije.

Suočujući Gundulićeva »Osmana« s Tassovim »Oslobođenim Jerusalimom«, suvremeni pisac estetske ocjene djela[2]) ističe na pr. kao dokaz prednosti Tassove jaču osjećajnost, osnovanu na doživljenosti, jer je osjećaj u Tassovu djelu u vezi s pjesnikovom tragičnom sudbinom. Ne dirajući zasad u činjenicu, da su oba djela po svom karakteru toliko različna, te se (unatoč tomu što

[1]) Jean Dayre, O dubrovačkoj književnosti, Hrvatsko Kolo XVI. 1935.

[2]) Albert Haler, Gundulićev Osman s estetskoga gledišta, Beograd 1929.

je Tasso bio Gunduliću uzorom) i ne mogu pravo između sebe uspoređivati, treba ovdje u prvom redu podsjetiti na to, da se u Tassovu korist njegovo djelo može osvijetliti onim, što znamo o pjesnikovoj ličnoj sudbini — a kako je, naprotiv, kod Gundulića?

Sve, što je dosad izneseno kao biografijski materijal o Gunduliću, znači samo vanjske činjenice i datume. Ipak, kako se u ovoj prilici radi o uspomeni na samu pjesnikovu smrt — pred pune tri stotine godina — a ne na datum postanja ili objavljivanja kojega njegova djela, neka nam bude slobodno podsjetiti na to, da je smrt u književnoj povijesti (i u povijesti uopće) datum, koji nam pruža mogućnost, da bacimo unatrag pogled na rad i djela čovjeka, jer je to završna granica njegova rada, poslije koje nema više nikakve stvaralačke manifestacije pjesnikova duha. Ali se ne smije zaboraviti ni to, da je smrt granica samog života: a ta granica nije uvijek u skladu sa završavanjem životnog djela, već često ima karakter izrazito tragičan, katastrofalan, eliptičan. To se, čini mi se, smije — bar u neku ruku — tvrditi o Gundulićevoj smrti. Ako pogledamo razmjere života drugih njegovih užih zemljaka, koji su poznati kao pjesnici ili ljudi umnoga rada, vidjet ćemo, da je Šiško Menčetić doživio 70 godina, Marulić 74, Hanibal Lucić 68, Hektorović 85, Vetranović 94, Ranjina 71, Bunić-Vučićević 64, Đorđić 62, Bošković 77, Rajmond Kunić 75, Zamanja 85, Đuro Ferić 81 (računajući po podacima, kako su već tradicionalno utvrđeni[3]), te su možda kasnije nešto i popravljeni, ali to ovdje nema posebne važnosti. Gundulić je umro sa pedeset godina; mlađi je od njega u času smrti bio samo Džore Držić (40 god.), dok je, (nakon Rešetarove revizije podataka o Marinu Držiću[4]), čak i taj nemirni pustolov doživio blizu šezdeset godina (rođen oko g. 1508., a umro 1567.). Palmotić i Zlatarić, s pedesetijednom godinom, samo su nešto nadživjeli Gundulića. Ukupno s Gundulićem od sedamnaest navedenih — kako bi se danas reklo »intelektualaca« — samo su četvorica umrla u njegovoj dobi ili ispod nje. Svi su ostali daleko

[3]) Po B. Vodniku, Povijest hrvatske književnosti, I., Zagreb 1913.
[4]) Stari Pisci Hrvatski, Knj. II., 2. izd. Zagreb 1937.

nadmašili njegovu granicu. Ako se uzme u obzir, da su u našim primorskim krajevima ljudi i danas redovno dugovječniji nego u kopnenim (radi mora, sunca, zdravije hrane i blaže zime), to možemo svakako zaključiti, da je Gundulić umro prerano, ranije nego drugi ljudi njegova kraja, staleža i položaja, i da, kao uvijek, takva rana smrt mora imati svoje naročite uzroke. Među biografijskim podacima o njemu imamo činjenicu, da se oženio tek s četrdeset godina. Iz toga bi se možda — gledajući današnjim očima — moglo naslućivati, da mu je mladost, kako se ono kaže, bila »burna«, te da je odgodio stupanje u brak do krajne granice, samo da bude »slobodniji«. No tome se protivi činjenica, da je poznati predgovor »Pjesnima pokornim Kralja Davida«, u kojemu govori o preokretu u svom shvatanju života, napisao već 1620., dakle s tridesetidvije godine. Izričito se služim izrazom »preokret u svom shvatanju života« umjesto da govorim o preokretu u samom životu: takav postupak nalaže nam onaj oprez, koji ima biti mjerodavan uvijek, kad se radi o stvarima, koje se ne mogu utvrditi u potpunom svom opsegu. Gundulić naime, u spomenutom svom predgovoru, i ne govori upravo o svom životu, nego o svojim djelima. On svoja prijašnja djela naziva »porodom od tmine«, a ta »tmina« ne znači nužno nikakav lični posrtaj, nikakav izrazito grijешni život, nego princip, način gledanja, iz kojega su djela potekla: ono, što je u renesansi bilo svjetsko, lakoumno, hedonističko, pogansko. Izlazi to i iz opreke, kojom Gundulić naviješta preokret pozivajući se na to, da je on »krstjanin spjevalac, koji pravoga Boga pozna« — dakle i opet govoreći o intelektualnoj spoznaji, a ne o promjeni samog vlastitog života. Pa tako i ovdje »tmina« faktično znači intelektualnu zabludu, a ne sam grijeh, koji je praktična posljedica takve »tmine«.

Jasno je, da ovakve spoznaje za kršćanina nisu nikada bez veze sa samim životom. Ali priča o »razmetnom sinu« tiče se svakoga grijeha i svakoga kajanja, a ne samo onako krupnih zabluda ni onako potpunog razvrata, kako je prikazan u priči, da primjer bude očitiji. Stoga se ne može iz toga zaključivati, da bi Gundulićeva mladost bila na poseban način razvratna, poganska

i razbludna: vidi se to i iz toga, što one drame, koje naziva »porodom od tmine«, nisu nipošto neke lascivne i opscene tvorevine, kakvih ima naročito u dubrovačkoj satiri i komediji, nego su nekršćanske ili poganske samo u tom smislu, što je u njima erotski momenat prikazan kao isključivo i jedino zanimanje u životu. Opravdano je to tim, što su takve drame redovno mitologijske ili alegorijske, dakle prenesene u neki idealni, nerealni svijet drugih mogućnosti. Ali po kršćanskom shvatanju, ako se uzme stvar ozbiljno, a ne samo kao puka dvorska ili pirna zabava (kako je to redovno i bilo u doba renesanse), u tom i jest ona »tmina«, što pjesnik i druge i sama sebe zavarava već i samom pomišlju, da je moguć takav svijet, u kojemu postoje antikna božanstva i u kojemu se ne misli na suverenitet Božji i na konačnu svrhu ljudskog života. Dakako da je takvo shvatanje u principu (ne govoreći o pojedinim djelima) suviše rigorističko: jer antikna božanstva samo su simboli, a ako je igra faktično namijenjena proslavi nečije svadbe, onda je prirodno, da se ističe ljubav kao tako jak elemenat u životu, da je — u danom slučaju — dominantan. Štaviše, to se — dakako kao umjetničke manifestacije, kao »igra« — može i s kršćanskog stajališta dobro opravdati tim, što svetost, nerazrješivost i presudno značenje kršćanskog braka za čitav život postaju iluzorni bez velike, prave i istinite ljubavi. Poezija je oduvijek imala pravo, da takve osjećaje uveća i — u svom smislu — pretjera.

U našim dosadašnjim književnim povijesnim prikazima redovno se Gundulićev »preokret« i pripisivao u glavnom, snažnom utjecaju isusovaca na suvremeni duhovni život Dubrovnika. To je rješenje vrlo jednostavno, ali baš zato ne smije ono biti neki univerzalni ključ za tumačenje svih duhovnih pojava tadašnjeg vremena. Najjača tekovina Družbe Isusove odmah u njezinu zametku — jer se ovdje radi zaista još o prvim njezinim decenijima — bile su »Duhovne vježbe« sv. Ignacija: naročita metoda, da se što življe i što potresnije predoči vjerniku smrt, sud, pakao te sredstva niskosti, koja fatalnu prekretnicu u sudbini čovječjoj čine izvorom vječnoga života. Dakako da otuda potječe patetična potresenost u razmatranju života: duboka ozbiljnost u

shvatanju njegovih pojava, kakvu zaista susrećemo u Gundulića iza »Pjesni pokornika Kralja Davida« i u prekrasnom lirskom uvodu »Osmana«. No ne smijemo smetnuti s uma, da je šesnaesto stoljeće kulturom tako bogato, upravo raskošno, te se nikako ne može svesti na samo jednu, ma kako privlačljivo jednostavnu formulu. Jednostrano prikazivanje povijesti po protestantskim i racionalističkim vrelima nesravnjivo je umanjilo vidni kut, kad se uveo kao službeni naziv »protivureformacija« za sve ono, što faktično, prema spoznaji najnovije, objektivne povijesti, znači katoličku obnovu u najpozitivnijem i najplodnijem smislu riječi. Smisao za neiscrpno značenje umjetnosti, koji je vjekovna oznaka katolicizma, i ovdje je došao do triumfalna izražaja, jer ga definicija vjerskih istina i pomisao na prekogrobni život nisu ujarmile, nego su mu dale čvrsto tlo za nove uspone i vidovitost gledanja, koja pojave ovoga života pokazuje u preobraženu, veličanstvenu i uzvišenu svijetlu. Da je karakter ove epohe bio tako nemilo »protivureformatorski«, kako se naziva, ne bi Gundulić u svojoj »Dubravci« našao toliko svijetla i vedrine, da uzveliča slobodu i slavu svoga zemaljskog zavičaja, niti bi u konačnoj sceni djela »redovnik« »u Lerovu crkvu uljezo« — a ta svakako nije kršćanska crkva, kako i Gundulić kaže dodavajući kao neko opravdanje, da »*svetilište* on najprije *po običaji davnjoj* čini.« Iz toga se također vidi, da pjesnik, odričući se »poroda od tmine«, zaista nije mislio ni mitologiju kao fikciju ni njezine simbole — jer je to za kršćanina i tako samo slika, — nego ono površno i lakoumno shvatanje ljubavi, užitka i životnog veselja. Štaviše, Gundulić, premda mu je uzorom Tasso, ne slijedi ovoga u invokaciji »Osmana«, što je vrlo karakteristično. Dok naime Tasso u »Oslobođenom Jerusolimu« izričito zaziva Bl. Djevicu:

Pomozi mi, vilo, koj čelo ne kiti
Struk sa Helikona trošnoga lovora
No vijenac zlatni od zvijezda vječitih
Na nebu u kolu blaženijeh zbora...

— dotle Gundulić pjeva Muzama:

O djevice čiste i blage,
ke vrh gore slavne i svete
slatkom vlasti pjesni drage
svijem pjevocima naričete.
Ah, što vidjeh sinje more
Gdi smućeno vri na čase,
Ter počinut vik ne more,
Ako ne htjeh vidjet na se,
Jaoh, da tako sred pučine
Svijeta ovoga nije krepčine?

[5]) Prev. Brdjanski, Hrvatska Prosvjeta XIII., 1926.

Može se dakako kazati, da je to namjerno odstupanje, da se ne bi osjetio Tassov utjecaj. Ali mi vidimo po ostalim analogijama, da Gundulić nipošto nije krio (kao što ni Dante nije tajio Virgilija kao svoga »vođa«), a u drugu ruku, da je toliko razlike u samom predmetu obaju djela i njihovu shvatanju, te ova detaljna crta zaista ne bi značila ništa naročito. Naprotiv, ona je karakteristična za Gundulića: i nakon preokreta, u kojemu se odriče »porod od tmine« i svijesno priznaje »kršćaninom spjevaocem«, on u riznici svoje poezije vjerno čuva i »Hoja, Lera, Dolerija« kao »davni običaj«, i »djevice čiste i blage« stare Helade svjedočeći, da je njegov pojam ljepote u vedroj i harmoničnoj sintezi vjekovnih naslaga kulture duha na sunčanom Mediteranu, oplemenjenih i duboko prožetih životvornom i spasonosnom snagom kršćanstva.

Proces dakle, koji se odigrao u Gunduliću u godinama, koje na žalost nisu za njega više bile ni »nel mezzo del commin di sua vita« — jer je taj život bio i suviše kratak — nije bio nikakvo »obraćenje« nego pročišćenje, preobraženje, uspon. Nije to bio onakav obračun sa svijetom kao kod Marulića, koji se povukao u samostan, pa i njega čak napustio u težnji za apsolutno savršenim životom. Marulić je bio teolog, mislilac i učitelj askeze, a Gundulić pjesnik, i genijalan pjesnik. On je ostao čovjek, obuzet smislom za ljepotu i svijestan, da je ta ljepota, ma kako prolazna bila objava savršene i apsolutne ljepote, koja ima biti cilj ljudskih želja. Ta spoznaja daje najsretnijim momentima njegove poezije onu divnu, dirljivu crtu nostalgije za životom, koja mora da duboko potrese ljudsko srce:

Što li gledah brza krila
Gdje put neba ptice steru,
Ako miso nije mislila,

Da vrh zemlje u istu mjeru
K Bogu imam moje u vike
Pute obratit sve kolike

(Suze, Skrušenje 24., 25.)

Koliko god je ovdje misao pjesnikova usredotočena na razmatranju »skrušenja«, ne osjećamo u počecima ovih strofa, koji imaju prekrasnu lakoću i snagu istinskog poleta, kako pjesnika osvaja spomen na ljepotu prizora, što ga je bez sumnje toliko puta gledao s obale svoga rodnog grada, kako »sinje more smućeno vri na čase« ili »brza krila gdje put neba ptice steru«?

Vraćajući se svome zadatku: da — sasvim hipotetički dakako, ali ipak tražeći ljudsku uvjerljivost i stvarnu vjerojatnost — osvijetlimo život pjesnikov u vezi s njegovim stvaranjem, treba konstatirati, da naša namjera nije bila, da pošto poto »operemo« Gundulića od drugčijeg tumačenja, nego da stanemo na put šablonskom prikazivanju i, koliko je više moguće, iskoristimo ono nešto oskudnih podataka, što ih imamo o njegovu životu. A u tom smislu htjeli smo uglaviti, da se preokret Gundulićev ne mora tumačiti kao obraćenje nakon takvih ekscesa u mladosti, koji bi bili pridonijeli tome, da bolesti i tjelesno propadanje skrive njegovu preranu smrt. Čini nam se možda mnogo značajnija činjenica, da se Gundulić oženio tek pošto se njegova sestra Marija udala za Frana Lukarevića. Nije li u tom neki putokaz za odgađanje pjesnikove ženidbe: a to bi značilo, da materijalne prilike porodice nisu bile tako sjajne, te je brat morao najprije voditi računa o tom, da se sestra opremi i opskrbi. Iz toga bi slijedilo, da mu život nije naročito glatko tekao, a to dakako nerijetko nosi u sebi uzroke ranije iscrpljenosti i smrti.

Nije zgorega ni konfrontirati godinu Pjesni pokornih (1620.) s godinom, kada je Gundulić, prema historijskim podacima, bio poslanikom dubrovačkim kod bosanskoga paše. Ta godina, 1621., faktično je godina bitke kod Chocima i taj direktni dodir s »otomanskim« svijetom u to presudno doba mogao je Gunduliću donijeti ne samo pobude, nego i bar nešto autopsije o životu velikog carstva, koje se primicalo smirenju.. Tako je i Preradović jednom bio u nekoj više ili manje diplomatskoj misiji kod vezira u Travniku. Ali premda se kod toga radi o dvojici naših najvećih pjesnika i o presudnoj ulozi, koju je u njihovoj poeziji imao Istok, mi nemamo na žalost nikakovih potanjih podataka o tim važnim momentima. Svakako se mora kazati, da je to njihova prednost na pr. pred Mažuranićem, koji lično nije nikada ni nogom stupio na »tursko« tlo. A svakome,

ako je duže boravio na toj razmeđi Istoka i Zapada, jasno je to već kod samog čitanja njihovih djela.

S četrdeset godina Gundulić se oženio Nikom Sorkočevićevom (1628.) i imao tri sina: Frana, Šiška i Mata. Od tih je najstariji bio dugovječan (68 godina) i, kako je poznato, doživio sjajnu karijeru maršala u carskoj vojsci, dok su druga dvojica bila očeve sudbine, te su umrli s 49, odnosno 48 godina. Nika Sorkočevićeva bila je devetnaestgodišnja djevojka, i taj brak nam i nehotice doziva u svijest slučaj Gundulićeva suvremenika velikog slikara baroka P. P. Rubensa (1577.—1640.), koji je u pedesetitrećoj godini života uzeo šesnaestgodišnju Helenu Fourment, i u tom svom braku proživio svega deset godina. Ali Rubensu bile su šezdesetitri godine, kad je umro, a osim toga, to je bio njegov drugi brak. Imućan, čašćen, slavan, Rubens je proživio u sreći tih deset godina, iako je i tu u času očeve smrti petero nejake djece stajalo uz njegovu samrtničku postelju. Da je brak Gundulićev sam po sebi bio sretan, vidi se po njegovoj lijepoj plodnosti i po tome, što je najstariji sin dopo njegovoj lijepoj plodnosti i po tome, što je najstariji sin dobio tako dolično obrazovanje, da je mogao u životu postići visok položaj i uzeti za ženu dvorsku damu najodličnijeg roda, groficu Strozzi. Druga su dva sina rano umrla, a kad je Gundulić umirao, njegovu malom Matu bile su tek dvije godine. I iz toga se vidi, kako je bolno presječena nit Gundulićeva života mimo onoga, što bi se redovno očekivalo: mi ne znamo dakako, šta je tome bilo uzrokom, ali bismo samo željeli ustanoviti, da lična sudbina Gundulićeva ima izrazit karakter nedočetosti, zatečenosti katastrofom u času, kada bi se tome čovjek (normalno) najmanje nadao. Kad pomislimo, da za onoga, koji umire, a naročito koji umire kršćanski, nije toliko bolna pomisao na rastanak sa svijetom i svoj lični život iza groba, koliko bolni prizor onih, koji ostaju, onda nas zaista mora duboko potresti tragika Gundulićeva života: njegovoj Niki bilo je istom dvadesetidevet godina, a najmlađi je sin bio tek u najslađoj i najnježnijoj dobi djetinjstva.

Pa tko da se tu ne sjeti drugoga velikog hrvatskog pjesnika, koji je, otkidajući se još mladić iz krugova svoje nezbri-

Ivan Meštrović „Blagovijest"

Ivan Meštrović „Isus i Samarićanka"

nute porodice, zavapio: »Ne dajte mi umrijeti, imam još toliko toga učiniti!« Bio je to August Šenoa, i mislim, da ne ćemo promašiti, ako ustvrdimo, da Gundulić, poput Šenoe, pripada onim stvaraocima, koji u tragičnom toku svoje sudbine umiru sa sviješću, da im je djelo ostalo krnje, nedovršeno, nedočeto. Ali ipak, nikomu još nije došlo na um, da mjeri vrijednost Šenoina stvaranja po »Kletvi«, niti da ocjenjuje Schillera po genijalnim ulomcima »Demetrija«, koji su ostali samo fragmenti. Pa stoga, koliko god je literarna povijest i estetska kritika oštrila svoju domišljatost i brusila svoje rasuđivanje na »Osmanu«, osnovna je činjenica pri tom ipak ta, da je Gundulić očito umro prerano, a, čini se, i prilično nenadano, te da se »Osman« ima smatrati ne samo nedovršenim, nego uopće nedotjeranim djelom. Držim, da se nanosi teška krivica besmrtnom pjesniku, kad se bez daljega raspredaju nedostaci »Osmana« onako, kako bi se to imalo činiti s gotovim i do kraja izrađenim djelom. Zar zaista pjesnik, koji je umio tako klasično zaokružiti »Suze sina razmetnoga«, koji je umio »Dubravci« dati majstorsku kompoziciju i scensku tehniku bez premca, ne bi mogao i sam ocijeniti, dali je u »Osmanu« dao puninu svoga stvaralačkog duha ili nije? Koliko su god korisne različite hipoteze o nedovršenosti i nedotjeranosti kompozicije osnove »Osmana« — korisne, mislim, za samo razmatranje sadržajnih elemenata, — treba samo malo iz bliza pogledati stvar, da se osjeti, kako su one na slabim nogama. Zar je zaista četrnaesto i petnaesto pjevanje moglo biti »zaplijenjeno« ili bilo kako onemogućeno radi političkih odnosa s Turskom, kad faktično sam svršetak dvadesetog pjevanja, pa prema tome završna pointa čitavog djela, sadrži misli, koje su upravo direktna pogrda Islama i svega, što je u njemu zasnovano? Zar bi zaista Gundulića imao smetati faktični svršetak Koreckoga u tamnici — tobože kao da nije mogao mijenjati sudbinu suviše poznatoga historijskog lica — kad taj Korecki već i po imenu nije kod njega Korecki nego Korevski, i kad je već samom Vladislavu, koji je kraljević i prema tome još poznatije lice, Gundulić unatoč historiji, pripisao vodstvo u bitki kod Chocima, a da i ne govorim o drugim manje bitnim izmjenama?

Nipošto ne diram u naučnu kompetenciju onih, koji su vrlo oštroumno iznosili i obrazlagali te hipoteze — vodeći računa i o tradiciji, dakako vrlo legendarnoj, kako je općenito za staru dalmatinsku književnost pokazao g. Dayre. Ali su oni uvijek imali pred očima djelo i ustaljene pojmove lirike, drame, epa, dok se o čovjeku malo vodilo računa. Baš zato, što tako malo znamo o njemu, imamo još manje prava, da prelazimo preko njegove ličnosti. Ako nas dira sudbina Tassova te je osjećamo i kroz stihove njegova djela (kako je to osjetio kritik, koji je htio dati i ocjenu »Osmanu«) onda treba da i kod Gundulića, kroz sve nedostatke, ali i kroz sve neosporne prednosti »Osmana«, osjetimo onaj tragični vapaj njegova velikog druga: »Ne dajte mi umrijeti, imam još toliko toga učiniti!« To više, što u Tassovu životu ima jedna crta nenormalne preosjetljivosti, koja ga je dovela do tragičnog svršetka, dok je Gundulićev tok života sretniji, a duboku melankoliju njegova stava prema životu izazvali su možda ipak više misaoni elementi, a valjda i vanjski događaji u svijetu izvan njega. Nije li i strahovitu gorčinu Michelangelova Sudnjeg dana izazvao umjetnikov nemoćni bijes nad sudbonosnim »Sacco di Roma« — osamdnevnim pljačkanjem ljepotom bogatog Rima po osvajačkim carskim četama?

Književnost je samo dio živoga organizma čitavog narodnog života, te u vezi s njima i po njemu dobiva svoju potpunu vrijednost i svoj pravi smisao. A u tom pogledu Gundulić je dugovječnošću i puninom značenja nadmašio sve, što je hrvatska književnost dosada stvorila. Nije li »Dubravka«, veličanstvena pjesma slobode, još i danas najljepši i najuzvišeniji izražaj svega, oko čega se usredotočila čitava hrvatska povijest i nastojanja hrvatskog naroda? Nakon tri stotine godina Gundulić govori s naše pozornice jednako krepko i jednako živo, naprosto zato, što nikad nije ni ispao iz svijesti i iz misaonog dosega hrvatskog naroda. A nije li njegov »Osman«, unatoč svome krnjem obliku, ostao kao i pjesnikova slavna i sjajna oporuka, kao neiscrpna riznica, iz koje su nepregledne generacije kroz puna tri stoljeća crple ne samo znanost i smisao za veličinu, nego i

puninu ideja, koje označuju mjesto i ulogu Hrvatima na fatalnoj pokretnici povijesti? Stijeg svetoga Vlaha na čelu pobjedničke kršćanske vojske zaista je u potpunoj mjeri slika značenja, koje je Dubrovnik zauzeo u životu svoga naroda: na polju duha i zanosa za velike ideale, njegovo je mjesto predvodno. Raspravljajući o ovom ili onom djelu, o ovom ili onom stihu, često nismo ni svijesni, koliko nam je prešla u krv ona duboka unutarnja snaga, koja ključa vjekovima iz tih besmrtnih djela, i koliko je srca i duše u njima predao pjesnik svome narodu za pobudu i potkrepe na vječna vremena. Od vremena, kada se »o hrvatskijeh žalih more otomansko razbijalo«, preko hrvatskih preporoditelja pa sve do danas. Dubrovnik je po svojim velikim sinovima davao srž i unutarnju snagu svim velikim pokretima, svim snažnim borbama hrvatskog naroda. U toj dragocjenoj baštini Gundulićev je udio najznačajniji i najpresudniji. Što smeta, ako je teški životni udes ometao njegov rad, kad mu bistrinu vida nikad nije pomutio? Nakon Šenoe, Kvaternika, Bacha, Matoša zar se još trebamo čuditi, da je i tu lična sudbina jednoga od predvodnih likova hrvatske povijesti prikrivena velom tragične tuge? Ali kroz taj tužni veo pjesnikova života, kao i kroz tešku epopeju triju stoljeća hrvatskih borba i nastojanja, sja još divnije, poput sjajne zvijezde predvodnice, blagi i veliki pjesnički genij Dživa Franina Gundulića.

NINSKI KRSTOPLET

Beskrajna voda žedno svjetlost pije,
daleke struje blliješte u odrazima špara,
rastapa se zemlja od sunčanog žara,
nezasitno srce s vinogradi zrije.

Klonula su jedra samo divlji vrisak
draga, lovorike, nakrcane smokve,
suzio je obris tamno plave lokve
i svim dječarcima utisnuo je pisak:

Sad će sve do noći biglisati ptice,
rastaljeno zvono srpanjskoga žara
mirise i boje sve u zvuk rastvara,
i na mrtve stvari stavlja ljudsko lice.

Tu su blage crte izmučene majke,
blage poput pšeničnoga kruha,
zakrinkane srebrom maslinova ruha,
ukočene mirom od životne hajke.

Tu su kruta djeca sa krvlju od srebra,
dižući se nebu jamborima straha,
ovdje ishlapljuju unče zlatnog praha,
tvoreć katedrale rastvaraju rebra.

I pod starim svodom tamjana i mire
izgrađene čarom neslikane slike,
opojene moćnim dahom lovorike:
grobnice se pod slacima šire.

Izgaranje neba i opojnost maka
izmamiše smiješak bezazlene djece,
zatravljeni razgrnuše lece
skrutnutog života i sakritih raka.

Razmahuju rukom poput ptičjih krila,
omataju valom sretnih pliskavica,
njihova su rastvorena lica
knjiga starostavna ispod glatkih ploča.

Čitaju li tajne rastvaranja oči,
koje gore žarom raspaljene baklje,
svaka travka melemima kaplje,
svaki cvijet radost neizmjernu toči.

Penju li se nebu na zraci od zlata
preskakujuć ponor iznad plavog groblja,
nesta posluh zatvorenog roblja
krećući se iznad prostora i sata.

Sad im život kaplje sporije od voda,
u zanosu mutnom radosti ih guše,
i dok pećinama temelji se ruše,
bezazlena radost iznad mora hoda.

Sve zgnječeno grožđe poljana Solina
opaja na suncu raskošnošću zlata,
mučan udar težačkih alata
utka se u tkivo Grgura iz Nina.

Šarenilo tkanica i krošnja
nezasitno srce ovija i steže,
jedna boja nas sa majkom veže,
neumrlih duša tajanstvena nošnja.

Suri zobun i bljedilo tralja
veličanstvom odjekuje ploča,
zalud grobni trzaj crvotoča,
svaki kamen nosi veličanstvo kralja.

Dođi kralju! Čekasmo te dugo,
Sjaju li ti kocke grozotama smrti?
Ne ćemo već biti buntovni ni škrti.
Dođi kralju, stoljetna nam tugo!

Vodi preko mora i u sretne kraje,
ići ćemo vjerno, jer smo žedni sreće,
zaguši nas ilo i zemaljsko smeće,
srce sluti svete zavičaje.

Digni žezlo teško junaka i sveca,
velmože će s tobom dijelit muku trha,
poći ćemo sve do najvišega vrha,
makar nam od straha kukavičluk kleca.

Čobani će ganjat čopore i krda,
težaci će nosit snopove i žare,
pastiri će zadnje žrtvovati jare,
povedi nas, kralju, kroz šume i brda.

Izvori i rijeke čekaju na tebe,
planine se guše pod pokrovom riječi,
čitav narod na koljenu kleči,
vidi tvoje lice, ali sluti sebe.

Mukli jauk zatvorenog duha,
podla sreća nasićene puti,
sjajno sunce usred dana skruti
ispod jarma ploti i trbuha.

Ali sada krst je zadnja radost,
nepresušno vrelo stoljetne nam sreće,
odjeća je sura pokajničke vreće
zaodjela jarku, rasplamsanu mladost.

Rana svaka plamti kao ruža,
vječnim hodočašćem stope izmorene
strepe, dok ih zanos i vjera ne krene:
srce sebe kao žrtvu pruža.

I sve gori, plamsa, bukti i razgara,
požar duša zapaljuje svemir,
sve je zvijezde obuzeo nemir
od tog tajanstvenog, božanstvenog žara.

Nestala su tijela usred krstopleta,
sve je čisti oblik, zadnja kaplja meda,
blagoslovljen narod plavo nebo gleda
očekujuć odziv nestaloga svijeta.

Ravnice i brda, jezera i školji
prepleteni krvlju i grimizom duša,
ishlapljujuć usred metvice i kuša
govore o vječnoj, neumitnoj volji.

Antun Bonifačić

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

NEŽELJENA SESTRICA I SUVIŠNI BRAT

O tišino djetinjstva, tugo zapostavljenog! To dijete rođeno, kad su mu roditelji već bili zašli u starost, dočekano od sviju nerado, sa srdžbom, s osjećajem sramote i stida i tajnom mišlju »ne će li ga kako đavo odnijeti ili Bog uzeti« osta zapušteno, ostavljeno samo sebi. Kad je plakalo za dojkom, nije se nadnosilo nad njega blago majčinsko lice već ljutita začuđenost stare Brkićke, koja kao da je govorila: »vidi i ono se dere, i ono nešto traži.« I dok joj se davala sisa, tvrda kretnja, kojom je prinošena hrani, kazivala je: nemaš što tražiti, nismo te željeli. Zaboravljaju je. Zaboravljena je od majke, od oca, prešutkivana od braće i sestara. Držali su se, da je ne opažaju, činili se nevješti. Nitko se ne sagnu nad njenu zipku, da je podraga, da se poigra, da joj pokaže prst. Nitko da je očisti, da promijeni pelene, sve dok vonj nečisti i mokračine ne bi postao nepodnošljiv. Smrt su joj željeli, ne život. I možda bi je tako i nestalo, možda bi tihano i ugasla, neželjena kao sutonska sjena ili plamsaj, da nije bilo invalida, Milana brata bez ruke.

I on je bio odbačen kao i ona, zapostavljen, prepušten samome sebi. Bez ruke, ukočene noge, nagnut pred sebe: u beskraju jedne samoće, koju ne će nitko ni glasom ni smijehom prošarati — on je za uvijek odbačen od svega, porodice, kuće — prijašnjeg sebe. Među tima snažnim i zdravim momcima i sočnim grubim djevojkama on je suvišan — zna, nema ništa zajedničko. Primao je s blagošću uvrede i predbacivanja, onaj rug zdravih unesrećenom, onu porugu, što se skitala u žaljenjima, i tiho se smiješio. On zna nešto više o životu od njih, koji jedu, piju i rade: spavaju s dana u dan, s noći u noć, bez razmišljanja, bez spoznanja. Zato, ako mu daju jesti, on jede, ako se ne sjete, on ne jede. Ne traži — ne viče. Možda se tko ražali? Mali blijedi invalid šepesa po kući, sluša život drugih i živi svojim, on jedina nježna boja među reskim i tvrdim brkićskim bojama. A što se dalje navlače dani i

vrijeme stavlja zapreku proteklog, on sve više opaža, kako je dubok i neizmjeran jaz, što ga dijeli od svega i sviju.

Kao bezglasne ptice dolijeću noći! Poslije iskričave, umorne svjetlosti dana (a u njegovim mozgovnim slikama dan je rumen, mladić zdravoga smijeha i čvrsta koraka, što blijedi i postaje vitkiji u suton), kroz koji gmiže Viktor i Roza lijepeći kolače od zemlje, kao i on nekad, a Ilica krade jaja susjedovih kokošaka i prodaje za duhan, dok Stjepan brčka vječito po matari, — dana, kojim sipljivo kašljuca stari Brkan, majka se kričljivo dere, a Ana i Mira požudno gledaju za momcima: — svi ti šumovi, glasovi, to trčanje za životom, koji nije njegov nego nečiji tuđi — sve je to doživljaj, koji je on ostavio, i koji se ne će više nikad vratiti. On je opoj: sunce, što nemirno šeta dvorištem po krestama pijetlova i raširenim repovima purana, blješti zlatno kokama i golubovima, gačući, pačući i kokodakajući, — sunce, što soči plodove, nabija hranom blago, valja po blatu krmke, bleji u ovcama, skiči u psima. Vozi svojim zračnim prugama ljude, posipajući ih okrunjenošću svoga svijetlog pepela, plovi moćno u krvi. Jure vlakovi noseći neki zaseban svijet, što proleti i nestane kao ljetni oblak ili tanka večernja kišica, mirišu meka polja i žita, opijaju travnjaci; vri veseli život. A u samoći Milana Brkića sve se to gubi i stapa u jedno: taj gusti pepeo od bližog mraka, tu tišinu, što izgara i znači njegovo zbivanje: zaborav i tugu!

Gle, jednog bića sličnog u bespomoćnosti, osamljenosti i zapuštenosti — njemu! Nemoćno je i jadno, nježno i tiho. Nitko se za njega ne brine, na teret im je novorođeno kao i on. I u beskrajno dolijetanje crnih neveselih ptica uspomena, koje on grije još nerasutom toplinom čovjeka bez desne ruke, ukočene noge prokrada se svijetla zraka ljubavi i borbe. Ne će propasti ova neželjena sestrica, koje se svi odriču, ne će on dati, on neda. Svu ljepotu tišine nerazumljenoga, toplog srca izopćenika, svu plemenitost samoće on njoj poklanja i razastire nad nju. Ne sjete se, da joj daju hranu, on je zato tu, da opomene majku. Ne izmijene joj pelene, eno ga jednorukog, nespretnog i ustrajnog, kako je kupa, kako joj pere krpe, kako je ziba i njiše. Ne dragaju je, ne miluju. On je opet tu, šapće nježne i blage riječi, tepa sestrici.

I otac je i majka tom malom nemoćnom stvorenju. Pa mu se katkad čini: njemu je ona poslana, njemu data kao drag, čudan poklon. Evo spasena je, ostat će nježna na životu. Smiješi se, kriči, udara ručicama. Hoće da puže. Gmiže crv mali. Još malo pa će i prohodati. Zapliće jezičicom. Ba, ba, ba, baco. Prve riječi, što ih je izgovorilo, nisu bile mama ili tata, nego braco. Baco. Ded reci, djevojčice: tko te voli? Tko je to? Da, ba, ba, baco. Hej ima smisla život, ima. A šta je to, što ti to maljušno strši sa lica? Noc! E, a gdje je pametna glava? Tu. O radosti, o slavo i sjaju, premudrosti zbivanja. Milan brat bez ruke je sretan, on pjevuši i s radošću dočekuje jutro.

Rugaju se ostali Brkići: dadilja — vele. Neka ga, maše rukom stari Brkan, da ima bar koristi i od njega. Vidi, kaže starka i čudi se skoro: pa i prohodala je. A djevojčica nespretno baglja, motri velikim modrim očima, što se zbiva oko nje. Zapredaju se prvi dojmovi, prva tanka i neuhvatljiva spoznanja. Nižu se dani: već trče, izlijeće, da se igra s drugom djecom, a brat bez ruke smiješeći se pazi i bdi. Gleda je s ponosom, misli: eto razvija se, raste, u četvrtu zalazi djevojčica, a ja sam je othranio, ja podigao, ona je moje djelo. A mala je Zorica bezbrižna i hitra, pomalo divlja, nerado ikome od domaćih prilazi osim njemu, a kome da i priđe, ta rijetko kad tko od njih i da se osvrne na nju, a i to jedino, kad se prodere i zagalami na djevojčicu.

Onda je došlo ono s pačićima.

Tog je prijepodneva Zorica, umaknuvši brizi invalidovoj, jurila s ostalom djecom po cesti iznad rijeke, hvatajući leptirove po grabama. U njihovoj štali rano negdje u zoru velika patka osjeti radost materinstva: pucale su ljuske jaja, izbijao kljunčić za kljunčićem, male prozračne pahuljice nespretno tapkale. Netko otvori vrata i viknu: izlegli se pačići. Velika patka izšetala u dvorište: četrnaest pahuljica gegavo za njom. Odvela je djecu u korito; voda je bila mutna. Pokazala im dvorište: bilo je raskaljano bez trave i hrane, protužila jadikovkom za dječicu: sjetila se prozračnih voda tamo za ogradom, zašumila joj rijeka

ribama i muljem, uznjihale se obale šašem i trskom. Jedna od Brkićkâ posula vruće kukuruzno brašno; napunile se gušice, ubrljali rumenkasti kljunići. Vodala i vodala velika dječicu, nezgrapno posrtali pačići nepriučeni na široke noge i opne; molili za vodu, uzalud brljala velika po koritu, san o velikima, puknulim u nedogled vodama, talasima i brzicama, otvarao joj kljun u sjetno pakanje. I kad su djeca u igri ostavila otvorena vrata dvorišta, velika patka povede dječicu na rijeku.

Sklapalo se zelenilo nad njom u prolazu, drhtao rosom puteljak, nicalo novo obzorje vrbacima i džbunjem. Ostalo je kaljavo brkićsko dvorište s razdražljivim pilićima, nadutim pijetlima i kokošima, rašepurenim puranima vječno u potrazi za hranom. Pirkala je radost u vjetriću, povijala granje i žita, naduvala veliku patku. Gegala se važno kroz trave, poput zlaćana prskava repa četrnaest pahuljica pačića za njom. Sunce je sjedjelo u krošnjama drveća, nebo ih zračilo modrim sjenama. Zamirisala vlaga niz putove; džiknula bujno u grmlje, redove jošika i topola. Zalupalo velikoj srce, razvukla se crvenkasta opna: brzac i pješčani smeđi prudovi. U pijesak uronjeni puteljak odnio veliku. Sivila se dva kamena za pralje, čekala pratljače i rublje, da jauknu, bježale bistre vode, u trku milovane vrežama malina i kosama trava i grmlja, da se za nekoliko metara niže smire u tišini vira. A tu se oko rijeke omotava, ovjenčavajući je, bijela cesta, što je vodila kola i ljude. Na njoj je taj čas i Zorica. Lokve se rasprskuju, leptiri bježe i nestaju u zraku iznenada kao titraji ili treperljive sjene lišća. Lokvu za lokvom, njeni su sudrugovi izmicali, Zorica zaostajala. Odnijela im je već glasove i obrise daljina, — njene oči dotle postaju to bježanje leptirova, kad je pijukanje pačića iznenadi. Svijetlo-crna, valjuškasta patka sa žutim vezovima i četrnaest sićušnih, ljeskavih mrljica — ulazilo je u rijeku, sretno zabadalo crvenkaste kljunčiće poput kapljâ krvi u modrilo voda.

A nikad nisu bile prozračnije vode i sočnije trave kao tih dana. Svibanj je pjevao po brežuljcima, kiteći ih zelenim vijencima i bijelo okrečenim kućicama, šarao polja makovim grimizom, jedrio rano voće, bujao u klasju. Tanke kišice razastirale

su svoja zračna, prugasta vela: srebrene vezove potočića i blistavost novih izvora. I rijeka je rasla, ne mutna nego bistra, svijetlo modra kao čelik, blijeđa od svitanja, puna snage tih novih voda, ogrnuta zeleno mirisima raspupale zemlje. Zorica ne znajući ni sama, ponesena tom beskrajnom svježinom, nađe se na pijesku, zagazi za pačićima, pruženih ruku, zadivljeno krupnih očiju: topili su se u prozirnosti rijeke poput svjetlucavih grudvica. Vidio se samo nejasno žućkasti na tamnom vez velike patke, i te male divne grudvice, kako se tope kao zlato u golemim tavama rijeke poput tankih snopova sunčanog svijetla u sutonima. Djevojčica ponesena tom slikom gazila je i dalje, zvala to rastopljeno zlato u nemirnom odsjevu rijeke. Ne opazi ni sama, kad je ponesoše vode.

Vidje je tako najstariji brat Drago Brkan u prolazu na stanicu: zabezeknutu, očaranu tim snom nad vodama, gdje je ponese rijeka, kao vjetar otrgnuti list. Ču joj začuđeni uzvik i krik, zatim pojuri u rijeku. Poput blijedog žutila rasute slame nestajalo je i njene plave glavice u poniranju prema dubinama, što su zvale: vrlo daleko za riječnim grmovima titralo je mnoštvo zlatnih pjegica, mrežastih mrlja; bili su pačići. Potom iščezoše progutani daljinama, vijuganjem voda, pregibanjem šaša. Zorica se dušila, izronjavala, utonjavala, jurila s rijekom. Drago polugol bježao je za njom nemogući je dohvatiti u kovitlacu vira, čuvajući se, da ga i samog ne proguta. Uzviknu radosno uspjevši uhvatiti hladnu ručicu, povuče tjelešce, jakim zamahom prispije k obali. Polumrtva, naduvena strahom i vodom djevojčica otkinuta podmuklo od radosti: zlaćanih grudvica otopljenih u svijetlo modrom, — odnesena nenadano u jezu: crno. Drago pokuša oživjeti malo tjelešce, iscijedi vodu, protrlja udove. Osluhnu srce; kao da se vrlo slabo pokretalo. I kad primi u naručje svoju utopljenu sestricu, da je ponese kući, prvi put za pet godina jasno vidje tu plavu, nježnu glavu, duge sklopljene trepavice, mršavo krhko tijelce. Sjeti se, nikad nije opažao te djevojčice, zaboravio je i da bitiše, začudi se: gle, postoji ovo dijete izgubljeno u mrkloj sjeni brkićske kuće — svijetlo i tiho u njihovim tvrdoćama. Nešto ga taknu u srce surovog momka: nitko se nikad nije brinuo za

nju osim invalida, nemoćnog i već samog u sebi ubijenog. Najednom, dok se sve više žurio, spomenu se: isto ovako, vrlo daleko kao dječak kupio je ptičad, ispalu iz gnijezda, oživljavao ih dahom, grijao u njedrima. I ona daleka nježnost prema prozeblim i ugruvanim pticama, taj čudni i divni osjećaj povrati se i na tu sestricu, tako sličnu njima. On osjeti taj drugi život do sebe, skupljen, krhak i slab — tu sestricu, koju on nije volio, koju je jednom grubo odgurnuo, kad se pokušala umiljavati. Nehotice prošapta onesviješćenoj:

— Neda tebe brato!

Začudi se poslije Zorica, kad se osvijesti (trljana prepekom, toplim krpama i octom s bijelim lukom): susjedi, ukućani, dječurlija; raširi toplo-modre oči: veliki, neprijazni brat, koji je nije nikad pomilovao, nježno se nadnio nad nju milim osmijehom, gladi krupnom, čvornatom ručerdom po čelu.

Ispremiješa se sve: zlatne grudvice njišu se u blagom smiješku velikoga, neprijaznog brata.

Invalid od tog dana poče se ponovo uvlačiti u se. Objasni mu se tanko i oštro, kakva su već opažanja izopćenika ili bolesnika: podigao je i odnjihao djevojčicu, ali je nije sačuvao. Ona se tim zalaskom u vode otrgla i od njega, s pačićima počinje i njen novi život, drugačiji od dosadašnjeg, život razvoja i spoznanja, a tu on postaje suvišan, ovako bespomoćan i nepokretan. Kopnuo je, gasnuo cijelo to ljeto i jesen, kao ostavljena svjetiljka, kao prituljeni žižak. U polupraznoj smočnici sa zadahom vreća krumpira, ustajale masti i brašna, slatkasto gnjilim vonjem crvenog luka, on sluša šum sna: sebe ponovo kao dječaka, što hitro skakuće po dvorištu, istjeriva krmke iz svinjca, posipa žito, vodi krave na pašu. I veranja po tuđim kruškama, krađe bostana i jabuka su tu. Miris lijeske tako sočan i omamljujući, pečenje tikava i oblijetanje oko rakijskih kazana, i kotlova, u kojima se kuha pekmez. Kako su usta crvena, ulijepljena lizanjem kašika i lonaca, a ruke slipave. Drhte igre po stogovima sijena i pšenične slame, a trgovčeva kćerka toplo ga gleda, i prilazi:

— Milane, hoće li se i večeras svirati?

(Njemu je sedamnaest, a njoj četrnaest).

— Hoće — on je zbunjen i rumeni se.

— I ja ću doći.

On muca sav sretan

— Bit ću i ja.

I ona se gubi u bjelini velike trgovčeve kuće sva zadihana, uskucalog srca, a crna joj kosa leti na sve strane.

Večer pred Bogdanovim ladnjakom — svi su okupljeni. Tri Lalića s bugarijama i berdetom. Danko, brat Tildin, s bisernicom. I Tilda i Mirko došao tih dana na dopust u uniformi, rašepuren i srećan, i Drago tada još kočničar, pun pištaljkâ i golemi Šiškan, Brkićke, lanenokosa Marica i Malkontijeva Anđela i Marko sa pilane.

Kroz smijeh, otvaranje pivskih boca, pijuckanje rakije titra kao i svijetlo karabituša svirka:

— Ti si pupoljak, a ja sam cvijet,
zbog tebe, Milane, propade svijet,
ljubim te, Milane, ljubim te ja,
ljubi te tvoja . . . . . —

On očekuje, sluša napregnuto taj dašak, što mu donosi nerečeno, ali kazano u tim zamagljenim, toplim očima. Trgovčeva kćerka oslanja se drago na njega, stišće ruku, igra kolo, pjeva:

— ljubi te tvoja . . . . . —

Čini mu se, umrijet će, nestati. Sapinje grlo, suši, klekao bi u toj noći, poljubio zemlju, plakao od radosti, od bezumlja.

A onda rat i fijuk šrapnela, i bolnice, miris joda i vate, bolnice, strašnije od fronte bezmjernom ljudskom patnjom i golotinjom. On po njima. Zatim sunce listopada u predvečerje, hladno i tuđe u urezivanju svježih sjena: on se lagano poštapa, vukući ukočenu nogu, prazni rukav na desnom ramenu sivo leprša. Nešto bijelo i sočno, nabito zdravljem, raspupano u šesnaest godina radosno uzvikuje i trči:

— Samo neka si živ ostao — i toplo stišće ruku.

A u kutu on opaža suze njenog umrlog sna: očekivanja i neizvjesnosti, i ove strašne istine, ukočene, bez jedne ruke, što se poštapa u listopadski zapad sunca.

Studeno je, i njegov je osmijeh siv, bezbojan od težine ovog susreta.

— Kako vidiš — i prazni mu rukav maše u večernjem povjetarcu. I sve postaje sivlje i tužnije. Trgovčeva kćerka plače.

A on se smiješi ranjeno u suton.

Taj san odnio je zvižduk šrapnela, a sestricu svibanjske vode. Više nije samo njegova sestrica, ne smiješi se samo njemu, ne povjerava mu se, ne brblja. Eto tu je i Drago, pa čak i drugi. Od onog događaja s pačićima nekako su uopće bolji prema djevojčici. Mali mačiji mozak zaboravlja, raduje se novim igrama. A on ju je othranio, on podigao na noge, bio i otac i majka. Neka, on je sretan, učinio je svoje. Osluškuje jesen, kiše razmiču crepove po krovovima, razblaćuju drumove, prvim ogrtačima prekrivaju polja. Kašalj mu razdire prsa: škriplju kao đeram bunara. Slijevaju se nebesa mrko u môkar zemlje, raspušene u dim jeseni: crnkaste obrise kuća, sjene umotanih u bjelkasta isparivanja šuma, oznojene kapljama brežuljke. Vlakovi, što u malim razmacima protutnje, isto su tako vlažni, prokisli, s poleglim nisko dimovima, lancem vagona, kojim pužu zmijasto kaplje, vlaga, vlaga i truljenje. Truljenje je i u njemu, još od prije dvanaest godina, od onog listopadskog povratka. Posve je svejedno, da ga je nestalo i onda kao i sada, on nije imao što očekivati od života. Otvaraju se i zatvaraju vrata na njihovoj kući, Viktor dotjeruje krave s paše, kokoši i patke kupe se u turobne hrpe, a gliste hladne i blijedo-crvene vijugaju kroz mokrinu. Svejedno mu je i to: čavrljanje Rozino, kašljucanje starog Brkana, gromki bas Dragin, zamišljeni lik Stjepana. Tek cvrkut Zoričin tihano ga ozrači. Kako je bilo puno kroz ovo vrijeme događaja i promjena, i kako se opet u biti nije ništa dogodilo! Sutoni su postajali blijeđi, sablasniji, umorni od kiša, od tih turobnih jesenjih tišina, kojim grakću zlokobne i crne vrane i čavke i slijeću odnekud, kupe se u beskrajne gladne gomile, poput lišća, što se žuto kovitla vjetrovima i sliježe u kupove po prljavim grabama. I to umiranje; tiho i neprimjetno, s dana u dan, urezano u sve oblike, u sve stvari i pokrete, umiranje, opatinjeno gdjekad zlatnom prevlakom sunca, što se je izvlačilo iz beskraja tih kiša, grimizno

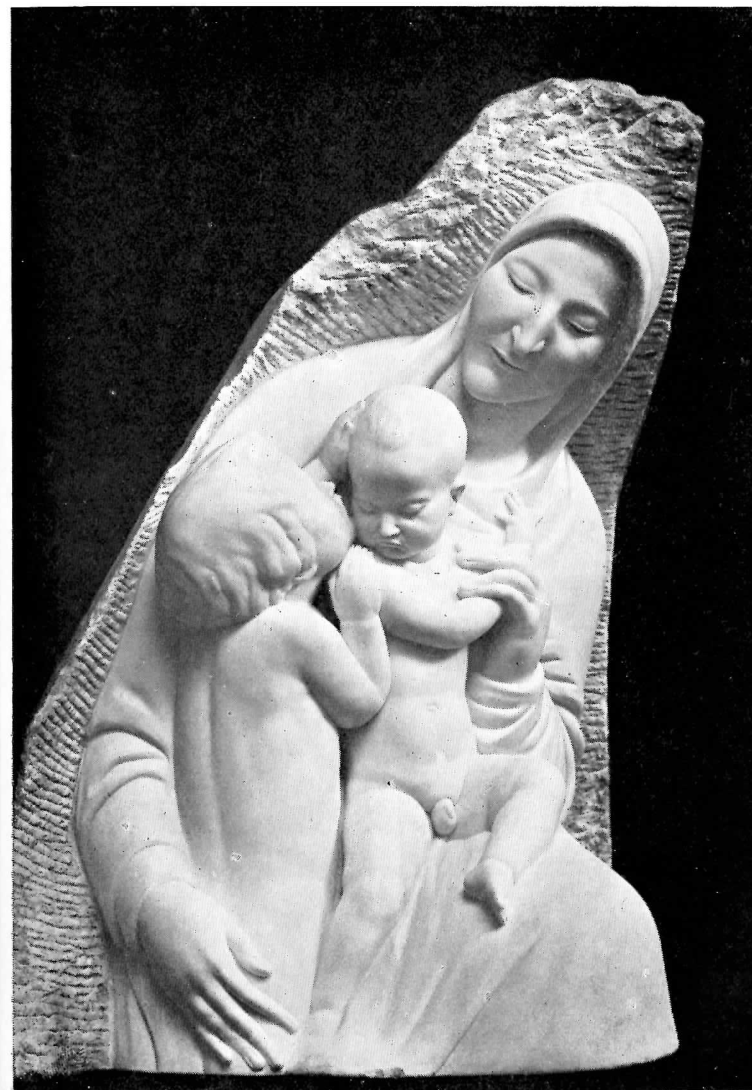
utonjujući u zadimljenim šumama — uvlačilo mu se sve dublje u pluća, trgalo ih, svijalo i bolo tijelo. Treperilo u hladnoj vlazi znoja, svijetlilo u očima. Ustajao je gdjekad posrćući sa ležaja, gledao u nutrini prozora zelenilo svog izmršavljelog lica, posmatrao voštano žutilo zašiljenih ušiju, bjelinu jezika — čekao tu smrt.

I dok je osjećao njen blagi dah, nečujni korak, oprezan i utješan, kao sestara po bolnicama (očekivao ju je uvijek u obliku male, bijele sestre, pune blagosti u očima i tišine na rukama, što će mu sklopiti dlanovima ružičastim poput ružinih latica oči), u kuhinji su se komušali kukuruzi, momci štipali Rozu i Branku, Ilica i Viktor ljubakali s magacinerovim kćerkama, a stara Brkićka, već posve omatorila, prela. Brkićska kuća sva iskrivljena, pognuta pod vremenom, sve crnja i starija živjela je svojim životom kao i uvijek nezavisno od njega. Sjećali su ga se samo, kad bi mu ujutro ili predveče donosili lončić ugrijanog mlijeka s utješnim smiješkom i nijemim očekivanjem u očima, kad će već jedamput umrijeti. Samo šestgodišnja, što ju je on odgojio i odnjihao, znala je katkada presjedjeti sutone nijemo i bez riječi.

— Idi se igrati — govorio je — što ćeš tu, eno brat Drago je došao. Dosadno je kod mene. — Sjena tuge prelijetala je tada njenim očima. Sa smiješkom je ispratio, kad se podigla i otišla. Onda se okrenuo ležaju. Na njemu je počivala smrt. Nešto crno, teško pokrenulo se u grudima, presjeklo ga, navrlo na usta i uši. Slabo je uzviknuo i pao.

Našli su ga tako na vreći krumpira, mršavo ispijeno tijelce, dobre oči, tihan smiješak na usnama. Lokva tmaste krvi. Nitko nije zaplakao, samo je Zorica krijući se zajecala u kutu. Gledali su je s porugom: ludo dijete, zašto plakati za nekim, kome je smrt bila samo osloboditeljica, bijeg od muka — plakati za nekim bez ruke, mrtvim za života, koji već odavno nije ni živio ljudskim, nego nekim posebnim životom odbačenoga. Čemu to?

Stajao je stari Brkan smežuran pod teretom godina, grbila se stara Brkićka, nijemo buljili preda se braća i sestre, dobroćudni župnik čitao molitvu za dušu Božjeg čovjeka Milana. Brata bez ruke — samotnog.

Ivan Meštrović „Gospa s djecom"

Ivan Meštrović „Rođenje“

Molio se dobri svećenik u bijelom ornatu, s naočalima, spalim na vršak nosa, dok je miris izmirne blagoslivljao prisutne: doticao ih Gospodinom — tim nestankom bez povratka, izgledao u golotinji ove sobe, sivosti, siromašnog odra, brzo slupanog jelovog sanduka, u vlagi, bijegu kiša, poput svijetle prilike iz slikovnica, goluba bijelog-poslanika Svevidnog, Nepoznatog. Svojim tvrdim, dobroćudnim seljačkim licem, valjkastim kretanjem, neuk kao i vjernici, taj dobrodušni, tihi ujak*) više je nego itko spadao u tu bešćutnu, brzu, sirotinjsku smrt bez plača, bez tuge.

Kao da je govorio:

— Sivost njiva nezasijanih došao je, o Gospodine: slika i prilika tvoja, sićušno zrnce. Nije pao na dobru crnicu i dao stostruk rod: himnopojku tebi. Nije pao ni u grmlje, da zaluta, ni u pijesak. Na kamenu tvrdom određeno mu mjesto, da se ubija, da o sve udara, radosti da ne vidi i ne upozna. Bol mu je bila sunce tvoje u sjaju, bol kiše tvoje u lijevanju.

Od doma su ga otrgnuli, od njiva svojih; u zvijeri, u klanja — a ti si rekao: »Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe«. Ruku mu otrgnuli, a ti si rekao: »Ne ubij«! Ničiju blagost ne podari mu, da ga pomiluje, utješi, da ga okrijepi. O Gospodine, jer je bio krotka ovčica, jaganjac dobri tvoga stada.

Sad leži tu — ptičica koja je prolepršala kroz tamu — leži, kome si odredio tmine mjesto svijetla, kojim drugima raskošno posipaš puteve. Sveznajući i velik si, Gospodine, ali zašto je trebao ovaj sivi život bez radosti, zašto je trebala ova patnja, koju ničim nisi htio umekšati, premda si Svemogući.

I što je dalje molio, zanosio se sobom, zaboravljao Boga, koga je predstavljao, postajao ono staro, pradavno, što mu je šumjelo u krvi, naivni začuđeni seljak, kojemu je sve čudo i koji se boji tajne, postajao čovjek, ne sluga Božji, ono meko odasvud bijeno i mučeno, ono tiho i strašno — i molitva kao da mu se pela u burni vrisak:

— O daj mu tišinu, koju nije imao, odmor, koji je trebao, utjehu, što ju je tražio.

*) Ujak, naziv u Bosni za seoskog svećenika, obično franjevca.

I nek mu ona, zemljica, bude majka, što će ublažiti suze, i bijeg od gnusoba života tvoga, i ljuba, što će ga zagrliti i primiti u svoja naručja.

Jer život je težak i strašan i iskušenje je gorko tvoje za siromaha, o Svemogući!

A smrt je dobra sestrica, što će utješiti umornog.

I napojiti žednog i nahraniti gladnog.

I ugasiti sve želje, i sve tuge i radosti! —

Lelujalo je svijetlo dvaju žutih, tankih svijeća, drhtalo po zamišljenim i zašutjelim licima, bježalo kroz okna u kišu, a buna starog svećenika prigušivala se, tihnula u jecaj, u tugu, gubila se u pogruženosti pokajanja.

— Okrilje u svom beskrajnom miru

Amen!

Volovska kola stajala su pred vratima.

Gledala je Zorica: prekrižio je svećenik mrtvog brata bez ruke sumornim zlatom krsta, okrenuo se tih ukućanima i susjedima, prekrižio i njih.

— Blagoslovljeno budi ime Gospodinovo...

— Amen — zadrhtali su glasovi.

Stjepan i Drago prišli su onda odru, ponijeli sanduk s mrtvim bratom. Volovska ga kola primiše.

Pošla su kroz kišu, kroz jesenje popodne: naprijed križonoša zamišljen, sitan dječačić, svećenik potom polusklopljena molitvenika sa srebrnim ukrasima, po kojima su plesale kišne kapi, i mumljanje umotanog staračkog glasa. Išao je dobrim malenim, hitrim koračićima, čupajući noge žurno iz blata, posivio i sam u tom lijevanju vodâ, u žalosnom rasipanju dimova sa željezare u obližnjem gradiću, zaboravljajući pomalo na mrtvaca za sobom i misleći i nehotice, kako će se svi strašno promočiti do groblja. Volovska kola za njima sa dva majušna, zekasta vočića, izandžala, škripavih, nepodmazanih dobro kotača cvilila su žalosno u toj goloj mokrini i blatu, i taj sprovod u cviljenju kola, u laganom prolazu s križonošom, svećenikom, ovim neuglednim, posve svježim sa rasutim smolama jelovim sandukom: mrtvacem njegovim, tako ispijenim i blijedim, i hrpom šćućurenih, pokislih

Brkana, što su se vukli tiho i crno poput krtica, izgledala je turobna povorka sjena, što ih rađa kasno jesenje predvečerje u pričama čobana oko zadimljenih vatrâ.

Ženama nisu dali ići, rekli su: — nazepst ćete. Roza i Branka se nisu maknule s vrata, a majka i Zorica pratile su sprovod do zaokreta kod Tadijine krčme. Tada su ih vratili, zajecala je djevojčica po zadnji put, suza pomiješanih s kapima, drhturava i bosonoga, raskaljana blatom u sjetu: nema više malog brata bez ruke, njegova šepesanja po smočnici, ubitog smiješka. Tko će sad kotrljati s njom krumpire i praviti kupice od graha, tko peći strpljivo pečenke i čuvati lutke od krpa, čupajući kradom vunu i tkanja sa ponjava? Tko tješiti, kad dobije batina, ili djeca počupaju plave kose, a mačak izgrebe oštrim kandžama. Istina, tu je Drago: donosi glođala i uzima je na krilo, ali on nije uvijek tu, on bježi s vlakovima, crn i pun dima i pare i gdjekad zna proći i po četrnaest dana, dok se vrati. A on je tu vječno bio tih i kašljucav! I sad ga voze ta kola na brijeg i ovo je zadnji pozdrav s njim.

Spomeni su padali po njoj, odjeći, rukama, slijevali se s kišom, u beskrajnom šumu voda: proljeća u cvatu, mirisu behara, okićenosti njegove sobice mirisima, ljeta u voćkama, usijanom zlatu sunca, jeseni u tamjanskom mirluhu dinja i dunja, jeseni u ljeljcima, pekmezima i pečenim tikvama: sve čuvano za nju, otkidano od sebe — kamenčići nađeni na cesti, grahove pritke za jahanje, sve, sva nježnost.

Zorica se trgala, nije se htjela vraćati.

Stara je bila i sama malo ganuta.

— Šuti ludo, svi ćemo umrijeti.

Kliznuše joj na to dvije materinske suze.

Bože moj! Koliko je toga stara Brkićka vidjela, pa da plače! Tolika rađanja, tolika umiranja. Dijete za djetetom, što je raslo, jačalo, nestajalo u svijet ili isto ovako umiralo, odneseno tim volovskim kolima na brijeg. Srce najposlije otvrdne: smrt za siro-

maha nije raznježenost, igrokaz i gromko naricanje, nego tišina i tvrdoća. I izdatci! Što se tu može! Nestajemo svi pomalo, jedni se gube, drugi dolaze. Radi čega onda plakati!

Stara otre suze, ponovo okamenjena u svome nepokolebljivom miru. Bili su kod kuće. Oči Zoričine bježe za sivom slikom: na zavijutku nestaje povorke, uronjene u lepršave, tanke maglice, toga crnog snopa ljudi, zekastih vočića, jelovog sanduka i križa; svih tih sjena već usitnjenih u drhtave točkice, što se miču i plaze, dok čete gavranova kruže, slijeću poput tamnih grozdova na drveće, padaju na polja, noseći pod krilima kiše, ispuštajući iz kljuna tmine.

FERDO ŠIŠIĆ, ZAGREB

ŠKOLOVANJE LJUDEVITA GAJA U DOMOVINI

Rođenje Ljudevita Gaja (8. srpnja 1809. u Krapini) i njegovo prvo djetinjstvo. — Priča o braći Čehu, Lehu i Mehu, i njen utjecaj na Ljudevita Gaja. — Prvo vrijeme školovanja u Krapini. — O krapinskoj nižoj gimnaziji, osnovanoj 1812. — Ljudevit Gaj polazi gimnaziju u Varaždinu od drugoga razreda do kraja prvog polugodišta šestoga razreda (1821.—1826.) — Njegov književni prvenac »Brevis descriptio loci Krapina« (ljeti 1825.). — Ljudevit Gaj u karlovačkoj gimnaziji u drugom polugodištu šestoga razreda (ljeti 1826.). — Njegova prva štampana radnja »Die Schlösser bei Krapina« (u Karlovcu ljeti 1826.). — Smrt Ivana Gaja, oca Ljudevitova (u Krapini 18. travnja 1826.) i Ljudevitov povratak u roditeljsku kuću.

Otac Ljudevita Gaja bio je Ivan (Ioannes, Johann) Gay, ljekarnik u Krapini, a rodom iz Markušovaca, malog sela pod Visokom Tatrom (* 1754.), u Spiškom kraju (Zips, Szepes-megye). Gayi bili su, a tako su njihovi koljenovići i imenjaci u ovom kraju još i *danas Nijemci,* doseljeni kao slobodni ljudi negdje u XVII. st. vjerojatno iz Burgundije. No brzo potom učine ih onamošnji madžarski velikaši, *Máriassy* de *Botizfalva* et *Markusfalva,* svojim kmetovima, jer su se nastanili na njihovoj zemlji. Ivan Gay rodio se dakle u kmetskoj seljačkoj kući, no pošavši u škole, posvetio se ljekarničkom zvanju, i tako dospje 1783. u Krapinu, najprije kao zakupnik tamošnje filijalne ljekarnice, a onda (od 1786.) kao vlasnik, kad ju je kupio za 500 for. od varaždinskoga ljekarnika i vlasnika Josipa Haltera. Tako postade Ivan Gay krapinski građanin i oženi se nekom Halterovom rođakinjom, meni izbliže nepoznata roda, ali očito njemačkog podrijetla, *Julijanom* (kasnije Ljubosavom) *Schmidt,* s kojom rodi sedmoro djece, pet kćeri i dva sina.*)

Najmlađe dijete bio je *Ljudevit* (ili kod kuće zvani Ludwig) *Stjepan.* Rodio se u subotu 8. srpnja 1809. uveče oko osam sati, u Krapini, u metropoli hrvatskoga Zagorja, čuvenog i razglašenog sa svoje krasne prirode i sa brojnih historijskih spomenika, a naročito sa nekoć slavnih tvrdih gradova. Bez sumnje po pričanju svoje matere, Ljudevit je Gaj kasnije (1861.) kazivao Đuri Deželiću, da su u času, kad se on rodio, zvonila na obim krapinskim crkvama (Sv. Nikole i Sv. Katarine) zvona na »Pozdrav anđeoski«, našto je babica kazala njegovoj materi: »Tomu će se gospodičiću glas daleko čuti.« Mnogo je značajnija slučajna koincidencija, da se Gaj rodio baš one godine, kad je car Napoleon obrazovao od nekih naših zapadnih strana svoju *»Iliriju«*, i postavio na desnom kraju zagrebačkoga savskog mosta francuskog carskog orla. Šta više, sam Gaj pričao je 1861. godine Đuri Deželiću, da su mu u prosincu 1853., kad je stajao kao okrivljenik pred vojnim sudom u Beču, spočitnuli, kako mu se tobože mati »hvastala«, kad ga je još trudna nosila, da »u utrobi nosi kralja.«[1]) Ovo je — dabome — bilo tek pakosno iskorišćivanje različitih zagrebačkih madžaronskih denuncijacija onoga vremena od strane kivnih apsolutističkih austrijskih vojnih vlasti. Već sjutradan, 9. srpnja, krstio je u župnoj crkvi Sv. Nikole domaći župnik, Nikola Hadžić, maloga Gaja u prisutnosti kumova Stjepana Benčića i Franjice plemenite Novak, i dijete je dobilo ime Ludovik Stjepan, vjerojatno po kojem članu materine porodice.[2])

Već je toliko puta istaknuto, a i sam je Gaj u ulomku hrvatske svoje *»Autobiografije«* izrijekom priznao, kakav su doduše romantički, ali ipak odlučni dojam vršile na duhovni razvitak njegov razvaline drevnoga Krapinskog grada i »sveta priča sveslavenska« (kako je on zove) o braći Čehu, Lehu i Mehu.[3]) Gaj kaže, da je tu priču prvi put čuo još u djetinjstvu od kućnoga sluge Mateuša, a onda češće još i od drugih ljudi iz naroda. U pomenutoj *»Autobiografiji«* Gaj ju je — oko godine 1851. do 1852. — pribilježio ovako:

»Na tri ova brijega što se nad ovim mjestom (Krapinom) dižu, bijahu tri grada. Ovaj, od koga su se ovolike stare zidine još uzdržale, od negda zvaše se, a tako i današnji dan, kao i samo mjesto, *Krapina.* Na onom brdu, ondje nad franjevačkom crkvom, bijaše grad imenom *Psar,* a tu nad gospodskom (= spahinskom) vodenicom, na brijegu Šapcu, bijaše grad istoga imena *Šabac.* U ova tri grada tri brata, po imenu *Čeh, Leh* i *Meh,* negda vladahu. Ova braća bijahu kraljevske krvi *našega* (= slavenskoga) *naroda* te imahu sestru, koja se zvala *Vilina.* U ono vrijeme Rimljani gospodovahu ovom zemljom. Od njih naš narod za nevolju mnogo stradaše te podnošaše velike sile. Viteška se braća dogovarahu među sobom, kako bi se mogli oteti ispod teškoga jarma rimskoga. Kako najstariji ljudi još pripovijedaju, među krapinskim i psarskim gradom kožnat visimost višaše o lancih. Po ovom mostu brat bratu dolažaše na tajne dogovore. Utom sestra njihova bijaše u skrovitoj (= tajnoj) ljubavi sa rimskim poglavarom, koji je zapovijedao ovom zemljom. Kad su se braća dogovorila sa ostalimi znamenitimi poglavicami narodnimi i okletvom (= zavjerom) ujedinila protiv Rimljana te svijećala da će na njih složno udariti, Vilina, prevelikom ljubavlju opojena, izdade okletvu ljubavniku svomu. Okletnici ipak udare na njega te ga ubiju. A ona najprije uteče u Dupljaču u Strahinje, a odanle u Jame nad Župnicom, koje se još i danas zovu Ljubine iliti *Vuline (!) Jame,* a ono zato, jer su ondje prebivale vile, koje su pod obranu svoju primile imenjaku svoju. Ovdje ona rodi gospodsko čedo. Malo je vrijeme potom postojalo, kad se ona sunčala pred špiljom; braća, našavši se u lovu, zapaze je, uhvate, odvedu u grad Krapinu i uzidaju u onom tornju, koji je nad vratima drugoga dvorišta blizu pećinske pivnice, u jednom uglu. A od djeteta se njena osobito čudo stvori. Divlji vô, jedan dan kad su se vile po šumi bile razišle, utrči u špilju, gdje se dijete zlatnom jabukom sigralo. Divlji vô se u njega zaleti, digne ga na rogovima i divljim skokom proskočivši, kroz podzemaljski put, koji je ispod gorâ Velikoga Žlijeba i Hajdinskoga Zrna vodio, ća na drugu stranu ondje onako iznese napolje u šumu, gdje ga je neki pustinjak sahranio (= očuvao). A ono se mjesto od onoga vremena do današnjega dana, po lijepoj glavi ovoga djeteta, zove *Lijepa Glava* (= Lepoglava). Rimljani da osvete ubij-

stvo svoga časnika i da pokore pobunjeni narod, započeše utom sa svih strana kupiti vojsku. Tri brata, videći kako ne mogu onolikoj sili kolika se dizala na Zagorje, gdje su se oni bili utaborili, ni prevrlom hrabrošću da odole, skupe sve starješine, župane i satnike narodne, svijećaju i odluče, da sa svimi odličnijimi pristašami svojimi ostave svoju domovinu i da se posve isele iz rimske države. *On su znali da se narod našega* (= slavenskoga) *jezika daleko pruža preko Dunaja,* i zato pređoše sa vjernimi svojimi preko Dunava pa se tamo raziđoše na tri strane i *utemeljiše tri države slavenske.* Čeh podiže stolicu svoju u Pemskoj zemlji, Bohemiji, Leh u Poljskoj, a od Meha zadobiše Moskoviti (= Rusi) svoj početak. *I ovako je prava korenika svega našega naroda slavenskoga izišla iz ove naše okoline.«*[4])

Kako je Ljudevit Gaj bio mladenac bujne mašte, bistar i živahan, sasvim je prirodno, da mu je priča o braći Čehu, Lehu i Mehu, ovim osnivačima velikih slavenskih država, zaokupila svu dušu, nagoneći ga na to, da traži i ispituje, gdje bi mogao saznati još i nešto više o onom, što je onako nakratko slušao iz narodnih usta. Iz te težnje raspiri se u duši mladoga Gaja ljubav za knjigu i za veliki slavenski rod i njegovu povijest, ali i ponos, da je kolijevka u ono vrijeme — naročito poslije 1812. godine — toliko slavljenoga ruskog naroda, toga pobjednika nesavladivog Napoleona i osloboditelja Evrope od nesnosne prevlasti nezasitljivoga Korsikanca, nekoć tobože stajala baš u njegovu rodnom mjestu. Kad bi pitali maloga Ljudevita (Ludwiga), pričajući mu o bojevima između Rusa i Napoleona: »S kim držiš?«, odgovarao bi s ushitom: »S Rusima«. Gajevo je rusofilstvo bilo toliko poznato njegovim školskim drugovima, da su ga još u varaždinskoj gimnaziji od šale zvali »Rusom«.[5])

Međuto došlo je vrijeme, da mali Ljudevit pođe u školu. U Krapini je doduše postojala osnovna škola, ali je bila na dosta niskom stepenu zbog nesposobnih učiteljskih sila.[6]) Bez sumnje treba baš u toj okolnosti i tražiti poglaviti razlog, zašto Gaj nije polazio javnu školu, nego je učio kod kuće (kao privatist?). On sam kaže u ulomku svoje latinske autobiografije, da su ga roditelji od 1818. godine dalje dali kod kuće podučavati »od učenih

i čestitih ljudi«.[7]) U ono je vrijeme — u smislu naučne osnove *(Ratio educationis publicae)* od 1806. godine (važila je do 1826.) — u malim varošima, među koje se brojila i Krapina, osnovna škola imala za one učenike, koji su htjeli produžiti nauke u gimnaziji, samo dva razreda (za ostale učenike tri razreda), a učilo se: nauk vjere s biblijskom povijesti Staroga i Novog Zavjeta (ovu je službu vršio domaći kapelan ili župnik), hrvatski čitati i ortografski pisati, pa sastavljati pisma, onda elementarna matematika s trojnim pravilom i družbenim računom; pored toga još se mladež podučavala i u dužnostima spram vladaoca i vlasti, i u »domovinskom ustavu« *(constitutioni patriae),* i najposlije u svima »prirodnim moralnim zakonima«, kao i »u svemu, što je pošteno i časno«. Još su oni, koji su mislili polaziti gimnaziju, mogli da uče i *»elementa latinitatis«.*[8])

Sve je to učio Ljudevit Gaj kod kuće. On doduše nigdje ne kaže izrijekom, koji su ga učitelji podučavali, ali ipak se iz njegova hrvatskog ulomka *»Autobiografije«* i kasnijeg pričanja Đuri Deželiću i drugima jasno razabira, da su to u prvom redu bili neki svećenici došljaci u Krapinu poslije osnovanja Napoleonove Ilirije i neki lepoglavski raspavlini, koji su se nastanili u Krapini poslije ukinuća pavlinskoga reda (1786.). Tu je bio Dalmatinac *Lunjević;* on je malom Ljudevitu govorio — kako se Gaj dobro sjećao svega svog vijeka — da dalmatinski Hrvati mnogo ljepše govore hrvatski od kajkavskih Zagoraca i Krapinaca. Tu je bio nekadašnji župnik senjsko-modruške biskupije, primorac *Pavao Pobor* iz Selca, oduševljeni rusofil; on je — kako reče Gajev mlađi drug, Fran Kurelac, bez sumnje po Gajevu pričanju — bio prvi, »koji je sjeme ljubavi roda u mladu mu dušu zasađivao.« Tu je bio ekspavlin, susjed Gajevih, *Augustin Vrabec;* on je pričao o zaslugama i važnosti pavlinskoga reda za hrvatsku prosvjetu. No nada sve istakao je sam Gaj, u hrvatskom ulomku *»Autobiografije«,* direktno kao svoga učitelja, vikara franjevačkog samostana u Krapini, Oca *Evgenija Rebića.* »Zahvalnost ne da — kaže Gaj — da ovdje mimoiđem ime vrsna učitelja svoga u latinskom jeziku i u naškom (= hrvatskom), pisanju, Oca raspavlina *Evgenija Rebića,* koji je za onda bio

namjesnik (vikar) franjevačkoga samostana u mojem zavičaju. Osobiti način u učenju, značaj njegov i načela njegova, meni na stazi prvih i najpotrebnijih temeljnih nauka pokazaše pravac, bez kakva zaista ne bih prvih godina izbivanja svoga iz roditeljske kuće (u Varaždinu) onako srećno bio napredovao, ni onako brzo postigao potrebne vrsnoće da odolim živoj želji svojoj. Još i sad čuvam pregledalicu rukom njegovom pisanu, gdje su zlatna slova ubilježena, koliko treba čovjeku da se isprazne oholosti kloni pa marljivo da radi za svoj narod.«[9])

I zaista, kad je Ljudevit Gaj svršio oba razreda osnovne škole (prvi od studenoga 1818. do kolovoza 1819., drugi od studenoga 1819. do kolovoza 1820.), onda je ušao u Krapini u prvi razred gimnazije, ali učeći i dalje kod kuće, kako sam kaže. O ovoj krapinskoj gimnaziji treba sada nešto izbliže kazati.

Još u prosincu 1811. godine obratio se zemaljski nadzornik osnovnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, *Tomaš Koščak,* na magistrat krapinske općine osobitim službenim dopisom, u kojem mu »obznanjuje da želja njegova je, da bi se vu ovom opidumu deca ne samo va prve najmenjše škole kak dosada, nego i va vseh nacionalskeh *do druge diačke škole* (= gimnazije), tak diačkeh (= latinskih) kak nemškeh, i računstvu, ter koncipuvanja listov i drugeh pisem, navukah podvučila.« »Zato — kaže krapinski magistrat dalje — pokehdob (= budući da) isti gosp. inspektor *sada ovakovoga jednoga redovnika ima,* koteri ovakove navuke navučavati bi mogel, ako takovoga imati za napredek cele občine hočemo, obznanuje, da za plače na leto Rf (= rajnskih forinti, rajnčki) 150 vu onakve *monete* (= kovani novac), kakovu kasa naša prijemala bude; zvan toga kvarter prez plače (= besplatan), slobodnu drvariju vu gorah i pašu po gmajnah varaškeh, tak da [za] školu šest klaftrov drv dati posebno bi morali, dobiti mogli budemo; zvan toga takaj da *isti redovnik drugu, treču i četvrtu takaj diačku školu bude vučil,* ako roditeli dece poleg vučinjene ž njim pogodbe plačati hoteli budu.« Na taj prijedlog zaključio je krapinski magistrat, 21. prosinca 1811. godine, u sjednici općinskoga savjeta, pod predsjedanjem varoškoga suca (»rihtara«), *Pavla Zaplatića,* ovo: »Koteri navuki, kajti (= jer) za ose-

bujnu občinsku hasen (= korist) bivati budu mogli, akoprem još funduša za ovakov cil zasada ne bi imali, ovakove iz kase naše varaške plačati vsako leto želno odlučujemo R. f. 150, kvarter takaj prez plače vu kuplenom po nas stanju (= stanu) za školu aldujemo (= žrtvujemo, određujemo), kojega vendar do 1 juniuša 1812 zbog terminuša z sadašnjemi arendatori (= zakupnicima, kirajdžijama) imanoga, dati ne moremo, kak takaj drvariju vu gorah našeh i pašu vu občinskeh spašnikeh dopuščamo, to deklarujuč, da potrebna za školu drva roditeli dece, kak i vu drugeh mestah, dati dužni budu. Ter, kajti trh (= teret) ovakov na nas i občinu sada vzeli jesmo, želejemo takaj da napredek dober činil se bude; zato deklarujemo, ako isti navučitel, koteri sada pošle se, ali zatem budući (t. j. učitelj), želni i obečani napredek činil ne bi, ali (= ili) vu nemirnosti i nesložnosti čine bi se puščal, da mi drugoga prikladnoga mir i složnost občinsku ljubečega, vzeti slobošćinu zadržamo si. Ovu pako sumu R. f. 150 *angaratim* (= kvartalno) gosponu preceptoru iz kase varaške ovakovomu navučitelu plačati komituje se (= obavezuje se).«[10])

U toj je stvari krapinski magistrat, pod predsjedanjem suca Pavla Zaplatića, opet raspravljao 13. travnja 1812., i zaključio: »Poklamkam (= pošto) gospon škol normalskeh inspektor, Tomaš Koščak, nam gospona *Pavla Pobor,* prvobitnoga plebanuša, da z nami kontrakt zbog navuka diačkeh škol vučini, poslal bi bil (= jest), zato z istem gosponom ovakav vučinjen je kontrakt, i najmre: 1-vič, da isti gospon profesor decu, koja vu normalskeh školah po drugom navučitelju *ovde izvučena budu, vu diačkom* (= latinskom) *jeziku i ostaleh školneh navukeh do pete diačke škole, kak takaj dobroga držanja navukeh izvučiti dužen bude, tak da ovakova* (djeca) *vu vsako drugo mesto vu petu diačku školu iti budu mogla.* — 2-oč, da isti gospon profesor vsagdašnju skrb na normalskeh škol navučitela imati dužen bude, da ov takaj akurat (= točno) vreme školno obdržaval ter preupisane navuke vučil bude i decu vu dobroga držanja navukeh izvučil. — 3-tič, za ovakovu pak istoga gospona profesora skrb i trud magistratuš ovdešnji i ašešori obligeraju se vu sada tekučeh *schediarum reluiforiarum*[11]) naprvo-napisanomu gosponu profesoru R. f. 300, ali

(= ili) va monete druge prez kurzuša buduče R. f. 150, vsako leto iz kase svoje varaške *angariatim* (= kvartalno) plačati; zvan toga kvarter prez plače, kak takaj slobodnu drvariju vu gorah varaškeh i pašu, ako potrebuval bi po občinskeh spašnikeh davati. Za školu pak potrebna drva da roditeli dece davati dužni budu. *Ako pak isti gospon profesor vu pete i šeste škole navukeh decu podvučati, kak deklaruval se je, bude, z roditeli dece posebnu pogodbu vučiniti slobodno (mu) ostaje.* K kotere pogodbe, ovak vučinjene, isti gospon plebanuš *Pavel Pobor* dobrovoljno pristal je, i *prve dneve majuša da taki vu Krapinu za pričeti navuk dojti hoče, deklaruval se je.«* A glede školske zgrade zaključio je krapinski magistrat u istoj sjednici: »Kajti novi profesor, koj *diačku školu* vučil bude, sada pogođen je, ter tak vu jednoj hiži i normalska i diačka škola biti mogla ne bude i zvan toga kvarter takaj za obodva profesora vu školnom stanju (= stanu) istom biti ne more, zato gospode inspektoru i fiškušu komituvano je, da odlučenu separaciju taki, dok današnjega vekšega dela nê (= nema), počneju i kaj brže dokončat trse se.«[12])

Krapinska je niža gimnazija zaista počela svojim radom u jesen 1812., a glavni je nastavnik u njoj bio župnik *Pavao Pobor.*[13]) I uspjeh mora da je bio dobar, jer krapinski magistrat zaključuje 28. studenoga 1812., pod predsjedanjem suca Pavla Zaplatića: »Pokehdob vsakoga oca skrb za vsemi i dapače pred vsemi posli njegove mi prva biti mora, *ex lege divina et humana naturali,* da decu svoju poleg ne samo naturalskoga svojega nagnjenja, nego i očinske skrbi dobro othraniti mora, biti mora, i k tomu vu istom poslu presvetloga Konziliuma[14]) vre napravljene za obdržavanje regula imaju se, zato ovdašnji magistratuš nuterni i zvunski, iliti g. fiškuš i zebrana občina, kakti pravdeni občine ove otec, za dužno dece othranjenje skrb noseči, na vse strane je se ogledaval i se ogledavajuči dokončal, da *poklamkam vre jednoga g. profesora iliti škol diačkeh gramatikalskeh* (= raz. I—IV) navučitelja Pavla[15]) Pobor bil bi (= jeste) vazel, najel i pogodil, ter k tomu poleg svetuvanja takaj vučanejšeh videl, da ov jeden profesor za vse četiri gramatikalske škole ne bi bil zadovoljen (= dovoljan), još končemar (= bar) za jednoga

gramatikalskeh škol profesora pri slavne varmeđe (varaždinske) i po njenem kanalu (= putu) pri svetlom konziliumu i zadnič (= najposlije) pri presvete kraljevske Zmožnosti (= Veličanstvu) tak od strani ovoga opiduma inštanciju (= molbu) dal, da bi se još jeden gramatikalski profesor z plačum iz funduša njim najbolje znanoga rezolveral (= namjestio); k tomu kajti varaš ov više takoveh stanj (= stanova) vu kojem škole za decu školnu imati bi se mogle, ne bi imal, zato da se propozicija (= prijedlog) pred slavnom varmeđijum, presvetlem konziliumom i pred svetum Zmožnostjum kraljevskum proponuje, da bi se ne samo vu ov klošter gg. PP. franciškanov patri mladi za navučanje dece prikladni pošiljati odredili, nego takaj da bi se vu ovom velikom kloštru, kakti vu vekše strani praznom, potrebne za škole gramatičke vekše cêle (= izbe) odlučile, preskrbiti prosilo.«[16])

Iz tih se podataka jasno vidi, da je u jesen 1812. u Krapini osnovana niža gimnazija, a vodio ju je nekadašnji župnik i svećenik senjsko-modruške biskupije, *Pavao Pobor,* koga je magistratu krapinskom preporučio iz Zagreba tadašnji zemaljski nadzornik za osnovne škole, Tomaš Koščak. No brzo su inteligentniji i školani ljudi u Krapini uzeli uviđati, da *jedan* profesor sam, Pavao Pobor, ne može voditi sva četiri razreda gimnazije, nego najviše dva. Zbog toga se krapinski magistrat obratio molbom na varaždinsku županiju, a preko nje dalje na ugarski Kraljevski Namjesnički Savjet *(Consilium Regium Locumtenentiale)* u Budim (a možda i čak na samoga kralja Franju I.), da se *krapinskim franjevcima dopusti, da preuzmu ne samo nastavu u gimnaziji, nego i da se ova gimnazija smjesti u gotovo praznom krapinskom velikom samostanu.* Budući da se Pavao Pobor poslije sloma francuske vlasti u našim zapadnim stranama (1814.) — po vjerodostojnom svjedočanstvu Frana Kurelca — opet vratio u senjsko-modrušku biskupiju, kojoj je i pripadao, i onda postao (najprije) »plovan i arcižakan Ogulinski, (a potom) i Otočki«,[17]) jasno je, da ga više nije bilo u Krapini, kad je Ljudevit Gaj ondje učio prvi razred gimnazije. Ne može biti sumnje, da su onda već vršili službu u krapinskoj nižoj gimnaziji tamošnji franjevci. Zato i viđamo, da Ljudevit Gaj priča u ulomku svoje

hrvatske *»Autobiografije«* o Ocu Evgeniju Rebiću kao o svom učitelju iz *latinskoga* i hrvatskoga jezika, upravo neposredno pred njegov prijelaz u varaždinsku gimnaziju. Krapinska je niža gimnazija svakako postojala još 1817., jer se 30. travnja iste ove godine spominje u jednom zapisniku zagrebačkoga vrhovnog školskog ravnateljstva.[18]) Mislim, da je ipak više nego samo vjerojatno, da je — bar s prvim razredom — produžila svoj život i dalje, jer smo čuli od samoga Ljudevita Gaja, da je prvi razred gimnazije učio kod kuće u Krapini (vjerojatno kao privatist). U studenomu 1821. pak upisao se u varaždinskoj gimnaziji u *drugi* razred kao javni đak.[19])

Kad je Ljudevit Gaj polazio gimnaziju, postojala je ona još godine 1806. propisana naučna osnova za Ugarsku i Hrvatsku sa Slavonijom. Svrha Srednje škole bila je — kako se ondje kaže — da državi odgoji »dobre građane«, a kralju »vjerne podanike«.[20]) U tu je svrhu na prvo mjesto postavljen *nauk vjere* od I. do VI. razreda, i kao osobiti predmet zasebno i klasificiran, a tek onda klasificirani su svi ostali predmeti *jednom jedinom ocjenom.* Ti su predmeti bili: *latinski jezik* kao najvažniji, jer »on veže sve različite narodnosti ove kraljevine (Ugarske s Hrvatskom), koje se bez njega ni sporazumjeti ne bi mogle«; osim toga svi su zakoni i privilegije, a tako i sve kraljevske uredbe, naređenja i dopisi pisani tim jezikom; pored toga latinski jezik »važi kao službeni kod svih vlasti i sudova, u administraciji i u saborima.«[21]) Učio se od I. raz. do VI., i to u I. i II. raz. gramatika, a od III. do VI. raz. sintaksa, pa metrika uz čitanje i objašnjavanje latinskih pisaca i rimskih starina; dalje *»historia regni Hungariae«* od III. do VI. raz., pa *prirodopis* (historia naturalis), *geografija* i *matematika* od I. do VI. raz. Kako vidimo, hrvatski jezik (pa ni njemački) nije se učio, bar kao zasebni predmet, već je u prva dva razreda služio samo kao *obukovni jezik* za učenje ostalih predmeta, a u III. i donekle još i u IV. raz. — *otkad je sve predmete trebalo odgovarati latinskim jezikom* — hrvatski jezik služio je tek kao pomoćno sredstvo kod odgovaranja, na pr. povijesti, gdje je đak trebao već dobro poznati latinski jezik, da uzmogne sam iz glave slagati potpuno korektne opsežnije reče-

nice. Profesor bi redovito vodio svoje đake od I. do IV. raz., a onda bi se profesori mijenjali u V. i VI. raz., ali tako, da je i onda — kao i u prva četiri razreda — isti profesor podučavao *u svima predmetima* (osim u nauku vjere). Klasifikacija bi se opravljala po sistemu *lokacije,* dakle: prvi, drugi, treći i t. d. odlikaš, pa prvi, drugi, treći i t. d. u prvom redu, onda drugi red i najposlije treći red. Još bi se napose ocjenjivalo vladanje *(classis morum),* a kao neobligatan predmet učili su đaci ispremiješani iz svih razreda, po grupama početnika i naprednijih, kod osobitog profesora *madžarski jezik* (od 1791. godine kao neobligatan, a od 1831. dalje do 1848. kao obligatan predmet). Najzad hoću da istaknem još i to, da su se đaci u svim razredima morali služiti kod učenja *propisanim školskim udžbenicima;* tako na pr. učila se povijest kraljevine Ugarske u V. raz. *»a ducibus Hungarorum* (t. j. od Árpáda) *ad Ferdinandum I.* (t. j. do Mohačkoga dana 1526.), a u VI. raz. *»a Ferdinando I ad hodierna usque tempora«,* a sve to po knjizi: *Pray,* Historia regum Hungariae ducto a septem ducibus exordio ad Ferdinandum I (Budim 1801.).[22])

Kako već rekoh, Ljudevit Gaj ušao je na početku studenoga 1821. godine u drugi razred varaždinske gimnazije *(classis gramaticae annus secundus).* U ono je vrijeme svako polugodište svršavalo javnim ispitom, koji se obdržavao potkraj ožujka za prvo polugodište, a potkraj kolovoza za drugo. Ravnatelj varaždinske gimnazije bio je sve vrijeme Gajeva učenja svećenik zagrebačke biskupije *Josip Pászthory,* a profesorom od II. do IV. raz. *Ludovik Švalek,* svjetovnjak iz Rume u Srijemu (dakle štokavac). Od školskih sudrugova treba napose spomenuti Varaždince Eduarda Breiera, Teodora Fodera[23]) i Antuna Melinčevića, onda Martina Zollera, sina Biškupečkoga spahijskog provizora Stjepana Zollera i seljačkoga sina iz Višnjice (kod Ivanca) Andriju Križanca.

Ljudevit Gaj[24]) napredovao je u naukama u varaždinskoj gimnaziji ovako: u svima razredima imao je sve vrijeme školovanja iz vladanja ocjenu prvoga stepena *(classis morum: primae);* bolje note nije bilo, a tako je isto ocijenjen u svim razredima iz

nauka vjere *(doctrina religionis)* kao *eminens* (bez lokacije). Drugačije je bilo s ocjenom ostalih predmeta, na osnovu kojih se opravljala lokacija po napretku. U prvom polugodištu drugoga razreda ocijenjen je Ljudevit Gaj kao četvrti u prvom redu *(classis primae quartus)*. Prvi odlikaš bio je Andrija Križanec, a drugi Martin Zoller. U drugom polugodištu drugoga razreda bio je Gaj već deseti odlikaš *(eminens decimus)*, a Martin Zoller treći. U III. raz. (1822.—1823.) prvoga polugodišta Gaj je bio četvrti odlikaš, a Martin Zoller drugi; drugoga polugodišta Ljudevit Gaj već je prvi odlikaš, Martin Zoller treći, a Andrija Križanec drugi. U IV. raz. (1823.—1824.) prvoga polugodišta Ljudevit Gaj je prvi odlikaš, Martin Zoller drugi, a Andrija Križanec sedmi; drugoga polugodišta pak ostao je Gaj i dalje prvi odlikaš, Martin Zoller drugi, a Andrija Križanec četvrti. U V. raz. (1824.—1825.) — *primae classis Humanitatis* ili *poësis* — izmijenio se glavni profesor; Ludovika Švaleka zamijenio je poznati kajkavski i latinski pisac, svjetovnjak, *Antun Rožić* (* 1787. † 1848.). U ovom je razredu Ljudevit Gaj učio prvi i jedini put kao *incipiens* (početnik) u prvom polugodištu madžarski jezik kao neobligatan predmet kod svjetovnjaka profesora *Jurja Dvorskoga,* i dobio ocjenu: deveti u prvom redu *(primae classis nonus)*. No inače bio je u prvom polugodištu treći odlikaš, dok je Martin Zoller bio prvi, a Antun Melinčević drugi odlikaš; Andrija Križanec pak ostao je treći u prvom redu. Ali u drugom polugodištu Gaj je opet prvi odlikaš, a Martin Zoller drugi, Antun Melinčević treći, a Andrija Križanec drugi u prvom redu. U VI. razredu (1825.—1826.) — *secunda classis Humanitatis* ili *rhetorica* — i opet se izmijenio glavni profesor; Antuna Rožića zamijenio je svećenik zagrebačke biskupije *Ivan Maurović.* U prvom polugodištu šestoga razreda Ljudevit Gaj spao je ujedared od prvoga na petoga odlikaša; prvi bio je Ambrozije Brozović iz Bribira Vinodolskoga, drugi Varaždinac Josip Enikel, treći Martin Zoller, a četvrti Antun Melinčević.[25])

Ne znamo upravo sasvim točno, što je bio *pravi razlog,* da je Ljudevit Gaj poslije prvoga polugodišta ostavio varaždinsku gimnaziju i u drugom polugodištu prešao u *Karlovac.* Nije nemoguće, da je kod toga bar neku ulogu imalo i rivalstvo s Martinom Zollerom.[26]) Gaj sam u latinskom ulomku svoje *»Autobiografije«* kaže, da je prešao u karlovačku gimnaziju zato, *da se usavrši u njemačkoj retorici i pjesništvu*[27]). Čini se gotovo, kao da se Gaj, bar tada, bavio mišlju, da postane njemački književnik. Bilo je naime dobro poznato u čitavoj Hrvatskoj, da je u tadašnjoj karlovačkoj gimnaziji obukovni pomoćni jezik, pa i duh, bio njemački, onako kao što je u Varaždinu bio hrvatski, i to još od njena osnutka 1792. godine. Čak i u vrijeme francuskoga vladanja karakter karlovačke gimnazije ostao je njemački, a samo se još više utvrdio, kad je, poslije sloma Napoleonove Ilirije, Karlovac s preostalom građanskom Hrvatskom *(la Croatie civile)* sjedinjen sa slovenačko-austrijskim pokrajinama u političko-administrativnu cjelinu, u »Kraljevinu Iliriju«, ukinutu tek 1849. »Oktroiranim Ustavom«. No i poslije 1822. kad je Karlovac vraćen Hrvatskoj i njenoj banskoj vladi, stanje u karlovačkoj gimnaziji — koju su vodili franjevci, gotovo od reda *sami Nijemci* osim gdjekojega ponijemčenog Slovenca — ostalo je nepromijenjeno. Pa čak i tri četvrtine njenih učenika bili su iz Kranjske, Štajerske, Koruške, Goriškoga i drugih austrijskih pokrajina. Taj se njemački karakter karlovačke gimnazije održao još i poslije 1826. godine, kad ju je polazio Ljudevit Gaj, unatoč zahtjeva hrvatskoga vrhovnog školskog ravnatelja, zagrebačkoga kanonika grofa Josipa Sermage-a, da joj se poda hrvatski karakter; sve je to umio vješto osujećivati u Beču kod centralne vlade tadašnji ravnatelj karlovačke gimnazije i cenzor knjiga Otac *Aurelij Hörmann.* Taj je Otac Hörmann bio i glavni profesor Ljudevitu Gaju u drugom polugodištu VI. raz., koji je on svršio potkraj kolovoza 1826. kao peti (i posljednji) odlikaš.[28])

Vidjeli smo, da je Ljudevit Gaj već u prvom polugodištu V. raz., a još više prvoga polugodišta, pa i drugoga VI. raz., popustio u naukama. Mislim, da se ne varam, ako tome potražim razlog u prvom redu u njegovu razbuđenom zanimanju za *literarno stvaranje,* što već samo u sebi sadrži intenzivno čitanje različitih knjiga. I zaista, mi znamo pouzdano, da se mladi Gaj već onda bavio ponajviše čitanjem povijesnih djela i njemačkih

pjesnika onoga vremena. On sam priča u hrvatskom ulomku svoje *»Autobiografije«*, kako je zalazio — dabome, onda kad je iz Varaždina dolazio kući u Krapinu na praznike — u knjižnicu krapinskoga franjevačkog samostana, »prem neveliku«. Potom Gaj priča: »Sveđer mišljah: u ovoj bi pismo- i knjigohrani štogođ moglo biti pobilježeno o onih događajih, koji su me ponajviše zanimali. I evo, kako sam se zaradovao, *kad sam već bio vješt latinskomu jeziku* (dakle u V. raz. gimn.), kad li mi je prvom (= prvi puta) bilo dopušteno da protresam stare one zaprašene knjižurine, a osobito kad na jedanput (= iznenada) nađoh neke povjesne bilješke od pripovijesti o postojbini mojoj i o svih grana našega (= slavenskoga) naroda, koje je *neki Otac Sklenski* bio popisao. *Isporediv ove bilješke s nekimi kronikami češkimi i poljskimi, sve ovo dakako na latinskom jeziku, pripravih knjižicu da je tiskom na svijet izdam.* Predsuda onoga vremena ne dopuštaše drugčije, već ili latinski ili njemački [štampati knjige], ili bolje da kažem, tmina mi ne dopuštaše nikako. Budući da sam bio učenik tako zvane pete škole latinske (dakle: od stud. 1824. do kol. 1825.). u petnaestoj godini svoga života, knjigosuđa (= cenzor) u Zagrebu, tadar bivši jedan razježovit (= exjesuit, ali u stvari bio je piarist) po imenu Otac [Franjo] *Klohammer,* osudi moju knjižicu na lomaču, a *mene na suhoparne nauke školske, na kojih sam i onako više nego su bili vrijedni napredovao,* s tim [odgovorom]: »Deranom se učiti lekcijama, a nije pisati knjiga.« Premjestiv se godinu dana potom [na početku travnja 1826] u Karlovac na Kupi, namjerih se na učitelja veoma naučna (= učena), što još većma (= šta više), uljudna Nijemca rodom iz Baburske (= Bavarske), po imenu Oca fra *Aurelija Hörmanna,* koji je zajedno bio i prosudnik (= cenzor). On potače mene, neka na njemačkom jeziku na svijet izdadem istu knjižicu, što sam i učinio iste godine 1826.«[29])

Tim je važnim i ponajviše potpuno istinitim riječima Ljudevit Gaj, po pamćenju poslije dvadeset i pet i više godina, ispričao, kako je i kad je postao književnik. To je bilo 1825. godine, kad je bio u petom razredu gimnazije — možda baš za uskrsnih praznika na kraju prvoga polugodišta[30]) — i kad je prvi put

dobio, bez sumnje od Oca gvardijana dopuštenje, da se sâm po volji služi knjižnicom krapinskoga franjevačkog samostana. Ovdje mu je onda iznenada dopao ruku rukopis *»Brevis descriptio antiquissimi et famosi loci Krapina eiusque oppidi privilegiati in Zagoria comitatuque Varasdinensi situati necnon conventus nostri hoc in oppido collocati.«*[31])

Gaj je već davno želio da nauči i sazna o prošlosti svoga rodnog mjesta Krapine nešto više od onoga, što je u djetinjstvu slušao pričati od naroda o krapinskim gradovima (Krapini, Psaru i Šapcu), pa zacijelo i od onoga, što je nalazio u tadašnjem školskom rječniku Isusovca Oca *Andrije Jambrešića* kod riječi Krapina.[32]) Jambrešić kaže: »Krapina, varaš i grad slovenski vu sadašnji Hrvatskoj zemlji ležeči, koji vu starih negda vremenah kruto zmožen (i) glasovit je bil,« a onda produžuje latinskim jezikom: »Ovaj grad *(civitas)* — ako nismo voljni starim predajama ljudskim poricati svaku vjerodostojnost — cvao je već prije Kristova rođenja i postojao je slavno mnogo stoljeća. Kaže se naime, da je bio stolica ilirskoga cara, a kroz to i središte čitavoga prostranog Ilirika. Iz njega potekoše i slavni kraljevići *(regii principes)* Čeh i Leh, koji su osnovali kraljevine Češku i Poljsku. Neki pominju još i trećega kraljevića po imenu Moska, prvoga vojvodu i osnivača *(ducem et fundatorem)* moskovskoga naroda. I zaista, i poslije tolikih zgoda i nezgoda za mnogih minulih stoljeća, i danas još one ruševine krapinske dišu *(spirant)* nekom svetinjom i veličanstvom, i primoravaju strance, da ih sve i preko volje poštivaju.« Kod riječi *Illyricum* ubilježio je Jambrešić ovo: »Illirianska zemlja, država iliti veliko slovensko carstvo, kraljevstvo, koje vu sebi več (= više) kraljevstvih, kakti Horvatsko, Dalmatinsko, Bosansko, Bogarsko, Serblinsko, sadašnje Slovensko (= Slavonija) etc. zadržava.« Poslije toga priča Jambrešić u opširnom latinskom članku ono, što zna iz prošlosti ove Ilirije od najstarijih vremena. Najprije govori o razdiobi staroga rimskog Ilirika, a onda prelazi na podrijetlo Slavena, koje identificira — prema Ritteru — s Ilirima, i ponosno ističe, da je slavenski ili ilirski jezik najprostraniji na svijetu, jer se govori od davnine »sve do danas« u Hrvatskoj, Dalmaciji, Alba-

niji, Trakiji, Bosni, Srbiji, Bugarskoj, Slavoniji, Istri, Kranjskoj, Koruškoj, Donjoj Štajerskoj, Moravskoj, Češkoj, u velikom dijelu Ugarske, Poljskoj, Litavskoj, Moskovskoj Rusiji i drugdje još; šta više; i kod samih Turaka čašćen kao dvorski jezik.[33])

Ali Jambrešić nije bio jedini izvor doznavanja o domaćoj povijesti mladoga Gaja. Njegov zemljak, *Alojzije Speciari* iz Krapine, učio je u zagrebačkoj akademiji filozofiju (danas VII. i VIII. raz. gimn.), a onda pravo. Kad je imao da pravi ispit iz »historije kraljevine Ugarske« (u prvoj godini filozofije 1810.), spremao se — a tako i drugi zagrebački akademičari — još naspose i iz *hrvatske historije* po djelima Oca *Josipa Mikoczija (Otiorum Croatiae liber unus. Budae 1806.),* kanonika *Đure Ráttkaya (Memoria regum et banorum Dalmatiae Croatiae et Slavoniae,* prvo izdanje Beč 1652., drugo Beč 1772.) i *Ducange-Saskoga* (Josipa grofa Keglevića) *(Illyricum vetus et novum, Posonii 1746.),* pa najposlije i po samim predavanjima, što su ih držali zagrebački akademički profesori (naročito *Šimun Čučić),* a slušači običavali bilježiti. U ono je vrijeme bio običaj, da su se ispitna pitanja napose štampala s natpisom: *»Positiones ex scientiis primi cursus philosophici.«* Jedan egzemplar tih pitanja, štampan u Zagrebu 1811., a osim toga jamačno još i arke profesorskih predavanja, pa možda i ona spomenuta djela, predao je Alojzije Speciari svome zemljaku Ljudevitu Gaju, baš nekako u vrijeme, kad je on ulazio u V. raz. gimnazije. Iz toga materijala Gaj se prvi put izbliže upoznao s osnovnim pitanjima ne samo uže hrvatske povijesti, nego još i rimske Ilirije i Panonije, a od česti još i susjednih Slovenaca i Srba. Tako je Gaj postajao sve više hrvatski patriot, ponosan na svoje rodno mjesto Krapinu, u kojem je uzeo gledati nekadašnju rezidenciju osnivača velikih slavenskih država. Kad je Ljudevit Gaj kasnije isticao, da ima sav svoj patriotski žar i postanak preporodne ideje među Hrvatima u prvom redu zahvaliti svome rodnome mjestu, onda je on tim riječima konstatirao i dosta istine.[34])

Ali 1825. godine darovao je Gaju u Varaždinu Karlovčanin *Franjo Lust* knjižicu baruna *Silvestra Hohenhausena* »Illyrien«, štampanu u Osijeku 1777. godine.[35]) Gaj je kasnije govorio, da

je ta knjižica vršila na njegove buduće ilirske ideje snažaj utjecaj, i čak je — tobože — kazao, da je iz nje naučio, da su žitelji Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Srbije i Bugarske *Iliri,* i da *svi oni govore u stvari jedan isti jezik* (ilirski). No kod toga se pričanja Gaj — poslije punih dvadeset i pet godina — očito zabunio, zamjenjujući vjerojatno Hohenhausenovu knjižicu nekom drugom, možda darom Speciarijevim, jer u Hohenhausenovoj »Iliriji« nema baš ni riječi o svemu tome. Još je Gaj kasnije pričao Đuri Deželiću, da je Karlovčanin Franjo Lust »svojim plemenitim otvorenim načinom i bistrim čelom mnogo utjecao na pobuđenje njegova (Gajeva) duha.«[36])

Baš nekako oko tog vremena naišao je Gaj u knjižnici krapinskoga franjevačkog samostana na već spomenuti rukopis Oca Sklenskoga, a sadržavao je nakratko povijest Krapine. Gaj ga je u prvi kraj jamačno prepisao i onda se s tim prijepisom vratio u Varaždin. Nigdje nije u rukopisu bilo ubilježeno ime njegova autora, no Gaj ga — kako čusmo — zove u svojoj *»Autobiografiji«:* Otac Sklenski, očito rodom Čeh, o kojem inače ne znamo baš ništa.[37]) Ovaj podatak bez sumnje odgovara istini, jer ga je Gaj lako mogao doznati od starijih krapinskih franjevaca.

Kad se Ljudevit Gaj vratio u Varaždin, napisao je — dabome, prema Sklenskovu rukopisu — latinskim jezikom kratku povijest Krapine, i poželio, da se ona štampa. U ono je vrijeme morao svaki rukopis još prije štampe proći cenzuru, koju je vršio u Zagrebu pijarist Otac *Franjo Klohammer,* tada prodirektor zagrebačkoga vrhovnog ravnateljstva škola u Hrvatskoj i Slavoniji, profesor matematike i fizike u filozofskom fakultetu zagrebačke kralj. Akademije nauka *(Regia Academia Scientiarum)* i cenzor knjiga.[38]) Nije poznato, da li je Ljudevit Gaj poslao svoj rukopis direktno u Zagreb, ili — što je vjerojatnije — preko svog ravnatelja Josipa Pászthoryja; mi znamo samo to, da je Otac Franjo Klohammer uskratio Gaju svoj *»imprimatur«* i uputio ga na marljivo učenje.[39]) Međutim je Gaj pošao u Karlovac (na početku travnja 1826.), dok je Otac Klohammer, iz meni nepoznatih razloga sredinom svibnja iste godine, riješen službe prodirektora.[40])

Kako sam već kazao, karlovačku gimnaziju vodili su u ono vrijeme Franjevci, a glavni nastavnik u VI. raz. bio je Otac Aurelije Hörmann, istodobno ravnatelj gimnazije i cenzor knjiga *(revisor librorum).*[41]) Mladi se Gaj simpatičnom pojavom svojom, darovitošću, umnom bistrinom, slobodnim i odvažnim istupom, pa najposlije i savršenim poznavanjem njemačkoga jezika, Ocu Aureliju Hörmannu toliko svidio, da se s njime upuštao i u razgovore, koji se nisu ticali školske obuke. Na taj je način Ljudevit Gaj došao u priliku, da se svome profesoru, ravnatelju i cenzoru knjiga, izjada o sudbini svoje kratke povijesti grada Krapine, našto mu Otac Hörmann svjetova, da svoje latinsko djelce preradi njemačkim jezikom i u Karlovcu štampa. Gaj se, pun mladenačkog ponosa, zaista odazva ovom poticaju još prije zaključka školske godine (negdje u lipnju ili srpnju 1826.). Tako je postao Gajev književni prvenac: *»Die Schlösser bei Krapina.*[42])

Kad uporedimo tu Gajevu njemačku knjižicu s rukopisom Oca Sklenskoga, uvjerit ćemo se brzo, da se mladi šesnaestgodišnji Gaj prvenstveno držao rada Oca Sklenskoga, i to samo u njegovu prvom dijelu, u kojem govori o povijesti mjesta i grada Krapine, jer drugi dio radi o prošlosti krapinskoga franjevačkog samostana. Zato su *originalno Gajevi* samo neki geografski opisi (§ 1, 2 [Židovski grad] i 3, a od česti i § 4), dok je gotovo svakolika povijesna građa o Krapini preuzeta iz Sklenskoga (§ 5 do kraja § 14), zajedno sa spominjanjem nekih čeških i poljskih starih kroničara, pa Farlata i drugih pisaca. Izuzetak čini tek ono, što Gaj kaže — prema druga dva pisca, kojima ne navodi imena — o češkom legendarnom vođi Kroku i o izgradnji grada Psara, pa o hunskom vladaru Atili. Među originalnim stavkama Gajevim ističe se naročito ova: »Stolz mag jeder *Slave* auf jene ehrwürdige teueren Überreste (sc. Krapinskoga grada) blicken, denn sie waren *die Wiege des Czech, Lech.*[43]) Hier sammelten sie ihre Getreuen; von hier aus begannen sie ihren Heereszug, wo wir sie am Ende desselben als Stifter der mächtigsten Reiche erblicken, wodurch sie sich einen unverwelkbaren Kranz des Ruhmes in der Geschichte und eine fromme Verehrung ihres Namens in den Herzen aller *echten Slovenen* (= Sloveni, Slaven) erwarben.« Inače pokazuje ova lijepom i korektnom njemštinom pisana knjižica izvjesnu načitanost i poznavanje pjesničkih djela, tako Ossiana, Matthissona, Tiegde-a i Schillera, od kojih Gaj i citira neke stihove.[44])

Još i u kasnije vrijeme, u ulomku hrvatske *»Autobiografije«,* Gaj se ponosno sjećao svoga književnog prvenca ovim riječima: »Radujem se što sam bez ikakova rukovanja (= pomoći, upute) u znanoj onoj kakogod malenoj i neznatnoj knjižici utvrdio dokaz, *da sam znao razlučiti grane našega* (slavenskoga) *naroda, komu sam znao i za slavjansko i za slavensko ime.* Radujem se što sam poznavao *majku Iliriju te donle duhom raskrilio osnove idućega djelovanja preko leđa dragosnoga Zagorja moga i preko domovine Hrvatske, dokle se pruža grana, koja s malimi razlikami govori jedan jezik golemoga korijena slavjanskoga te u neprekinutu društvu i susjedstvu prebiva među Dunavom i Jadranskim morem.«* Ovako je pisao Gaj 1851.—1852. godine, dakle već poslije Ilirskog Preporoda. Ali ja držim, da je on ovim dosta nečednim riječima naumice kazao više negoli je u istinu bilo. Nema sumnje, da je Gaj, izdavajući svoju knjižicu, kao šestnaestogodišnji mladić, već znao za Slavene i staru rimsku Iliriju, onako isto, kao još prije njega i Jambrešić i Sklenski (i toliki drugi); no da je on već 1825.—1826. godine imao onako bistrih pojmova o Slavenstvu, Ilirstvu i o Hrvatstvu, kako će to biti slučaj doduše već za koju godinu, ne može mu se nipošto priznati. Čitavu stvar objašnjavaju riječi Dragutina Galca, Gajeva prijatelja i najvjernijega suradnika u četrdesetim godinama XIX. st., kad je Gajeva zvijezda već stala blijedjeti i kad su njegovi brojni i istaknuti protivnici uzeli širiti glasove, da su Gaja uputili u sveslovenske ideje Ján Kollár i drugi veliki Sloveni, tako Pavao Josip Šafarik, što doista nije bilo sasvim točno; ili drugim riječima, da Gajeve zasluge oko hrvatskoga narodnog Preporoda baš nisu tako goleme i originalne, kako su ih prikazivali i isticali njegovi prijatelji, pa i on sam. S tim u vezi Galac je onda napisao — bez sumnje inspiriran od samoga Gaja — u prvom broju *»Danice«* za godinu 1848., u članku *»Krapina«,* ovo: »Iz kojega

je *izvora* crpao Dr. Gaj domorodne svoje misli, *koje su s njime rasle od djetinjstva* — to se očito vidi. *Njegovo mu je rodno mjesto namjesto svakoga sveslavjanskog književnika* (tu se misli Kollár) *i namjesto svake sveslavjanske knjige* (naime Šafarikove). To neka služi onima, koji pitaju, *ko mu je dao povod o narodnom teženju,* a još većma onima, koji na ovo pitanje — ne znajući, kako se stvar ima — odgovaraju i *bez potrebe u tuđinstvu,* makar i srodnom, *naše domaće početke traže.* Valja se ovdje obazrijeti na temelj i na prvu zarodicu (= zametak) slavjanske uzajamnosti, jer se znade, da je *usmeno saopćenje žive pripovijesti o slavjanskom trojebratstvu* (= priča o Čehu, Lehu i Mehu) *dalo povod osnovanju i oživotvorenju sveslavjanske uzajamnosti.«* I Gajeve gore navedene riječi iz njegove hrvatske *»Autobiografije«,* napisane oko 1851.—1852. godine, nisu drugo nego pritajena polemika s onim istim protivnicima, na koje se eto još na početku 1848. u *»Danici«* oborio Dragutin Galac.

Ali boravak u Karlovcu još je i s drugih razloga bio od odlučna značaja za Gajev duhovni razvitak. On sam kaže u hrvatskom ulomku svoje *»Autobiografije«:* »U Karlovcu mi prigoda bijaše da viđam ljudi staroga kova narodnjega i čeljadi od jezgre našega naroda, i hrvatskoga i srpskoga, i da slušam junački jezik njihov (= štokavštinu).« Poznato je, da je Karlovac, da tako kažem, još nedavno, od 1809. do 1814. godine, bio u francuskoj vlasti i glavno mjesto pokrajine »civilne Hrvatske« *(la Croatie civile)* u Napoleonovoj Iliriji. Kad se Gaj bavio u Karlovcu (od travnja do kraja kolovoza 1826.), još je budno živjela uspomena na to značajno vrijeme, a naročito na pravednoga i poštenog maršala Marmonta, vrhovnoga guvernera Ilirije, u kojoj je bio povezan u jednu političko-administrativnu cjelinu najveći broj Slovenaca (svi osim štajerskih) s velikim brojem zapadnih Hrvata i Srba između Jadranskoga mora i desne obale Save od ušća Bregane do ušća Une pa dalje s čitavim žiteljstvom hrvatske Vojne Granice, nekadašnje mletačke Dalmacije, nekadašnje republike dubrovačke i nekadašnje mletačke Albanije ili Boke (Kotorske). Tu su uspomenu u Karlovcu još i u Gajevo vrijeme čuvali naročito oni hrvatski inteligenti, koji su preživjeli

francusko vladanje. Tako nekadašnji gradski načelnik (maire) Josip Šporer i njegov sin doktor medicine Đuro Šporer, općinski savjetnik Marko Delivuk, predsjednik karlovačkoga sudbenog stola Franjo Gerliczy (Grličić), općinski kapetan Imbro Lopašić, otac historika Rade Lopašića, općinski (mjesni) sudac Josip Žerjavić i toliki drugi. Upravo malo pred dolazak Ljudevita Gaja u Karlovac, 1823. godine, publicirao je Đuro Šporer pod pseudonimom Jure Matić, knjigu *»Almanah Ilirski za godinu 1823.«,* u kojoj je u predgovoru najprije naglasio važnost narodnoga jezika uopće, a onda istaknuo »razdruženje i nesklad među nama« u pogledu *jednoga zajedničkog književnog jezika,* jer to je ono, što je urodilo tom rđavom posljedicom, da nam je *narodna literatura potpuno zapuštena,* pa čak i prezrena.[45]) U isto je vrijeme djelovao u Karlovcu i *Imbro Lopašić* (rođ. 1780. umro 1838.). On je nekoć pjevao prigodne hrvatske pjesme u slavu maršala Marmonta i cara Napoleona (1810.), a potom opet i u slavu cara Franje (1813.). U tim je pjesmama Imbro Lopašić isticao »cijelu Iliriju« i »sav narod ilirički« pored »hrvatskog orsaga«, »Hrvaćana« i »Hrvata«. U prvoj pjesmi u slavu francuskoga vladanja u Iliriji jasno se pokazuje utjecaj fra Andrije Kačića i njegova *»Razgovora ugodnoga.«*[46]) To pak znači, da je Imbro Lopašić u Karlovcu čitao i dobro poznavao poeziju Kačićevu, ili drugim riječima, da se u Karlovcu već 1810. nalazio koji egzemplar *»Razgovora ugodnoga«.* Ja naglašujem ovaj fakat zato, jer Gaj izrijekom kaže u ulomku svoje hrvatske *»Autobiografije«,* da je baš u Karlovcu prvi put dobio u ruke Kačićev *»Razgovor ugodni«* i pročitao ga.[47]) Tom je prilikom Gaj prvi put i »dokučio — kako sam kaže — slast i dostojanstvo *ilirskoga jezika* (= štokavštine).« Inače mogao ga je dnevno slušati iz usta Hrvata i Srba graničara iz neposredne južne okolice karlovačke, a naročito petkom, kad se znalo u Karlovcu naći na sajmu okupljeno više stotina ljudi, sve od nekadašnje bosanske međe do Vukmanića i Vojnića.

Gaj je volio Karlovac. O tom je pričao kasnije, po sjećanju, u svojoj *»Autobiografiji«* ovako: »Nezaboravljeni mi ostaju časovi, kad sam sa Dubovca grada motrio krasnu okolinu karlo-

vačku. Ondje, sa višega gledišta, *raširih krila duhu svomu u prošasnost i u budućnost naše narodnosti,* baš kano da sam slutio da preda mnom stoji grad, u kojem će naskoro preporođene narodnosti posao u krugu blagorodnih duša skladnije i bolje napredovati, nego u ikojem gradu prostrane zemlje ilirske.« Iako je Gaj i ovdje više kazao negoli je *onda* zaista bilo, jedno bezuvjetno ipak stoji, a to je, da se *u Ljudevitu Gaju baš u Karlovcu razbudila težnja, da bude književnik,* u prvom redu pjesnik, a onda i historik, dakle otprilike onako kao Friedrich Schiller.

Na početku rujna 1826. vratio se Gaj kući u Krapinu kao apsolvirani gimnazijalac. Još ranije zatekla je njegovu mater Julijanu, starijega brata Ivana, njegove sestre Ivanu, Francisku i Juditu, pa i njega samog, teška žalost, kad im je umr'o 18. travnja 1826. muž i otac, ljekarnik Ivan Gay. Sahranili su ga 21. travnja varoški župnik Adam Marković pa kapelani Zregovac i Emerik Andrašević, kako kaže sin Ljudevit, »uz plač svih koji su ga poznavali, a osobito uz plač sirotinje, koja ga je kano ćaćka svoga milovala, u raku (kriptu) samostanske crkve (u Krapini).«[48]) Tako Ljudevit Gaj, vrativši se kući, nije više našao u životu »miloga starca, svoga oca, učitelja čistih načela, poštenja, slobode, građanskih dužnosti i muškoga dostojanstva.«

BILJEŠKE

*) Up. moj članak »Podrijetlo Ljudevita Gaja«, *Ist. Časopis* IV.

[1]) Up. Deželićev kalendar »Dragoljub« 1893. »Gaj o sebi«.

[2]) Dominantno ime porodice Gaj, *Ivan,* dobio je već stariji sin i baštinik apoteke očeve.

[3]) U latinskom ranije napisanom ulomku svoje autobiografije kaže Gaj, očito prema *Jambrešiću* (Lex. s. v. Krapina), da se Krapina ističe »singularibus antiquitatis monumentis, quae ab invitis etiam exteris loci reverentiam extorquent«, a u hrvatskom kasnijem ulomku (pisanom oko 1851.—1852. godine) reče: »Bezazleno priznajem, da mi na začetku i uzroku ovomu djelovanju (t. j. probuđenju naroda) valja zahvaliti samo rodištu svome.« Velimir Gaj, Knjižnica Gajeva, XIX. U tim riječima ima dosta istine, ali i tendenciozna uveličavanja, kako ćemo nešto niže čuti.

[4]) Ovako je Gaj stilizirao ovu priču oko 1851.—1852. godine, dakle već kao zreo čovjek, kad je daleko poodmakao svojim uspomenama od ranog djetinjstva. Zato je danas veoma teško s punom sigurnošću kazati, kako je ta priča nekoć *zaista* glasila u narodnim ustima. Poznato je naime, da je ona *literarnoga postanja* i *veoma stara,* jer se u bitnosti susrećemo s njome prvi put kod poljskoga ljetopisca *Boguchwala* (umr'o 1253.) i u češkoj kronici *Dalimilovoj* (o. 1282.—1314. g.). Ali nema sumnje, da se ona pripovijedala već u XVIII. st. i među krapinskim žiteljima, kako to svjedoči *Joh. Christ. Jordan* (De originibus Slavicis, pars II, Vindobonae 1745., 107.—108.). Jordan je sam lično bio u Krapini oko 1740. godine, i o tom se uvjerio, jer kaže: »Neprekidna tradicija (traditio perpetua) tamošnjih žitelja kaže, da su na ova tri brda stolovala u odijeljenim gradovima tri brata: Čeh, Leh i Rus, no da su se zbog sestre zavadili i razišli po stranim zemljama.« Gl. o tome detaljno razlaganje: *Klaić,* Priča o Čehu, Lehu i Mehu (Slike iz slavenske povijesti, Zagreb 1903., 5.—17.) i *Januševskij,* Načalo istoriji ruskago naroda po novjejšim dannym. Moskva 1934. Upravo one riječi Jordanove navode na mišljenje, da je Gajeva verzija, bar u polovini XVIII. st., dakle jedno šezdesetak godina prije Gajeva rođenja, glasila ne samo nešto drugačije, nego da je bila kud i kamo kraća. Naročito sve ono o bijegu sestre Viline, njenom djetetu i čudnovatoj mu sudbini, sve je to očit kasniji *umetak,* i nije drugo nego narodno (pučko) objašnjenje o postanku nekih geografskih imena u krapinskoj okolini (tako: Vuline Jame i Lepoglava). Šta više, oko 1833.—1835. godine, dakle uoči Preporoda, Ljudevit Gaj nanizao je oveći broj historijsko-etnografskih pitanja, o kojima je želio »iz vust puka horvatskoga« dobiti odgovor. Neka od tih pitanja — primjerice: »Kaj se poveda od Čeha, Leha i Meha«, »Kak se pripetilo s *divujkom* ka je zazidana«, »Gdo ju je dal zazidati«, »Kaj se zna od Vulineh jam«, »Kaj se zna od Dupljače« — mogla bi nas navesti čak na mišljenje, da Gaj još ni oko 1835. godine nije imao potpuno dotjeranu onu verziju, kako ju je stilizirao u »*Autobiografiji*« 1851.—1852. godine. To mišljenje kao da potvrđuje i njegov mladenački spis »*Die Schlösser bei Krapina*« (Karlovac 1826.), u kojemu se gotovo i *ne spominje priča o krapinskim gradovima.*

[5]) Deželićev »Dragoljub« l. c.

[6]) Up. o tome: *Relja* (= zagreb. učitelj Ivan Eiler), Krapina je imala malu gimnaziju već prije 120 godina (»*Novosti*« od 1. kolov. 1935.).

[7]) »Hi parentes iam anno 1818 primam pueritiam domi erudiendam commiserunt sat literatis probisque viris.«

[8]) Gl. *Ratio educationis publicae* totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae 1806, 9—17; *Cuvaj,* Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, vol II, Zagreb 1910.², 202.—204. O postanku uredbe »*Ratio educationis publicae*« i njenom duhu, up. *Kornis,* A magyar müvelödés eszményei 1777—1848, vol. I, Bp. 1927, 240 i dalje.

[9]) *Gajeva knjižnica* XXII.

[10]) *Protocollum* u grad. arhivu krapinskom, vol. 1804—1814 pg. 180—181.

[11]) *scheda reluiforia* = Einlösungsschein, papirni novac, obično zvan »šajn«, koji je duplo manje vrijedio od srebrnoga.

[12]) Protocollum l. c. pg. 193—195.

[13]) Nije mi, pored svega truda, uspjelo pribaviti nekih podataka iz života Pavla Pobora. Taj pasus prepuštam mlađima, naročito našim primorskim inteligentima.

[14]) »Consilium Regium Locumtenentiale« (Kraljevski Namjesnički Savjet), zemaljska vlada najprije — od 1725. do 1779. — samo za Ugarsku, a od 1779. (odnosno od 1791.) za Ugarsku i Hrvatsku sa Slavonijom; tako je ostalo do bana Jelačića 1848. godine, kad je Hrvatska prekinula svaku vezu s Ugarskom (obnovljena je opet Nagodbom 1868.).

[15]) U originalu je griješkom bilježnikovom upisano *Antona* mjesto *Pavla.*

[16]) *Protocollum* l. c. 218—210.

[17]) *Kurelac Fran,* Slova nad grobom Ljudevita Gaja. Zagreb 1872., 3.

[18]) *Cuvaj,* Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije, vol. II, Zagreb 1910.², 346.

[19]) Spisi niže gimnazije krapinske do danas još se nisu našli, možda se čuvaju, nekud zametnuti, u krapinskom franjevačkom samostanu, ili su možda čak i potpuno propali. Nije, dabome, isključeno, da 1821. godine više nije postojala krapinska niža gimnazija. U tom je slučaju Ljudevit Gaj morao praviti ispit za I. razred prije negoli su ga primili u drugi razred varaždinske gimnazije. Prijamni ispit morali su u ono vrijeme uopće polagati svi, koji su htjeli ući u prvi razred gimnazije. O tome priča Gajev školski sudrug, *Eduard Breier* (Erinnerungen 5): »Um in die Parva (erste Gymnasialklasse) aufgenommen zu werden, musste ich eine Prüfung ablegen.«

[20]) »... et Respublica quidem frugi inde viros bonosque cives, Rex autem fideles subditos merito sibi spondere possit.«

[21]) »Proximum deinde locum *lingua Latina* sibi vendicat, cuius usus — ut nihil dicatur de praeclaris illis veteris Latii scriptoribus, sine quibus vera et genuina amoenioris literaturae cognitio comparari non potest — *cuius* inquam *usus in Hungaria nativus iam quodammodo est redditus ac domesticus propterea, quod absque illius auxilio tam multiplices in regno nationes vix possent sese intelligere atque commercium mutuum exercere.* Quid, quod mysteria omnia religionis sacraeque functiones omnes latino sermone peragentur? *Pandectae,* quibus ista continentur et a vetustissimis temporibus et hodiedum hac eadem lingua in lucem edantur emanentque in publicum? Adde *leges* omnes *iuraqua domestica* latina oratione concepta; *regias item constitutiones, mandata et rescripta ad pleraque regni tribunalia et quosvis magistratus transmissa eodem stylo esse exarata; denique negotia omnia, cumprimis autem ad ius dicendum iustitiamque administrandam pertinentia in publicis dicasteriis, in comitatuum conventibus, in urbanis foris latine pertractari,* ut adeo de linguae huius apud Hungaros necessitate ille tantum possit ambigere, qui in eorum rebus hospes plane sit et peregrinus.« — Ta uredba od 1806. u stvari je parafraza one još od godine 1777. *(Ratio educationis* totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Tomus I (više nije nikad izišlo) Vindobonae 1777, 145.—147.), koja glasi: § CI. *De necessitate linguae latinae pro variis ditionum Hungaricarum incolis.* De linguae latinae necessitate occasione scholarum vernacularum (= osnovne škole) iam mentio facta est; hic autem est proprius eiusdem declarandae locus. Siquis cum animo reputet, mysteria omnia religionis nostrae cultumque divinum ac sacras functiones omnes latine peragi; codices omnes, quibus ista continentur et a vetustissimis temporibus et hodiedum hac lingua in lucem edi atque in publicum emanari, certe vel hinc luculenter animadvertet, quanta cura in hac literarum instauratione incumbendum sit, ut adolescentum mentibus latinitatis rudimenta tempestive imprimantur ac in dies incrementa capiant, ut linguae venustatem pervidere, excellentiam aestimare, autorum lectione delectari incipiant, quibus volutandis aut imitandis etiam post absolutum scholarum curriculum non cum voluptate modo, sed etiam cum utilitate occupentur, id quod eo praestabunt facilius, quo purioribus in aetate tenera fontibus assueverint, quove magis sibi persuaserint in Hungaricis provinciis eam passim inveteravisse opinionem, ignorantiam linguae latinae certissimum esse neglectae educationis argumentum. — Ceterum linguae latinae necessitas ex his potissimum capitibus porre elucebit: 1) quod leges omnes ac iura patriae latine sint conscripta; 2) quod regiae constitutiones pene omnes, mandata item ac responsa regia ad varia regni dicasteria et quosvis magistratus transmissa, hoc eodem sermone sint concepta; 3) quod hoc eodem pertractentur negotia omnia in cunctis regni consilii ac tribunalibus in generalibus comitatuum conventibus et iudiciariis consessibus, in magistratuum civilium senatibus rebusque aliis ad ius dicendum potissimum pertinentibus; 4) denique quod linguae huius usus quodammodo iam nativus et domesticus sit redditus, cum illius adminiculo tot dissimiles in regno nationes facilius sese mutuo intelligere et commercium inter se execere queant.« Poznato je, da su Hrvati baš istim tim idejama branili upotrebu latinskoga jezika kao službenog u saborima u Požunu od 1790. godine dalje.

[22]) *Ratio educationis publicae* (1806.), 32—81.

[23]) Ovako je ovo ime upisano u svima katalozima od I. do VI. raz. Kasnije susrećemo se s njime kao kupališnim liječnikom u Varaždinskim Toplicama kao s Dr *Fodorom.*

[24]) U svima katalozima od II. do VI. raz. varaždinske gimnazije (1822.—1826.) upisan je on kao: *Ludovicus Gay,* bez *nobilis,* što je inače vazda dodano kod imena svakoga đaka, potomka priznate plemićke porodice u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tako isto označen mu je i otac Ivan naprosto kao »*civis et pharmacopaeus*« bez »*nobilis*«.

[25]) Svi podaci o Gajevu školovanju u Varaždinu povađeni su iz kataloga real. gimn. varaždinske, koje mi je najpripravnije stavio na raspoloženje tamošnji ravnatelj, g. *Josip Kraiščan,* na čemu mu od srca hvala. Prema tome nije sasvim točno ono, što je Ljudevit Gaj napisao u latinskom ulomku svoje »*Autobiografije*«, kad reče: »Anno vero 1822 me Varasdinum ad regium ibidem gymnasium miserunt (sc. parentes), ubi continuis quinque annis latinarum litterarum aliarumque complurium materiarum percipiendarum causa, iuxta praescriptum ibi systema scholas frequentando, eum quotannis reportare consuevi fructum, ut mihi superiorum iudicio ac nefors gratia, inter meos non mediocri numero congregatos commilitones *primus semper obtigerit locus.*«

[26]) Već pomenuti školski sudrug Gajev, *Eduard Breier,* kaže u svojim »*Erinnerungen*«: »Gay war Prämiant in allen Klassen; mit ihm *rivalisierte Zoller,* der Sohn eines herrschaftlichen Beamten.«

[27]) »Inde (t. j. iz Varaždina) anno 1826, cloquentiae poëseosque germanicae rudimentis studere cupiens, gymnasium Carolostadiense accessi.« Prema tome jasno je, da Ljudevit Gaj nije nikad učio gimnaziju (tobože V. raz. ili samo prvo polugodište VI. raz.) u Zagrebu, kako se dosada često griješkom pisalo. — *Stjepan Ortner,* inače rodom iz Krapine, kaže u svojoj »Povijesti Krapine« (Zagreb 1899., 160): »Kad je radi neke đačke »šale« bio osuđen na šibe, ne htjede se podvrći kazni, već ostavi Varaždin i pođe u Karlovac.« Budući da je Ljudevit Gaj dobio na kraju prvoga polugodišta u VI. raz. — dakle pred odlazak u Karlovac — iz vladanja ocjenu »*clasis primae*«, tadašnju najbolju notu, razumljivo je samo od sebe, da je ono, što je Ortner zabilježio, tek neka kasnija budalasta anegdota.

[28]) O karlovačkoj gimnaziji up. *Cuvaj,* Građa II, 528 i dalje. O Gajevoj klasifikaciji u drugom polugodištu VI. raz. gl. štampani program: Iuventus regii gymnasii Carolostadiensis e moribus et progressu in literis, censa exeunte anno scholastico 1826. Carolostadii 1826. Raritet univ. bibl. Zagreb. Sign. 17.611. Stari arhiv karlovačke gimnazije ili je nekud zaturen (u Zagrebu kod nekadašnjega odjela za bogoštovlje i nastavu) ili je već propao.

[29]) Gajeva »*Autobiografija*«, Gajeva knjižnica l. c. Ona je pisana oko 1851.—1852. u svrhu samoobrane; zato mnogo toga prešućuje, mnogo toga preuveličava ili miješa, ali je u osnovi ipak puna ispravnih podataka.

[30]) Cvijeti padale su one godine 27. ožujka, a Uskrs 3. travnja.

[31]) Ovaj se rukopis danas čuva u zagreb. sveučilišnoj knjižnici (R 3567); pisan je između 1779. i 1800. godine; od god. 1800. dalje rukopis je produžila druga ruka.

[32]) Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuplex, in usum potissimum studiosae iuventutis digestum ab *Andrea Jambressich,* Societatis Iesu sacerdote, Croata Zagoriensi. Zagrabiae 1742. O Jambrešiću up. *Vanino,* Andrija Jambrešić (1706. do 1758.), biografski podaci *(Vrela i prinosi,* vol. IV., Sarajevo 1934., 101 do 107), a o njegovu rječniku: *Dukat,* Jambrešićev »Lexicon latinum« *(Rad* Jugoslav. akad. knj. 162., Zagreb 1905., 192.—234.).

[33]) Svi su ovi Jambrešićevi članci, toliko važni za rješavanje pitanja o postanku hrvatskog Ilirizma, sada najpristupniji ap. *Fancev,* Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga Preporoda (1790.—1832.) *(Građa* Jugoslav. akademije knj. XII., Zagreb 1933., 6.—12.).

[34]) Gajevo pričanje Đuri Deželiću na početku šezdesetih godina minulog stoljeća, »Dragoljub« l. c. i *Velimir Deželić,* Gaj 14.—15. O Speciarijevu velikom utjecaju na Gaja, up. *Fancev* l. c. Uvod XXX.—XXXI. i bolje u radnji »Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret« (»*Hrv. Kolo*« »Mat. Hrv.« za 1935., 5—11.). Tekst »*Positiones*« od 1811. ap. *Fancev,* Dokumenti 55.—59.

[35]) Baron Silvester Joseph Hohenhausen (rođ. u Monsu u Belgiji, tadašnjoj austrijskoj Nizozemskoj, umr'o 1814. godine u Ansbachu u Bavarskoj) služio je u carskoj vojsci i više godina boravio je u Slavoniji (gl. *Velimir Deželić,* Gaj 15.).

[36]) *Deželić,* Gaj 15. O Gajevu pretjeravanju (odnosno zabuni) s knjižicom baruna Hohenhausena »Illyrien«, up. *Fancev,* Dokumenti XXX.—XXXII. i Hrv. ilirski preporod (»Kolo« »Mat. Hrv.« 1935., 11-12.).

[37]) Zanimljivo je, da je koji decenij prije Oca Sklenskoga u krapinskom franjevačkom samostanu živio drugi jedan Čeh, fra *Prokop Svoboda.* On je 1765. godine, u srpnju održao u Krapini propovijed u slavu svoga imenjaka Sv. Prokopa i onda ju je štampao u Zagrebu 1767. s natpisom: *Svoboda Prokop* franceškan, *Preporođeni Čeh* aliti svetosti svetost Sv. Prokopa *vu domovini Čeha v Krapine,* i po milošči i darežlivosti g. Sigismunda Ščitarocija, kanonika zagrebečkoga, vu cirkvi menšeh bratov (= franjevaca) naprvo stavljena.« U toj je propovijedi fra Prokop Svoboda izrijekom istaknuo, da »vu letu najme 278. *odišel je on zmožno plemenit Čeh i s brati svojemi Lehom i Rusom, kak i vsemi priatelji i odvetkom svojem . . .*« Up. o tome Klaić, Slike 15.—16.

[38]) »*Supremus director scholarum*« bio je od 1812. do 1833. godine zagrebački kanonik grof *Josip Sermage* Susjedgradski (rođ. 1762. umr'o

1833.). Otac Franjo Klohammer rodio se 1755. u Pezineku (Bazin) nedaleko od Požuna, živio je u Zagrebu od god. 1799. do smrti 1830. Prodirektor i cenzor knjiga bio je od 1810. do 1826., kad ga je zamijenio od 1826. do 1829. zagrebački kanonik Mirko Ožegović, kasniji senjski biskup.

[39]) Rukopis, što ga je Gaj poslao, negdje ljeti 1825., u Zagreb na cenzuru, nije se sačuvao, bar ne u Gajevoj ostavštini, ni u konceptu ni u čistopisu. No nemoguće nije, da cenzura Gaju nikad nije ni vratila čistopis, već da je on ostao u arhivu zagrebačke školske direkcije. Ako taj arhiv još postoji, mogao bi se rukopis možda još ondje naći.

[40]) U sjedničkom zapisniku profesorskoga zbora varaždinske gimnazije od 30. svibnja 1826. ubilježeno je: »Dato 19 a Maii a. e. Nr. 215, perceptum 23 a Maii, *Francisco Klohammer* a munere prodirectoris clemente relevato, in prodirectorem academicum abbatem *Emericum Osegovich* benigne resolutum, in absentia regii superioris studiorum directoris in comitiis regni interea directionis agenda curaturam notificari.«

[41]) Otac *Aurelije Hörmann* rodio se 1777. u Bavarskoj (u meni nepoznatom mjestu). U Karlovac došao je 1817. iz Ljubljane, a kad je kao cenzor propustio anonimnu brošuru slovačkoga pastora *Samuila Hoiča* »Sollen wir Mayaren werden« (Karlovac 1833.), bi uklonjen sa ovoga mjesta. Umr'o je u Karlovcu 1836.; up. *Cuvaj*, Građa II, 530. i 531.

[42]) Puni je natpis ove sitne brošurice: Die Schlösser bei Krapina samt einem Anhange von der dortigen Gegend in botanischer Hinsicht. Von *Ludwig Gay,* Hörer der zweiten Humanitätsklasse. Karlstadt 1826. gedruckt bei Joh. Nep. Prettner, privil. Buchdrucker und Buchbinder.

[43]) Čini se, da je na ovom mjestu ispalo ime trećega brata (Meha), jer Gaj nešto dalje izrijekom kaže: »Nachdem Czech mit seinen Brüdern Lech und *Rus (oder wie andere sagen Möh)* Illyrien verliess...« Zanimljivo je, da Sklenski poznaje samo *dva* brata: Čeha i Leha.

[44]) Kad Gaj u ulomku svoje hrvatske »*Autobiografije*« kaže, da je »isporedio« bilješke Oca Sklenskoga »s nekim kronikami češkimi i poljskimi« i onda složio svoju *latinsku* kratku historiju Krapine (u Varaždinu 1825.), onda se on buni, jer Gaj je ovaj posao obavljao tek mnogo kasnije, kao filozof u Beču i u Gracu, i kao jurist u Pešti. Takovom poslu nema u toj knjižici »Die Schlösser bei Krapina« traga. Onaj botanički »Dodatak« na kraju knjižice *(Anhang. Verzeichnis der meisten Gewächse und Pflanzen in der Gegend bei Krapina)* složio je još nekoć njegov otac, ljekarnik Ivan Gay; originalni rukopis Ivana Gaya sa spiskom bilja krapinske okoline čuva se danas u zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici među Gajevim spisima (Rkps. još nije dobio osobitu svoju signaturu). Ivan Gay zaista se i mnogo bavio botanikom.

[45]) Šporerov je »Almanah« velika bibliografska rijetkost; predgovor ima i *Fancev*, Dokumenti 181.—182.

[46]) O Imbri Lopašiću up. *Vel. Deželić*, Mirko Lopašić *(Glas »Matice Hrvatske«*, knj. IV, Zagreb 1909., 39, 49, 67, 77, 81, 90).

[47]) Ovo je po svoj prilici bilo mletačko izdanje od 1801. ili 1811., a Gaj ga je mogao naći i u knjižnici karlovačkih franjevaca, koji su vodili gimnaziju, iako su bili ponajviše Nijemci. O sinu Imbre Lopašića, historiku Radoslavu Lopašiću, znamo potpuno pouzdano, da je čitao u Karlovcu kao dječak od 14 ili 15 godina Kačića (oko 1848.—1849.), kako kaže Smičiklas *(Ljetopis Jugoslav. akad. za god. 1894.*, 115.). Iz pisma Imbre Lopašića Ljudevitu Gaju od 30. prosinca 1835. *(Vel. Deželić,* Pisma 119.) izlazi ipak jasno, da se oni nisu lično poznavali prije toga vremena. Kad je Gaj bio u Karlovcu, Imbri Lopašiću bilo je već 46 godina.

[48]) Ivan Gay umr'o je 18. travnja, a ne 21. (kako se obično piše). Točan dan smrti daje familija sama u ugovoru o podjeli imovine, učinjenom 27. lipnja 1826. (Rkps. Zagreb, sveuč. knjižn. R 3882). Dana 21. travnja bila je sahrana Ivana Gaya. O tom je ubilježeno u matici umrlih župnoga ureda Sv. Nikole u Krapini ovako: »1826 die 21a (Aprilis) perillustris ac generosus dominus Ioannes Baptista Gay, pharmacopola, moribundorum sacramentorum provisus, pie in Domino obdormivit aetatis suae 73, et sepultus in crypta PP Franciscanorum Krapiniensium comitante Adamo Markovich parocho et adstantibus cooperatoribus Sregovecz et domino Emerico Andrashevich.« Budući da je Ivan Gay sahranjen u raci, gdje je bilo položeno više ljesova, nije mu nikad ni stavljen naročiti grobni natpis.

ANTUN BARAC, ZAGREB

SELO U DJELIMA HRVATSKIH REALISTA

I

Realizam u evropskim književnostima druge polovice 19 v. donio je literaturi bar jednu trajnu i neprocjenjivu tekovinu: spoznaju, da sav svijet može za umjetnika biti građa, i da u životu nema estetički više ili manje vrijednih pojava, nego da samo od stvaralačke snage umjetnika zavisi, što će on od životnih manifestacija u svome djelu znati da obuhvati. Naš je Kumičić god. 1883. izrekao tu spoznaju rečenicama: »Roman, u kome nema shvaćanja realnoga svijeta, malo vrijedi. Da li pisac opisuje bajne čare proljetne noći ili mračne tamnice i bolnice, to nam ne bi smjelo zadavati brige. Na ovom je svijetu sve zanimivo, gvano i lijer, protoplazma i zvijezda Vega.«[1])

Takvo shvatanje književne građe moralo je onda uroditi važnim posljedicama s obzirom na stajalište umjetnika prema različitim društvenim slojevima. Ličnosti u djelima romantikâ bile su većinom pripadnici viših slojeva — vladari, feudalci, vojnici, i uglavnom sve izuzetni ljudi. Pripadnici nižih slojeva (građani, obrtnici, seljaci) u tim su djelima rjeđe dolazili do izražaja, a često su u njima služili čak i za porugu. Ne može se reći, da evropski romantici, naročito u romanskih naroda, nisu svraćali pažnje i na niže slojeve (na pr. Hugo, Sue, Lamartine, De Vigny, Manzoni). Ali i onda, kad su to činili, romantici su pripadnike nižih slojeva ponajviše stavljali u izuzetan položaj, čineći od njih ili velike patnike ili velike borce za socijalnu pravdu. Samo su izuzetno pokazivali razumijevanja za običan, svagdanji život tih slojeva, nalazeći u njemu i veličine, i inspiraciju za umjetnička djela. Tek su realisti uzeli kao svoj program prikazivanje običnoga života.

Ali realizam kao umjetnički pokret nije mogao biti sasvim određen već time, što je pomoću njega za književnost osvojena

[1]) Hrvatska vila 1883, str. 147.

nova građa. Sama je građa za umjetnika doduše veoma važna — ali je pored nje važno i to, u kakvom će je on osvjetljenju prikazati, kakvom će se tehnikom poslužiti, što će on pomoću te građe reći, itd. Zato su načela realizma različiti pisci u praksi različito ostvarivali. Za neke je pisce realizam značio u prvom redu tu težnju: da se za umjetnost osvoje nova područja života — ali su oni novu građu prikazivali tehnikom romantikâ. Za druge je realizam značio u prvom redu tehniku: pomnjivo promatranje životnih pojava i brižljivo izrađivanje detalja, bez obzira na to, koliko se građe na taj način dade obuhvatiti. Za treće je realizam značio u prvom redu zahtjev, da umjetnik iznosi aktuelne teme svoga vremena, bez obzira na tehniku. — Na taj način evropski realizam nije značio jedan jedinstven umjetnički pokret, s čvrstom filozofijskom podlogom i jasno izrađenom tehnikom, nego u njemu imade veoma različitih nijansa, katkad sasvim oprečnih. Imade pisaca s tehnikom realizma, ali u isto doba idejnih branića društvene reakcije. Imade pisaca s tehnikom romantika, ali s mislima, koje su bile nove u razdoblju realizma.

Jedna od konzekvencija evropskoga realizma, s obzirom na problem književne građe i na odnošaj književnosti prema društvu, u tome je, što su se neki realisti stali zanimati za seljake. U pristupu svome romanu »Les paysans« (1845.) rekao je to Balzac otvoreno: »Svrha je ove studije... da istakne glavne figure sloja, koji su tolika pera, u potrazi za novom građom, zaboravila.« Od najpoznatijih francuskih romana o selu Zolin je roman »La terre« (1887.). Talijanski veristi osamdesetih godina rado su opisivali selo: Giovanni Verga, Gabrielle D'Annunzio, Ciampoli itd. U njemačkoj je književnosti tamo od četrdesetih godina dalje veliki broj pisaca prikazivao njemačko selo različitih krajeva: Gotthelf, Auerbach, Reuter, Rosegger, itd.

Već sam pogled na ta imena može u mnogočem da osvijetli problem literarnoga realizma: kako svaki pisac prilazi k literarnoj građi na svoj način, i kako je svaki od napomenutih pisaca u prikazivanje sela unosio vlastite poglede, simpatije i antipatije, pa da je prema tome u umjetnosti, bez obzira na programatske

izjave, najvažnija ličnost stvaraoca. Balzac je promatrao selo u vezi sa socijalnim procesima: kao što je građanstvo potisnulo feudalce, tako će i seljaštvo, po njegovu prikazivanju, potisnuti građane. (»Ovaj nesocijalni elemenat, što ga je stvorila revolucija, uništit će jednom buržoaziju, kao što je buržoazija progutala plemstvo«). Vođen u prvom redu materijalnim interesima, bez tradicija, bez moralnih skrupula, seljak, po Balzacovu shvatanju, znači svojom brojnošću i izdržljivošću golemu snagu. Balzac, kao kroničar, nije se postavljao ni na stranu seljaka ni na stranu buržoazije, nego je samo opisao proces, koji se u njegovo vrijeme zbivao. Ipak njegove simpatije kao da su bile na strani onih, koje je seljaštvo, pod vodstvom građana, uništavalo, na strani pobijeđenog plemstva. U toga je on plemstva vidio i finoće, i duše, i otmjenosti, i tradicije, a seljak je, po njegovu shvatanju, prodirao samo svojom bezgraničnom lukavošću i grubošću.

Zola je u svojem romanu prikazao seljaka — njegov život, moral, običaje — u vezi sa svojim shvatanjem milieua. U svojim je tipovima seljaka vidio samo izražaj onih tamnih sila (rasplođivanje, egoizam, nemar za etičke skrupule), koje odlučuju u biljnom i životinjskom svijetu. D'Annunzio, Verga, itd. vidjeli su u selu, koje su htjeli opisati realistički, u prvom redu nov i zanimljiv svijet, vrlo prikladan za postizavanje literarnih efekata. Oni su na selu tražili naročito izuzetne tipove, polunormalne ili abnormalne ljude, koji se dadu zgodno opisati, i koji će u literaturi imati čar novosti. Neki su pisci u selu tražili idilu, krajeve sreće odmora, za razliku od zagušljivosti grada, ili su k seljaku pristupali kao moralisti ili pedagozi.

Bez obzira na to, kako su pojedini evropski realisti stajali prema selu i seljaku, zajedničko je obilježje realizma, gotovo svuda, da on imade više manje izrazito građansko obilježje. Njegovi su tvorci uglavnom ljudi iz grada, koji su imali u prvom redu pred očima pitanja, koja su nastala u evropskom životu 19. vijeka u vezi s gradskim životom. I k selu su oni pristupali uglavnom kao građani, gledajući na nj s obzirom na navike, poglede i moral, koje su stekli u gradu. U Zolinu romanu »La terre«

gradski radnik Jean vraća se u grad, nakon što je u selu proživio mnogo godina, pače se bio i oženio, s osjećajima: »Čitavo je vrijeme živio među divljacima... Pravi pravcati vukovi, koje je netko pustio u ovu silnu i mirnu ravnicu.« Hrvatski prevodilac »Zemlje«, dr. Ivo Hergešić, karakterizirao je u pristupu svome prijevodu Zolu na ovaj način: »Ali Zola gleda ladanje i seljački svijet očima gradskoga čovjeka... Zolini seljaci su bijedne živine, patnici i razbojnici, roblje i krvnik u isti mah.« — I Balzac, i Zola, i Verga, i D'Annunzio gledali su u seljaku više manje stvorenje prirode, sa slabo razvitim intelektualnim životom, neke vrste dvonožnu životinju, divljaka, koji živi samo fizičkim životom, kome su na pameti samo materijalni probici, i koji u vezi s njima prosuđuju sve pojave života. Podmukli i lukavi, nepovjerljivi i neiskreni, pretvarajući se, oni i moralna pitanja rješavaju sa stajališta materijalne koristi ili fizičkog užitka. U Balzacovim, Zolinim, Verginim djelima, u kojima se prikazuje selo, imade prizora najgorega razvrata — koji inače seljaci primaju kao nešto, što se samo po sebi razumije. U evropskom realizmu — koji je seljaku katkad priznavao samo fizički život — čini osjetljivu razliku ruski realizam. Turgenjev je i u seljaka tražio dušu. Ali je i ruski realizam produkt viših slojeva, pa je i Turgenjev pristupao k selu kao gospodin, kao lovac.

II

S obzirom na književnu građu i s obzirom na svoj odnošaj prema pojedinim društvenim slojevima imade i novija hrvatska književnost sve crte evropskih književnosti 19. v. U prvim desetljećima njezina života u njoj dolaze do izražaja samo izuzetna lica, i hrvatski književnik prikazuje uglavnom samo pripadnike viših staleža (isp. Kukuljevićeve, Demeterove, Bogovićeve pripovijesti, Šenoine historijske romane, Markovićeve drame i epske pjesme). U najvećem dijelu hrvatskih književnih djela starijih vremena nalazimo većinom vladare, plemiće, visoko svećenstvo. Značilo je već napredak, kad su Josip E. Tomić, Blaž Lorković, Janko Jurković, Adolfo Veber, Luka Botić, August Šenoa stali u

literaturu unositi šljivare, građane, činovnike, a napokon i seljake. Ali i onda, kad su oni malog čovjeka unijeli u literaturu, nisu ga unijeli potpuno nezavisna, puštajući mu, da se izživi u svome elementu, nego su ga redovno dovodili u vezu ili opreku s pripadnicima ostalih staleža (Mladi gospodin, Matija Gubec, Barun Ivica, Seljačka buna, itd.).

Iz osnovnog stajališta realizma prema problemu književne građe i prema društvenim slojevima rađa se samo od sebe pitanje: kako je hrvatska književnost u doba realizma stajala prema najbrojnijem dijelu narodnoga organizma, prema seljaku?

Karakteristika je hrvatske književnosti uoči realizma, da su njezini najvažniji pisci osjetili svu nepravdu, što ju je hrvatski seljak podnosio kroz stoljeća. Zato su oni seljaka u književnost unijeli kao patnika, kao socijalnog borca, kao nosioca ideje o društvenoj pravdi i novoj etici — isto onako, kako je na pr. u nekim djelima Hugoa ili Lamartinea pripadnik nižih staleža prikazan kao moralni heroj. Zasluga je hrvatskih književnika uoči realizma (Bogović, Šenoa), što su u vrijeme, kad je umjetna književnost bila ograničena na građane, kad feudalizam u političkom životu Hrvatske još nikako nije bio odstranjen, u nekim svojim djelima iznijeli seljaka kao predstavnika novog društvenog sloja u njegovoj borbi s feudalcima, i postavili se sasvim na njegovu stranu.

Pojava »Illustrissimusa Bathorycha« god. 1884., dakle u godini, koju drže jednom od početnih godina hrvatskoga realizma, smatra se obično nekom prekretnicom u razvitku hrvatske književnosti. Dr. Ljubomir Maraković u jednome svom članku o Gjalskome ubrojio je pojavu ove pripovijesti među tzv. velike događaje u hrvatskoj književnosti. To je potpuno ispravno, ako čovjek imade pred očima umjetničku vrijednost te novele, piščevu tehniku, njegovu karakterizaciju, svijet, koji je Gjalski u njoj iznio. S Batorićem započeo je Gjalski seriju svojih tako toplih portreta zagorskih plemenitaša, otvorio pogled na jedan dotad u našoj književnosti nepoznat svijet, u kome se kroz vjekove čuvala hrvatska društvenost, gostoljubivost, dobrodušnost, tradicija, patriotizam. S ovom je svojom pripovijesti Gjalski započeo niz hrvatskih književnih djela, u kojima su pisci stali iznositi intimni svijet svojih djedova, tugu propadanja, sentimentalnu čežnju za prošlošću. Ali je »Illustrissimus Bathorych« idejno značio neku reakciju. Hrvatska je književnost od Bogovića do Šenoe i Kovačića (Baruničina ljubav, g. 1877.) bila prožeta shvatanjem, kako je doba feudalizma bilo ono doba nepravde i nasilja, kako su seljaci, kao onaj sloj, koji je od feudalizma najviše trpio, etički na višem stupnju negoli predstavnici plemstva. Kroz punih su dvadeset godina hrvatski književnici — iako na romantičarski način — prikazivali seljake kao borce za pobjedu pravde i ljepše društveno uređenje. S »Illustrissimusom Bathorychem« Gjalski je u književnosti učinio idejni zaokret. Nije u njegovoj pripovijesti seljak više onaj, koji se brani i koji diže ustanak u obranu pravde i slobode tek onda, kad mu već ne preostaje ništa drugo, nego je tu plemić nosilac otmjenosti, tradicije, napretka, pravednosti za sve — a seljak tu bez razumijevanja za tradiciju i ljepotu uništava one ostatke prošlosti, u koje je plemić znao da ulije toliko ljubavi. Pa dok u Bogovićevoj drami i Šenoinu romanu seljak Matija Gubec umire kao pravednik, okrunjen usijanom željeznom krunom, u ovoj pripovijesti Gjalskoga umire od kapi plemić Batorić — kao žrtva bijesne osvete seljaka, koji su mu zapalili dragu kuriju, jer su kod suda izgubili parnicu s njime.

Svojom pripoviješću Gjalski je u hrvatskoj književnosti stvarno učinio ono, što su u nekim evropskim literaturama činili i poznatiji pisci: služeći se tehnikom realizma on je ipak značio neku reakciju u idejnom shvatanju, naročito prema nekim znatnijim djelima romantizma, koja su bila ispunjena simpatijom prema seljaku. A s tim je za hrvatske realiste — koji su u književnosti htjeli u prvom redu istinu — bilo načeto, u odnošaju prema selu — glavno pitanje: kako da se hrvatska književnost postavi prema hrvatskom selu i hrvatskom seljaku?

Upravo osamdesetih i devedesetih godina, u vrijeme realizma, hrvatsko je selo proživljavalo teške kušnje. Nakon gotovo posvemašnje propasti zadruga ono je bilo osiromašilo. Javljali su se počeci emigracije, stala se dizati industrija — a to je bilo

uzrokom, da je u hrvatske krajeve dolazilo dosta stranog elementa, s novim običajima i potrebama, koje su dotad hrvatskom seljaku bile strane. S dolaskom stranih radnika stali su i u hrvatsko selo prodirati elementi socijalizma. Time su — uz poljuljane elemente njegova ekonomskog života — bili poljuljani i osnovi njegova dotadanjeg moralnog života.

Hrvatsko je selo moglo prema tome hrvatskom književniku pružiti mnogo građe za književno stvaranje — i s obzirom na probleme, koji su se tada javili u selu, i s obzirom na odraz tih problema u seljakovoj duši.

Međutim je hrvatski realizam — koji je inače pokazao vrlo mnogo pozitivnih crta — ostao vrlo neodređen prema jednom od najvažnijih pitanja hrvatskoga tadanjeg života, prema hrvatskom selu. Hrvatski su beletristi zahvatili u mnogo tadanjih aktuelnih pojava hrvatskoga života, čak i više negoli javni radnici drugih vrsta, ali je zanimljivo, kako su pristupili k selu.

Kao i glavni predstavnici evropskoga, tako su i glavni predstavnici hrvatskoga realizma bili uglavnom ljudi iz grada, ili djeca imućnijih ili uglednijih roditelja: Gjalski, Novak, Kranjčević, Leskovar, Harambašić, Draženović, itd. Pored njih bilo je nešto ljudi sa sela: Kovačić, Kumičić, uz neke manje znatne pisce (Nikola Šimić, I. K. Ostojić, Nikola Kokotović, Nikola Tordinac). Ali su i oni, koji su bili po rođenju bliži selu, školovanjem i životom u gradovima ili gradićima primili običaje i shvatanja gradskih ljudi. Prema tome je prilično razumljivo, da je književnost hrvatskoga realizma najvećim dijelom ispunjena pitanjima, koja su u osamdesetim i devedesetim godinama prošloga vijeka bila važna u prvom redu za hrvatski građanski svijet: ekonomsko stradanje hrvatskoga književnika (Radmilović), gradska djevojka kao učiteljica na selu (Đurđica Agićeva), sudbina umjetnika u malome mjestu (Dva svijeta), feudalci u propadanju i bezvoljnost mlađe inteligencije (u Leskovarovim djelima), hrvatski politički život (U noći, Među svijetlom i tminom), bijeg od poljoprivrede novčarskim špekulacijama (Burzianci Đ. Stj. Deželića) i t. d.

Karakteristično je, da se u najvećem dijelu hrvatskih romana iz vremena realizma seljak gotovo i ne pojavljuje, ili, ako se pojavljuje, biva to samo usput, a katkad i u vrlo nesimpatičnom osvjetljenju. Problem »Mrtvih kapitala« — dakle u prvom redu problem, koji se tiče sela i seljaka — prikazao je Kozarac kao problem hrvatskih intelektualaca. U vrijeme pak, kad je hrvatski seljak stao već napuštati svoju zemlju, ostavljajući je tuđincima, Gjalski je u svom romanu »Na rođenoj grudi« iznio tezu, inače simpatičnu, kako hrvatski plemići moraju čuvati svoja imanja — koja su međutim u većini već bila propala. — U puna dva decenija, što je u hrvatskoj književnosti vladao realizam, nije se u njoj pojavilo ni jedno znatnije djelo, u kome bi bio iznesen kakav problem hrvatskog sela i hrvatskog seljaka. Ni Kovačić u svom romanu »U registraturi« nije imao toliko pred očima samo selo, koliko seosko dijete, koje hoće da postane gospodinom, pa je slika sela u tom romanu došla do izražaja tek u drugome redu.

Ne može se reći, da neki od pisaca hrvatskoga realizma nisu osjetili ništa od onoga, što se u njihovo vrijeme zbivalo s hrvatskim selom. Kovačić, Leskovar i Novak zabilježili su prodiranje socijalizma, Kranjčević emigraciju, Kozarac loš utjecaj stranaca na moral Slavonije, itd. Ali sve je to bilo nekako usput.

III

Kao i u realizmu velikih evropskih literatura, tako je i u hrvatskom realizmu selo — koliko je došlo do izražaja — osvijetljeno na različite načine. U doba, kad je hrvatsko selo bilo već prilično daleko od idiličnosti, August Harambašić pjevao je svoje »Idile«:

U palačah rijetko nebo se uživa
Tek u kolibicah pravi raj se skriva!
Tek u kolibicah ubogih i malih
Nema jošte himbe ni zloća ostalih,
Al' uz bijedu nać ćeš bogatstva bez mjere:
Naći ćeš poštenja, kreposti i vjere,
Koje su moderni naši ideali

Iz srdaca naših davno iščupali.
Tu su mrka lica, ožuljane pesti,
Ali mirne duše, tihe, čiste svijesti,
Kojih ne ćeš naći u bogaca koga
Pored cijelog silnog blaga njegovoga!

Možda je u toj karakteristici sela štogod i točno — ali je očito, da je ta Harambašićeva »idila« čisto šablonska, i da u njoj pisac nije uhvatio ni jedne realne crte tadanjega hrvatskog sela.

Kao i u evropskom realizmu, naročito talijanskom, i u hrvatskoj književnosti osamdesetih i devedesetih godina neki su pisci naročito gajili kratku novelu, crticu iz seoskog života — kao što su ih pisali Verga, D'Annunzio, Ciampoli. Hrvatski su listovi tih decenija donosili u prijevodu mnogo ovakvih crtica. Kao i talijanski njihovi uzori i hrvatski su pisci toga vremena, naročito iz Dalmacije (Nikola Šimić, I. K. Ostojić) na taj način prikazivali selo — ili opisujući sve same izuzetne ljude sa sela (nakaze, budale), ili prikazujući samo pojedine isječke seljakova života (u crkvi, na blagdane, u ljubavi, bijedi, itd.). Nije se u toj književnosti o selu osjećala težnja pisaca, da zahvate seoski život u njegovoj cjelini, i u njegovim izvorima. U jednom prikazu naše seoske novele (u »Iskri« Nikole Šimića, 1891.) Jakša Čedomil isporedio je tadanju hrvatsku seosku novelu s komadićima razbijena zrcala: svaki komadić daje nekakvu sličicu, ali cijele slike sela ne možemo iz tih komadića dobiti. Možda je sve to crtičarstvo — koje se produžilo i u 20. vijek — bilo samo odražaj literarne mode, a ne produkt dubokih duševnih doživljaja pojedinih pisaca. Nikola Šimić za jednu svoju pripovijetku (»Maricu«) kaže, da ju je izradio prema Ciampoliju — iako čitalac njegove knjige »Slike i crte iz seoskog života« (1887.) dobiva dojam, kako ima pred očima život dalmatinskoga sela.

I jedna i druga pojava — seoska idila i slike iz seoskog života — nisu nikle iz organskih potreba hrvatske književnosti ili iz dubokih stvaralačkih potreba pojedinih pisaca, nego su one više manje ili produkt šablone ili odraz stranih književnosti. Zato su one u književnosti potpuno zaboravljene, i vrijede samo kao zanimljiv dokumenat prošlosti.

Od znatnijih pisaca hrvatskoga realizma dodirivali su pojave seoskog života opširnije samo Kumičić, Kovačić, Turić, Kozarac i Novak. Neki su od njih i sami rodom sa sela, a neki su dolazili u doticaj sa selom ili po službenim potrebama, ili zbog ličnog zanimanja za selo. Ni jedan od tih pisaca nije ni u jednom svom opširnijem djelu shvatio problem seoskog života kao osnovni problem svog umjetničkog nastojanja — ali upravo njihova djela, uz fragmente iz djela nekih drugih književnika (Gjalskoga, Leskovara, Tordinca, Hranilovića, itd.) pokazuju, kako je hrvatski realizam stajao prema selu.

Kao i u životu svakoga čovjeka tako i u životu seljaka imade doživljaja različite vrste: čisto individualnih doživljaja, koji imadu značenje samo za pojedinca, pa doživljaja, koji čovjeka vežu s kakvom većom zajednicom, i na koncu doživljaja, u kojima pojedinac, kao i svaki čovjek, rješava svoj odnos prema svemiru, prirodi, Bogu. Među doživljaje prve vrsti pripadaju oni svagdanji poslovi, koje čovjek mora izvršivati, i koji mogu biti važni za njega lično, ali nemaju značenja za druge. Među doživljaje druge vrsti pripadaju oni događaji, koji mogu da potresu narode, društvene ili vjerske skupine, kroz duži niz vremena, i koje svaki pripadnik te cjeline osjeća i kao nešto svoje. Među doživljaje pak treće vrsti pripadaju oni, kraj kojih svatko osjeća, da rješavajući njih rješava i najveća pitanja vlastite egzistencije, i koji su važni uvijek i svagdje, bez obzira na vrijeme i oblik života.

Samo onu umjetnost možemo držati pravom i velikom umjetnošću, u kojoj je zahvaćeno u nešto općenoljudsko, ili je u njoj neki individualan doživljaj zahvaćen tako, da u njemu svatko može da osjeti nešto svoje. — Ali, kao što i u životu imade pojedinaca, koji su sposobni da žive samo za nešto neposredno, individualno, što se tiče samo njih, ili u najboljem slučaju i zajednice, u kojoj žive, tako u književnosti imade pisaca, koji su sposobni izraziti samo neka individualna čuvstva i doživljaje, bez produbljivanja u njihovo ljudsko dno.

Karakteristika je velikog broja tzv. realista, da su oni pod firmom istine, realnosti, opisivali samo površinu, neke individualne pojave, koji su se njima činili važni, ali koji za druge

ljude nisu imali te važnosti. Ili su pak, u boljem slučaju, iznosili neke crte, koje su se činile veoma važnima s obzirom na vrijeme, u kome su oni živjeli ili s obzirom na zajednicu, kojoj su pripadali. Sve to vrijedi i za umjetničko prikazivanje sela.

Karakteristika je hrvatskih realista, da su oni u svojim djelima iznosili aktuelne probleme svoga vremena — probleme, koji su bili važni za neki društveni razred, ili za neko zvanje, ili za cijeli narod — ali su rijetko kada sadržavali u sebi nešto duboko i općeno ljudsko. I »Janko Borislavić« Ksavera Šandora Gjalskoga, tip čovjeka, koji se ne zadovoljava rješavanjem aktuelnih pitanja života, nego hoće da zaviri u najdublji smisao života, u stvari je samo slika hrvatskoga bezvoljnog intelektualca osamdesetih i devedesetih godina.

Kao i u ostalome, i u svom odnošaju prema selu hrvatski su realisti — onda, kad su to selo prikazivali — iznosili aktuelna pitanja osamdesetih i devedesetih godina: odnošaj grada prema selu, odnošaj seoske inteligencije prema seljaku, ekonomski i moralni problemi sela, itd. Ali je od ambijenta, iz kojega je koji pisac izišao, zavisilo, kakvu će on dati sliku sela. Pa tako već na prvi pogled izbija očita razlika između problema, koje je iznio na pr. Gjalski, i između problema, koje su iznijeli na pr. Kovačić i Kumičić, kao i razlika u njihovim prikazima sela i seljaka.

Postavljajući seljaka u odnošaj prema gradu, ili prema predstavnicima viših slojeva hrvatski su realisti svojim simpatijama bili ili na strani seljaka, ili na strani drugih slojeva, uglavnom prema tome, iz kojega su sloja sami potekli. Gjalski, vlastelin, prikazujući potrebu, da se sačuvaju imanja hrvatske vlastele u hrvatskim rukama, prikazivao je i dobre i loše strane starije hrvatske vlastele (Na rođenoj grudi, Maričon, Pod starim krovovima, U novom dvoru, Iz varmeđinskih dana). Seljak je za njega svuda bio uzgredna pojava; koliko je došao do izražaja, on je ili kmet, koji još uvijek čuva osjećaj pokornosti prema negdašnjem gospodaru, ili je pak prostak, koji ne razumije zanose plemenitih duša (Maričon, Illustrissimus Bathorych). — Leskovar je u svojim većim pripovijestima prikazivao uglavnom plemiće ili intelektualce, ljude sa skršenom voljom, ali ponosne i otmjene duše. Seljak, koji dolazi u dodir s tim ljudima, prostak je, koji imade

razumijevanja samo za materijalne interese. Svršetak »Propalih dvora« — kad Ljudmila s osiromašenim ocem naglo bježi iz mjesta, samo da je ne može pronaći vjerenik, seljački sin Petrović — znači zapravo: između ta dva svijeta, seljaka i plemića, nema dodira, jer seljak svojom grubošću (koja je došla do izražaja u riječima vjerenikova oca, kojima je spomenuo siromaštvo Ljudmilino) razara ono, što je u čovjeka najfinije, i što se ne da kupiti novcem: otmjenost, delikatnost osjećanja.

Kumičić i Kovačić dva su hrvatska realista, koji su lično prošli, iako svaki na svoj način, put od sela do viših položaja u gradu. I za njih je dakle problem: grad-selo — bio jedan od osnovnih poticala literarnog stvaranja. Ali dok su Gjalski i Leskovar svojim simpatijama stajali uglavnom na strani intelektualaca i plemića, Kumičić i Kovačić crtali su grad kao leglo poroka, a ljude, koji dolaze iz grada u selo kao širitelje zla. Kumičić je slikao sve građanske slojeve — obrtnike, političare, intelektualce, i svuda je nalazio samo grijeh i zloću. I u manjim gradovima, pa i u gradićima Istre, vidio je on samo izvore zla. Ali je on zato svoje istarsko selo prikazao kao neki kraj sreće — gdje su svi seljaci pošteni i radini, gdje se oni međusobno pomažu, gdje nema socijalnih opreka, i gdje vlada samo ljubav i požrtvovnost. Zameci zla dolaze u selo iz grada, ali ih selo ipak znade svladati.

Jure Turić, jedan od pionira hrvatskoga realizma, prikazivao je ličko selo također u njegovu odnošaju prema »gospodi«, ljudima, koji dolaze iz grada. Prikazao je seljaka kao žrtvu, kao čovjeka, koji od gospode podnosi samo zlo, postajući katkad i zločincem — ali ne zato, što bi od prirode bio loš, nego zato, što ga pripadnici viših slojeva, predstavnici vlasti ili novca, sile na čine, zbog kojih kasnije mora bježati iz ljudskoga društva, te srće u propast. Nešto slično imade u Tordinca (Čarobna škrinjica), Kozarca (Tena, Biser-Kata, Proletarci).

Kovačić, ojađeniji od Kumičića i Turića, nije u selu nalazio samo dobre i plemenite crte, nego i sva zla, od kojih trpi svaka ljudska zajednica, i koja se kriju u dnu svakoga čovjeka: zavist, želja za užicima, sitne intrige, svađe susjeda, težnja, da se poje-

dinac digne nad druge, itd. Prizori u romanu »U registraturi« ili u noveli »Ladanjska sekta« pokazuju, kako je Kovačić bio daleko od Kumičića prosuđujući selo. Ali je i on svojim srcem ostao uz svog seljaka, ljubeći ga i onda, kad mu se rugao, plačući uza nj i onda, kad ga je riječima kleo. A sva golema Kovačićeva mržnja svalila se na ljude u gradu i na one stanovnike sela, koji nasljeđuju grad. U svome fiškalu Podgorskom iznio je on tip intelektualca seljačkoga podrijetla, koji svojim umnim i fizičkim sposobnostima nadvisuje sve pripadnike viših slojeva i otvoreno im na svakom koraku pokazuje svoju nadmoćnost. Sva njegova nesreća u kasnijem životu potječe odatle, što se on ipak iznevjerio sebi, čeznući za ženom, koja je potekla iz višeg sloja.

Pa tako, dok se u Turića i u Kovačića opisi seljaka završavaju slikama bijede i nesreće, koju selu prouzrokuje doticaj s predstavnicima vlasti i grada, dotle se u Kumičića selo po svojoj moralnoj snazi uzdiže nad grad: Kumičićeva Anica (u romanu »Preko mora«), nezakonito dijete bogate majke odlična roda, uzrasla u selu, mogla bi kasnije uz majku živjeti gospodskim životom, ali radije ostaje u selu i udaje se za seljaka, jer zna, da će samo tako ostati sretnom. — U svojoj »Podgorki« iznio je Novak također moral priprostog podgorskog sela kao nešto, što je jače od morala površnoga gospodstva.

IV

Problemi, koje su iznijeli hrvatski novelisti u vezi s hrvatskim selom, mogu biti više ili manje važni: to je selo u njihovim djelima bolje ili gore osvijetljeno. Ali u najviše slučajeva to je selo prikazano ili onako, kako ga vidi gradski čovjek, ili je prikazano u odnošaju prema gradu, prema intelektualcima, nosioцima vlasti, itd. a nije prikazano samo za se. Ostaje ipak glavno pitanje: a kako to selo živi samo, kakav je seljak kao čovjek, kakav je njegov unutarnji život onda, kad on nije u dodiru s pripadnicima drugih slojeva? Što osjeća taj seljak, kad stoji pred problemima života, prirode, Boga? Jer je očito, da različite Kumičićeve Anice, Marije, itd. ne znače — ni onda, kad su kao ličnosti možda potpuno istinite — čitavo selo, i da one i pored

toga, što na ovaj ili onaj način reagiraju na elemente gradskoga života, imadu u sebi još nešto, što ne treba da imade dodira s tim elementima.

Balzac je seljaka shvatio kao biće, koje je tako reći vječno sagnuto nad zemlju, te gotovo i nema vremena, da pogleda u nebo. U pristupu svoga romana »Les paysans« karakterizira on seljaka na ovaj način: »Vi ćete vidjeti ovog neumornog rovca, ovoga glodavca, koji komada i kida zemlju, dijeli je i siječe jutro zemlje u stotinu komada«... Ako je pak čovjek vječno sagnut nad zemlju, ako nema vremena, da se zagleda u nebo, u zvijezde, onda on i ne može stvarati više pojmove o životu. — Međutim su u hrvatskom seljačkom pokretu kao osnovu, na kojoj se razvilo seljakovo životno osjećanje, uzeli upravo nešto obrnuto: pogled u širinu i visinu, koji nedostaje gradskome čovjeku:

»Selo je izazivalo u građanstvu samo osjećaje neimaštine i neznanja, a zaboravljalo se, da je seljak i njegova okolina jedna organska cjelina, da seljak misli, osjeća i živi drugačijim životom... Istina, i seljak je čovjek kao i građanin, ali je razlika u tom, što je seljak, koji živi na svojoj zemlji i pod vedrim nebom, bliži Bogu i prirodi, i pod vječitim dojmom mističnoga svemira, u neprekidnoj religioznosti i osjećaju ovisnosti pojedinca o Bogu, prirodi i svojoj okolini. To osjećanje stvara u njegovoj duši sklad i spokojstvo, i zato seljak ne će utrke i borbe za život, kako nalazimo u gradu, već pun smirenosti i ljubavi teži mirnom, prirodnom i obiteljskom životu.«[2])

S tim riječima, štampanim g. 1935., treba isporediti Kozarčevu crticu »Moj djed« (štampanu prvi put u »Vijencu« g. 1892.) — pa da se osjeti, što je Kozarac opazio u seljaka, davno prije negoli se u Hrvata stao razvijati kakav seljački pokret:

»Jesenas je umro moj djed. Prije bi čovjek rekao, da je usnuo nego umro. Zadnjih se pet godina nije baš ni u čem promijenio, jer se upravo nije što imalo na njemu promijeniti. Kao srebro bijela kosa nije mogla još bjeljom postati, navorano čelo

[2]) Dr. V. Maček: Bit hrvatskog seljačkog pokreta. Obzorova spomen-knjiga, g. 1935., str. 191.

i lice sa plavim i crvenkastim piknjicama bilo je i ljeti i zimi jednako, kao iz kamena isklesano... Za dosadu i dugo vrijeme nije djed znao, uvijek je našao sebi posla, bilo ljeti ili zimi. U proljeće popravlja on oko plotova, krči pomalo po livadi i šljiviku, skida mašinu s voćaka i okresuje ih, nikad ni časka ne će stati, da se odmori; kadikad tek pogleda na nebo, da vidi, koje je doba dana... Rekao bi, da bez njegova znanja niti je šta postalo, niti nestalo sa stana... Razgovarao se sa čitavom Božjom prirodom, ničesa nije bilo, što bi njemu bilo nepoznato. Kad je djed rekao: To bome ne znam, što je, toga ja još nijesam vidio! ...onda smo znali, da toga sigurno nitko u selu ne zna... Svakome djed hoće po volji učiniti, i odraslu i nejaku, a ako kad i ukori, čini to nekako usput, kao da tek prigovora... Premda mu je svaki savjet zlata vrijedio, ipak se nije nametao, da zna najbolje... Nije on više znao ni za veliku radost, ni za veliku žalost. Pođe li koji posao dobro za rukom, i dok se drugi ukućani hvališu ... dotle on samo šuteći sluša... pa će napokon reći: — E, pa hvala Bogu, kad je tako došlo! Bez njegove pomoći nikud nikamo!... Bude li kakve nesreće ili nezgode, da se svi drugi razjede i duhom klonu, opet on šutljiv i miran: E, a šta ćemo, de! Ne može uvijek samo dobro biti; da ne bude i kad kakve nesreće, evo moje glave, ako se svijet ne bi pomamio. Zna Bog, što radi!«

Tu nema više nikakve opreke: selo-grad, tu nije u središtu pripovijetke borba za materijalne ili socijalne interese, težnja za užicima, ekonomski problem sela, tu seljak nije postavljen u neki odnošaj prema pripadnicima viših slojeva, nego stoji sam o sebi, prema problemu svemira, Boga, života uopće. I taj problem, prikazan i čisto umjetnički i čisto realistički, u toj crtici prikazuje možda vrhunac hrvatske seoske novelistike u doba realizma: kako se iz seoskog života, na izrazito seljački način, mogu da stvaraju i zasebni pogledi na život, koji onda prožimaju i cjelokupno osjećanje i cjelokupnu etiku čovjeka: rad, predanost drugima, međusobno potpomaganje, bježanje od pretjeranih zanosa, mir pred smrću. Tom se crticom hrvatska seoska novelistika u vremenu realizma, koja se bila započela ili iznoseći kuriozitete sa sela, ili iznoseći seljakove bijede, ili se završavala osudom seljaka kao

bića, kojemu su pred očima samo materijalni probici, približila svome osnovnom i socijalnom i umjetničkom zadatku: da iznese, kako živi taj seljak onda, kad ga ne gledamo kao građani ili intelektualci određenih nazora, nego ako ga puštamo, da se do kraja izživljava u svojoj sferi. I od divljaka i prostaka, kako ga je prikazao jedan dio realista, postaje seljak tako reći neki div: s korijenjem čvrsto usađenim u zemlju, a s pogledom na slobodnu prirodu i svemir, stvorio je on čvrst i cjelovit nazor na svijet, koji je nazor dio njegova bića, i koji prema tome nikakva knjiška filozofija ne može oboriti.

Kozarac je inače kao realist i pošten čovjek u svojim djelima iznosio ono, što je vidio, pa nije ništa uljepšavao. O seljaku je on znao iznijeti i vrlo nepovoljnih činjenica (Ljudi koji svašta trebaju). U svojim pripovijestima iz Slavonije (Tena, Biser-Kata, Proletarci) on je prvi od hrvatskih pisaca stao oštro analizirati seoski život, i bez samilosti iznio je sve ono, što je u selu vidio: lijenost pojedinaca, želju za kićenjem, moralno propadanje cijelih krajeva, nakazna moralna shvatanja, koja postaju nečim običnim, neracionalan ekonomski život, lakoumno zaduživanje, lakoumna trka za svim onim, što dolazi iz grada. — Kozarac nije prema selu bio nikako sentimentalan, i nije nikako bio ispunjen optimizmom kraj svega onoga, što je u tome selu vidio. Ali je kraj svega toga zla u selu vidio u njemu i nešto iskonsko seljačko, po čemu je selo postavljao nad grad. — U pripovijesti »Tri dana kod sina« on je, kao većina hrvatskih realista, iznio opreku: grad-selo, prikazavši oca seljaka i sina gradskog intelektualca. On se nije postavio ni na stranu oca ni na stranu sina, nego je u središte pripovijetke (kao i Kovačić u svome romanu) unio problem sreće: imade li smisla, da seljačko dijete, koje bi moglo u selu ostati sretnim, polazi škole, kad će poslije u životu imati samo briga i trzavica, od kojih će prije vremena ostarjeti i kraj kojih ne će imati uopće vremena za lično proživljavanje života. Pripovijetka je donekle umjetnički pokvarena tom tezom, koja je izrečena previše glasno, i koja se ne izvija organski iz samog pripovijedanja. Ali je Kozarac u njoj ipak zabilježio neke crte, karakteristične za seljakovo proživljavanje života: mir, kojim

seoski čovjek proživljuje ono, što doživljava, i vječna nervoza gradskoga čovjeka, koji nema vremena da živi i proživljuje. U započetim »Živim kapitalima« Kozarac kao da je htio povući konzekvencije iz toga shvatanja, prikazujući intelektualca seljačkog podrijetla, koji se, nakon razočaranja u gradu, vraća na selo.

Zanimljiv je u svome odnošaju prema selu Kovačić. Osta-vivši selo i prošavši sve tegobe, koje mora proći siromašno seljačko dijete uspinjući se na društvenoj ljestvici, Kovačić nije mogao da se potpuno otrese problema: selo-grad. On je svog seljaka grdio i rugao mu se, kad ga je vidio u dodiru s građaninom: plaha, zatvorena, servilna — ili kad ga je vidio, kako je u dodiru s elementima gradskoga života izgubio sve ljudsko u sebi. Ali je pisao nježno lirski, kad je osjetio nešto, što ga je podsjećalo na samo selo, i u što još grad nije bio prodro:

»U seljačkom našem domu jošte slatko spavaju braća. Jedan podvinuo obje ručice pod glavu, a lišce kano da mu sjaji u nekom bijelom snježnom svijetlu... Ah, mjesečevi traci prodiru kroz prozor u našu seljačku kolibicu, pa obasjaše te mile glavice moje braće... Onaj drugi ispružio daleko od sebe ruke, a po obrazićima sad mu drhtne nešto turobno i mrko, sad veselo i ugodno. Možda sniva, da bere mirisne ružice i da se ubo na njihov trn, što ispod miloga lišća u potaji vreba... Onaj treći neprestance prebire rumenim usnicama, kano da lahor ponjivaha zrelom i punom jagodom... Ali moja sestrica, zlatokosi anđelak, kakoli ona spava! Lišce joj je tamnosvijetlo, te jedva zamjetljiva rumen poigrava preko jabučica, kano da je prvi ružin pupoljak dahnuo u taj nevini stvorak. Oj, miran, lagodan, pun i rajski djetinjski san u divnom je skladu s noćnom tišinom naokolo, s bajnom mjesečinom, štono blagohotno i dobrotvorno rasvjetljuje naš ubogi seljački dom... Ni disanje se ne čuje. Tek zamjećuje oko laganu struju dječinjih grudi, kano da se maknuo leptir sa milisna cvijeta snježna liljana i opet natrag spustio na njegove bijele listiće.« (Iz romana »U registraturi«)

Vjenceslav Novak, čovjek iz grada, svojim je okom dobra motrioca i čovjeka sa srcem znao — nezavisno od Kozarca — opaziti neke karakteristične crte u seoskih ljudi, koje su ga dovele do istih zaključaka, do kojih je došao i Kozarac. U nekim svojim pripovijetkama iznio je on opažanje, kako seljak prema pojavi smrti stoji čvrst i gotovo ravnodušan, kao prema nečemu, što je prirodno i što onda treba primiti sa što većom mirnoćom. U drugim je pak pripovijetkama (na pr. »Pod prijekim sudom«) zadro u pojavu, koju inače u hrvatskoj književnosti rijetko susrećemo: pojavu tzv. seoskoga praznovjerja. Pa dok su naši realistički i pozitivistički duhovi u pojedinim razdobljima našega života udarali na praznovjerje kao na znak neukosti i zaostalosti, Novak je zauzeo drugo stajalište. On je shvatio, da čovjek, koji kao seljak živi u trajnom dodiru s prirodom, koji po danu i po noći osjeća različite zvukove, glasove, disanje trava, treptanje zvijezda, itd., ne može svaku pojavu riješiti čisto pozitivistički, nego osjeća, da iza mnogih događaja, kojih on ne može objasniti, stoje jače sile nego što ih on poznaje. Novak nije išao da sudi, da li je to pametno ili ludo, nego je, kao umjetnik, osjetio, da iza toga, što učeni ljudi zovu praznovjerjem, imade čitav jedan svijet doživljavanja, koji se umjetnički dade i te kako iskoristiti. Osjetio je — kao na svoj način i Kozarac i Kovačić — kako u tome seljaku, kojega su ili grdili, ili žalili, ili naivno uznosili, ima cijeli svijet teško pristupačan na prvi pogled, ali pun i zaokružen u sebi, i kako umjetnik treba k njemu pristupiti s poštivanjem za sve ono, što on pruža.

Zasluga je nekih hrvatskih realista, što su — barem jednim dijelom svoga rada — upozorili na taj svijet, došavši k njemu instinktivno, kao umjetnici, u vrijeme, kad ih nikakav pokret nije upućivao na nj. Zasluga je njihova, što su spontano osjetili, da se samo na taj način može stvarati umjetnost, koja će biti i istinita, i aktuelna, i socijalna — ali ujedno i u prvom redu umjetnost, jer će u njoj slobodno doći do izražaja sve golemo bogatstvo životnih oblika, sve manifestacije ljudske duše.

IZNAD SVEGA

Razletjeti se na četiri strane
i gledat sve na zemlji, što se zbiva,
i oceane slušat uzburkane.
i dah djeteta, kada mirno sniva.
I vidjet ono, što je skrito svima,
zavirit svakom do dna srca smjela,
oprostiti i dobrima i zlima
i pojmit čak i nečovječna djela.
O te pretanke, zamršene nîti,
što od iskona tajni udes mota
i plete mreže; tko će sastaviti
njih, da prikaže sva čuda života?
Gle, osjeka i vječna plima nose
na talasima smrt i uskrsnuće,
i udar vala ili zamah kose
u snazi svojoj kriju i klonuće.
Uz Boga katkad izviri Sotòna,
a u Sotòni Bog se katkad javî,
i Mandaljena kao i Madòna
krug sjajan ima na sklonjenoj glavî.

Božo Lovrić

IZMIRENJE

Umoran od dugog traženja i lutanja
ja ću opet u dol bučni saći,
da iz osame, iz carstva ćutanja
ja stignem opet k nekadašnjoj braći.
I reći ću im: Evo me mirna i ne više ljuta,
da dijelim s vama suze, borbe, smijeh.
Grješan bjeh i ja, praštam svaki grijeh

i ostat ću s vama, navijek ovog puta.
Ne, nema visina zamjernih ni raja
izbranih. Zemlja je tvrda svuda, dovijek.
Na kojem bilo vrhu, sred kojeg bilo kraja
bijedan i uvijek sitan ostaje čovjek.
Ohol sam bio, zanesena lùda,
što prezreh vas, o bijedni, bijedni crvi!
Uza sve muke ne doživih čuda
i ja sad znadem: krv sam vaše krvi,
Sve duge svađe, časovite ljubavi
hoću da dijelim, odsad, rado s vama
i bolesti vašoj da odolim, o gubavi,
i zajedničko da mi je leglo oštra slama.
Umjesto leta u visine plave
i poljupca sunca u likujućem jatu,
da se povinem, oborene glave,
gledati njihov mutni lik u blatu.
Pa kad mi srce zamre od užasa
brojeći vaše rane, vaše muke,
da, drhćuć tijelom, onog istog časa
ispružim k vama svoje slabe ruke.
I s vašom suzom nemoći i straha
pomiješam svoje gnjeva, gorke toli,
i naučim se, s gađenjem, bez daha,
kako se prašta i kako se voli.
Da s blijede i suhe usne vaše
ja trgnem pehar žuči i tada
ispijem iz iste mutne čaše
do taloga napitak ljudskog jada.

Rikard Nikolić

VJEKOSLAV MAJER, ZAGREB

PJESNIK U DEVETOM NEBU

U svojoj sobi, koja je bila nešto veća od kovčega, umirao je pjesnik. Bila je noć. Posljednji put je pogledao prema prozoru, no mjesto zvijezda ugledao je same košulje i gaće, koje su se sušile na špagi, u katu iznad njega. Nešto je promrmljao, što je moglo biti isto tako molitva kao i kletva, tada je još jednom uzdahnuo, a onda je — izdahnuo. No njegova duša, koja je na zemlji uvijek bila buntovna i nemirna, ostala je takova i poslije smrti, pa nije čekala, dok tijelo strpaju u lijes, već je odmah izletjela kroz prozor i laka kao mjehur sapunice, otprhnula u visinu. I kao što se u mjehuru sapunice zrcali čitav kraj, tako se i u njegovoj duši zrcalili gradski krovovi, ljudi. koji su se duboko pod njim žurili, i modro nebo. Lebdio je sve više u visinu i naskoro je već plovio u oblacima, a u sebi je mislio: na zemlji su mi uvijek rekli, da plovim negdje u oblacima, a sada je to zaista istina. Naskoro je začuo glasan štropot. Približavao mu se aeroplan i za čas je proletio kraj njega.

Ugledao je putnike za staklima: starac s kapom, koju je naturio preko ušiju, čitao je novine i energično vukao iz kratke lule. Mlada dama gledala je kroz staklo u oblake i zijevala. Iza nje sjedio je mladi čovjek s crno obrubljenim očalima. Držao je olovku u ruci i njome mahao po zraku, kao da daje takt. Pjesnikova je duša prišla posve blizu k staklu i ugledala pred mladim čovjekom papir za note, a na njemu je pisalo: »Zračna simfonija.« No aeroplan je brzo nestao u oblacima, štropot je postajao sve tiši, a duša pjesnikova penjala se sve više u visinu, i već je davno izgubio zemlju s vida. Plovio je tako još neko vrijeme, podržavan nevidljivom silom i već je bio radoznao, što će sad doći. Oblaci su postajali sve gušći, vladala je velika tišina, i on najednom osjeti, da je dizanje prestalo i da se je ustavio u zraku, pa kao da je nad njim nešto, što mu priječi dalje letjeti. Isti osjećaj kao kad mjehur sapunice, penjući se u sobi, najednom lagano udari o strop.

Prvo nebo

Pjesnik je osjetio, kako se taj nevidljivi strop nad njim rastvorio i on je opet lagano lebdio u visinu. Najednom je začuo glasove oko sebe, pospano, slatko prebiranje po harfama i tihi smijeh. — Što je to? — mislio je pjesnik, zar je to već drugi svijet? No, to je brzo išlo. Tad je začuo duboki, strašno ozbiljni glas:

— Ne ide to tako brzo, dragi moj. Sad istom dolazi prvo nebo.

Pjesnik se prestrašio toga glasa i uvidio, da stvar postaje ozbiljnom. On dakle ulazi u nebo.

Lebdeći sve brže u visinu ugledao je najednom nad sobom goleme stube, bijele kao istom pali snijeg, a na njima stoji mnoštvo anđela u modrim i ružičastim haljinama, koji tiho prebirahu po harfama. Na najnižoj stubi ugleda same đavle s dugim rogovima, koji su vrlo naličili krampusima, što se noću stavljaju djeci u prozore, samo što su ovi ovdje bili u veličini odraslog čovjeka. Kesili su žute zube i režali kao psi. U rukama su držali jake vile, kao što su one za sabiranje sijena i tim vilima su glasno udarali po bijelim stubama, tako da je pjesniku bilo žao, da đavli tako malo paze na te krasne bijele stube. U to se opet javi sudac ozbiljnim glasom:

— Kako vidim iz akata, ti si, duše, na zemlji bio pjesnik. Je li tako?

Pjesnik odgovori:

— Da, molim, ja sam na zemlji bio pjesnik.

Sudac: — O čemu si pjevao uglavnom?

Pjesnik: — Pjevao sam među ostalima ljubavne pjesme, socijalne, a i pejsaže sam opjevavao.

Sudac: — A jesi li o nama nešto ispjevao?

Pjesnik: — Oprostite, na to sam posve zaboravio. Kažu, da to više nije moderno.

Sudac: — Šta, ti misliš, da ja više nisam moderan?

Pjesnik preplašeno: — Oprostite, ali tako je. Ja nisam kriv.

Sudac: — Hm, svaki, koji ovamo dođe, kaže, da nije kriv. No uglavnom mi se čini, da si ti nedužna dušica.

Sudac se okrene prema đavlima:

— Gospodo đavoli, reflektirate li vi na ovog pjesnika? Ja mislim, da on nije ništa takovo skrivio.

Đavoli su stali još glasnije udarati vilama po snježno bijelim stubama, a tada su zavikali složno u koru:

— Ne trebamo ga! Kako je samo suh! Iz njega čitavog ne bi dobili pola kile masti. Neka ide dalje!

Sudac podigne ruku i rekne:

— Dakle, duše, možeš poći više. Sretan ti put.

Pjesnik se je veselo naklanjao na sve strane:

— Sluga pokoran. Hvala lijepa. Sretan ostanak.

Onda se opet lagan stao dizati i tako je plovio, plovio neko vrijeme. Pod njim je nestalo bijelih stuba, suca, anđela i đavola, i on je opet ronio u guste oblake, koji su postajali sve gušći. Lebdio je sve na više, kad li opet osjeti, da ga nešto nevidljivo priječi, da ne može više u visinu. No naskoro oćuti, kako je pritisak nad njim prestao. I opet je lagan lebdio, kad li najednom nad sobom ugleda goleme stube divno modre kao more, na njima anđeli sviraju u harfe, a na najvišoj stubi sjedi za velikim uredskim stolom čovjek u sudačkom talaru i ozbiljno gleda u akte. A na najnižoj stubi cere se đavoli i udaraju željeznim šibama glasno po stubama. Pjesnik je vidio, da je došao u

Drugo nebo

Taj nebeski sudac, koji je imao bradu nešto dužu od prvoga suca, rekne glasom, koji je bio nešto dublji od glasa prijašnjeg suca:

— Dakle, vi ste pjesnik. Moram na vas staviti nekoliko pitanja. Kako ste vi živjeli na zemlji? Mislim, materijalno kako ste živjeli?

Pjesnik: — Slabo, vrlo slabo, gospodine doktore.

Sudac: — Ne zovite me doktorom, jer ovdje su sve titule ukinute. Dakle slabo ste živjeli. Nešto pobliže o tome!

Pjesnik: — Često je bilo dana, kada sam pojeo samo dva komada kruha s pekmezom. Jedan za objed, a drugi za večeru. Tek kad bi me kakav mecena pozvao na ručak, dobro bih se najeo. No to je bilo rijetko. Mecene izumiru. Ima ih valjda još samo

nekoliko tuceta na zemlji. A ljeti godine 1923. bio je bažul vrlo jeftin, onda sam dva mjeseca jeo samo bažul. U jutro bažul, o podne i na večer bažul. Na koncu mi je od tolikog bažula postalo tako čudno u želucu, da sam počeo sebi utvarati, da sam gusjenica. Duga, bijela gusjenica i umalo da nisam počeo puziti po pokućtvu. Sigurno je toliko bažula i na mozak zlo djelovalo. No onda mi je uspjelo dobiti honorar za četiri pjesme, pa sam se opet malo oporavio. Pa znate, da pjesnici vodom kuhaju.

Sudac: — Dakle tako ste živjeli (okrenuo se đavolima, koji su željeznim šibama stali opet glasno lupati po modrim stubama). Gospodo, ja mislim, ovaj je čovjek nedužan, pa vi sigurno nemate interesa za njegovu dušu.

Đavoli složno u koru:

— Ne trebamo ga! Preslab je za poslove u paklu. Taj ne može nositi ugljen za naše kotlove. Neka ide k nebu!

Pjesnik se u sebi radovao, misleći: — Glavno, da me vrazi ne šalju k vragu — pa se stao naklanjati na sve strane. Anđeli su opet stali prebirati po harfama, a čulo se i nekoliko slatkih, anđeoskih glasića:

— On će k nama doći. Dobit će krila. Krila će dobiti.

Pjesnik se dalje naklanjao na sve strane, a onda je rekao:

— Molim lijepo. Molim krila. Već sam na zemlji uvijek želio krila.

Sudac: — Moje preslušavanje je gotovo. Putuj, duše, dalje. Zbogom!

Pjesnik: — Sluga sam. Hvala lijepo. Lijepo pozdravite kod kuće.

Opet se je stao naklanjati na sve strane, a onda je opet osjetio, kako se diže, ostavivši pod sobom divne kao more modre stube i lagano je opet lebdio sve više u visinu. Najednom oćuti, da ne može dalje, i kao da je udario u nešto tvrdo nad sobom. No naskoro opet osjeti, da je taj pritisak prestao i on se opet s lakoćom stao dizati u visinu. I naskoro je prispio u

jer je pred sobom ugledao krasne stube svečano crvene kao večernji oblaci, na njima anđeli sviraju u harfe, na najvišoj stubi sjedi sudac u svome talaru, a na najnižoj stubi kese opet đavoli zube, divlje prevrću očima i udaraju željeznim batinama po divnim crvenim stubama. Kad je pjesnik doplovio do stuba, stao je pred njima, a sudac, koji je imao bradu nešto dužu od suca u prijašnjem nebu, reče dubokim glasom, nešto dubljim od glasa prijašnjeg suca:

— Dakle, pjesnik! Moram na vas staviti slijedeće pitanje, koje se vrlo tiče pjesnika: — Jeste li možda bili zavidni svojim drugovima pjesnicima i jeste li im možda iz zavisti gdje naškodili i podmetali im noge. Odgovarajte, ali molim istinu!

Pjesnik: — No to mogu mirne duše reći, da nisam nikome bio zavidan. Veselio me je uspjeh mojih drugova, a najbolji je dokaz, da nisam nikome podmetao nogu, to, što sam tako slabo živio i skoro umro od gladi. Mislim, da je to najjači dokaz. Za cijelog života nisam na književnosti ni toliko zaradio, koliko stoji jedna dobro timarena švajcarska krava. Molim, to je istina.

Sudac: — Da, da, vjerujem. Pa vidi se na vama, da niste baš osobito živjeli, (okrene se prema đavolima): — Gospodo, mislim da vi nemate pravo na tog čovjeka. Može li dalje putovati?

Đavoli u koru: — Neka ide dalje! Što će nama! Gdje će taj moći cijepati teške bukove klade za pakao. Pa ima ruke ko djevojka. Mi ga ne trebamo.

I opet su nastavili divlje lupati po divnim kao večernji oblaci crvenim stubama, anđeli su opet nastavili prebirati po harfama, pa se čuli glasići:

— Doći će u nebo. Harfu će svirati. Jedna harfa više.

Pjesnik opet stao zahvaljivati na sve strane:

— Hvala lijepa. Ja ne znam harfu svirati, samo nešto malo gitaru, ali ja ću naučiti.

A onda se je okrenuo prema sucu i rekao:

— Sluga sam. Hvala lijepa. Vi imate osjećaja za liriku, to se odmah vidi. Sluga!

Sudac: — Dobro, dobro. Putuj dalje, duše!

Pjesnik se opet počeo dizati, pod njim su nestajale crvene stube, na kojima je sudac zamišljeno gladio svoju bradu, anđeli su opet prebirali po harfama, đavoli su opet lupali željeznim šibama, a pjesnik se lagano dizao misleći: — Tri neba sam sretno prošao. Vidjet ćemo, kako će biti dalje.

Plovio je još neko vrijeme, a onda je nad sobom ugledao stube žute kao najdivniji carski drobljenac, a na njima anđeli sviraju u harfe, đavoli udaraju divlje i neumorno dugim, željeznim ražnjevima, a na najvišoj stubi sjedi za stolom sudac i bubnja prstima nestrpljivo po stolu. Pjesnik je dakle došao u

Četvrto nebo

Sudac, koji je imao nešto dužu bradu i nešto dublji glas od suca u prijašnjem nebu, rekne:

— Pjesniče, moram na vas staviti jedno pitanje. Kakav je bio na zemlji vaš odnos prema ženama? Da niste možda zavodili djevojke, ili možda i udate žene? Odgovarajte!

Pjesnik: — Bilo je to godine 1923., kad je bažul bio vrlo jeftin. Ljubio sam lijepu, vitku, crnokosu djevojku, koja je kod mene stanovala. No pošto sam onda vrlo slabo živio, hranio sam je dva mjeseca samo bažulom, pa mi je pobjegla, ostavivši u mom srcu duboku ranu, koja nikada nije zacijelila. Mnogo sam onda patio. Da, teško je to bilo.

Sudac: — Vjerujem, vjerujem. A jeste li zavodili djevojke?

Pjesnik: — Na to je teško odgovoriti, jer dandanas većinom djevojke zavode mladiće. A zavođenje udatih žena nije na zemlji više grijeh, to je običaj, pa muževi znadu za to i ništa se ne uzrujavaju.

Sudac: — E, kad je tome tako, onda to više ne potpada pod nebeski zakon. Onda moram taj paragraf križati, (okrene se prema đavolima):

— Gospodo, ja mislim, da je taj čovjek čist od grijeha. Može li dalje?

Đavoli u koru: — Neka ide! Neka ide! I onako je preslab, da okreće kotače naših mučila. Pa ima prsni koš kao kokoš. Mi ga ne trebamo!

Čulo se nekoliko anđeoskih glasića:

— Zdravo! Zdravo! Do viđenja u velikom nebu. Ti imaš prste nježne baš za harfu.

Pjesnik je opet uljudno pozdravio i opet se stao dizati. Pod njim su nestajale žute stube, sudac, anđeli i đavoli, i on je opet lebdio, u sve veću visinu, kad li osjeti, da ne može dalje, no to je opet potrajalo samo kratko vrijeme, a onda opet oćutio, da se diže. Tad ugleda stube tamno modre kao ljubice, na njima su opet anđeli tiho prebirali po harfama, na najvišoj stepenici sjedio je sudac i čistio rupčićem svoj cviker, a na najnižoj stubi režali su đavoli i blistavim mačevima udarali po stubama, da je glasno odjekivalo. Pjesnik je ulazio u

Peto nebo

Sudac, koji je imao bradu nešto dužu, a glas nešto dublji od suca u prijašnjem nebu, rekne:

— Pjesniče, saslušajte pozorno moje pitanje. Jeste li svome bližnjemu zlo željeli? Jeste li mu željeli skoru smrt, kakvu tešku bolest, ili mu recimo, željeli, da padne u grabu i slomi vrat. Samo kažite iskreno. Ovdje nije mjesto laži.

Pjesnik: — Nikada nisam ljudima zlo želio, pa da i jesam, to ne može biti grijeh, jer sa samom željom ne mogu nikome škoditi. No ja sam im uvijek samo najbolje želio, pa evo i naslov moje druge zbirke pjesama glasi (izvadi knjigu iz stražnjeg džepa hlača, pa je rastvori i čita): »Ljubav za sve ljude«. Izvolite prelistati, pa ćete vidjeti, gospodine suče, da su strane zaista pune ljubavi za ljude. Mnogo je suza na tim stranama. Izvolite prelistati.

Sudac: — Sad nemam vremena. Imamo mi sve to u svome nebeskom arhivu. Dakle niste nikada nikome zlo željeli? Samo iskreno recite!

Pjesnik malo razmišlja, tad upita:

— A molim, mora li se to pod prisegom potvrditi?

Sudac: — Ako mi što bude sumnjivo, onda svakako pod prisegom.

Pjesnik: — Priznat ću. Jednom sam jednom čovjeku želio, da mu njegova teška željezna blagajna padne na trbuh.

Kor đavola: — Ha, ha, ha. Ha, ha, ha! Već ga imamo!

Sudac stroga lica: — Malo pobliže o tome.

Pjesnik preplašeno: — Molim, to je bilo ovako. Nisam čitav dan ništa jeo, pa sam otišao k direktoru jednoga velikog poduzeća i lijepo ga molio, da kupi moju knjigu. Prišao sam posve blizu k njegovu stolu, da ga upozorim na neke osobito uspjele pjesme u mojoj zbirci. No on je ljutito zaviknuo na mene: — Ne idite mi tako blizu! Fuj, kakvu to imate košulju! Još bih mogao od vas dobiti uši. Van! Van! — I istjerao me napolje. Vani me je preuzeo sluga i za čas sam se našao na ulici. Onda sam tome direktoru želio, da mu njegova golema, željezna blagajna padne na tusti trbuh i da direktor pod njom izdahne. Evo, priznajem, gospodo, a sada sudite!

Sudac se okrene prema đavolima i rekne:

— Gospodo, dakle vi tražite toga čovjeka za sebe.

Na čas nastane tjeskobna tišina. Pjesnik je osjetio, kako mu srce lupa u grlu. Tada se jave đavoli u koru:

— Siromah je! Gladovao je i gladan je svome direktoru želio zlo. Neka ide dalje! Direktora hoćemo! Direktora hoćemo! Na ražanj s njim! Trebamo mesa i špeka!

Sudac počeka, dok su đavoli dovršili, a onda rekne ozbiljnim glasom:

— Kako vidite, prošteno vam je. Putuj dalje, duše, u šesto nebo.

Pjesnik se stao veselo klanjati i zahvaljivati:

— Hvala, gospodine suče. Hvala, gospodo đavoli, vi imate više srca od ljudi na zemlji. Sluga pokoran. S poštovanjem.

I on osjeti, kako se opet podiže u zrak. Naskoro je pod njim nestalo tamno modrih stuba, i on je opet mirno lebdio u visinu i šaptao još malo preplašeno:

— No, dobro sam izmaknuo. Ovaj put je bilo opasno. Vidjet ćemo, kako će dalje biti. Valjda je skoro kraj.

Lebdio je još neko vrijeme, a onda opet osjeti, kako ne može dalje. To je trajalo kratko vrijeme, a tada se opet stao dizati u

visinu. I naskoro ugleda stube svijetlozelene kao pšenica, što se u loncu sije za Božić, na njima anđeli sviraju u harfe, na najvišoj stubi sjedi za stolom sudac, trese u ruci bočicu s tintom i drži je prema svijetlu, da vidi, ima li još što u njoj, a na najnižoj stubi kese đavoli zube, divlje vrte očima i teškim, željeznim blanjalima tupo udaraju po svijetlozelenim stubama. Uletio je dakle u

Šesto nebo

Mirno i u strahu čekao je, što će ga sudac pitati. Sudac, koji je imao bradu nešto dulju i glas nešto dublji od prijašnjega, rekne:

— Pjesniče, pitanje, koje ću na vas staviti, kratko je i jezgrovito. Jeste li ikada bacili na pločnik koru od naranče?

Pjesnik začuđeno:

— Oprostite, zar je to grijeh? To nisam znao.

Sudac: — Pa jasno, da je to grijeh, jer se može dogoditi najveća nesreća. Već često se je na takvoj kori netko poskliznuo, pao i razbio glavu. Dakle time možete nekoga usmrtiti, a to valjda znate, da je grijeh.

Pjesnik: — Oprostite, ali čovjek ne može na sve misliti.

Sudac strogo: — Čovjek mora na sve misliti. Zato se događaju takve nesreće na zemlji, jer ljudi premalo paze na život svoga bližnjega. Dakle jeste li, ili niste bacili koru naranče na pločnik? Da ili ne?

Pjesnik razmišlja neko vrijeme napeto, a onda usklikne:

— Nisam, znam sigurno!

Sudac: — A kako to tako sigurno znate?

— Znam po tome, jer u djetinjstvu nisam jeo naranče. Moji su roditelji bili siromasi, pa mi ih nisu mogli kupiti. Prvi put sam ih jeo, kad se moj pazikuća ženio. Morao sam mu ispjevati pjesmu, pa me je pozvao na svadbu. Tamo sam jeo naranče. Drugi put me je pozvao na krstitke, ja sam ispjevao pjesmu njegovom novorođenčetu i onda sam među ostalim jelima opet jeo naranče. Nakon šest godina mu je umrla žena, ja sam mu morao ispjevati tužaljku, on me je pozvao na karmine, i ja sam opet jeo naranče.

Dakle jeo sam ih samo u zatvorenom prostoru, pa je posve nemoguće, da bih koru bacio na pločnik.

Sudac: — Dobro, dobro, vjerujem (okrene se prema đavolima): — Gospodo, mislim, da pjesnik može dalje. Puštate li ga?

Đavoli u koru: — Puštamo, puštamo. Vidi se, da se na zemlji slabo hranio. Taj ne može podići poklopac na našim kotlovima. Neka ide! Neka ide!

Pjesnik se naklanja: — Hvala, gospodo, svima vama hvala, a vama, gospodine suče, želim dug život i mnogo, mnogo novaca.

— To je besmisao. Pa ne trebamo mi ovdje novaca, nismo na zemlji.

Pjesnik: — Oprostite, oprostite, dobro sam mislio. Sluga sam!

Pjesnik osjeti, kako se opet lagano podiže. Pod njim je nestajalo svijetlozelenih stuba s anđelima, sa sucem i đavolima, koji su opet divlje udarali teškim blanjalima. Plovio je neko vrijeme mirno u visinu veseo, da je do sada tako sretno prošao, a onda je opet postao tužan, jer nije mogao znati, što će se sve još s njime dogoditi. Naskoro opet osjeti, da se ne može dalje dizati, no to je trajalo kratko vrijeme, pa ga to uopće više nije ni uzrujavalo, jer za čas primijeti, kako se opet diže u visinu. Naskoro je nad sobom ugledao stube tamnosmeđe kao svježe istom preorane oranice, na njima su anđeli prebirali po harfama, na najvišoj stubi je sudac za svojim stolom kopkao olovkom po uhu, a na najnižoj cerili se đavoli i ogromnim, željeznim svrdlovima udarali po tamnosmeđim stubama. Pjesnik je dolebdio do stuba i poklonio se sucu u

Sedmom nebu

Sudac, koji je imao dugu bradu, nešto dužu od prijašnjeg suca, a i glas nešto dublji od njega, rekne:

— Pjesniče, sretno ste došli do sedmog neba, a sad odgovarajte na moje pitanje.

Pjesnik: — Molim lijepo. Samo pitajte. Stojim na službu.

Sudac: — Jeste li vi u tramvaju ustupili mjesto starijima? Recite istinu. Nemojte sebi pokvariti budućnost. Ne zaboravite, da ste već u sedmom nebu.

Pjesnik uklikne: — U toj stvari sam nevin. Ja sam se tramvajem vrlo rijetko vozio, a i onda sam uvijek stajao vani, jer radi svoga trošnog odijela sam se stidio sjesti među ljude. U toj sam stvari čist kao kap rose, kad zorom blista na bukvinom listu.

Sudac: — Ostavite sad poeziju. Dakle jamčite za to?

Pjesnik: — Jamčim, jer znam posve sigurno.

Sudac: — Onda dobro (okrene se prema đavolima): — Gospodo, ja mislim, da ovaj čovjek može dalje.

Đavoli složno u koru: — Neka ide! Što će nama! Kako će taj stavljati teška kliješta u plamen. Preslab je on za to. Preslab. Neka ide!

No u to jedan stari, stari đavao zatuli:

— Da nije taj pjesnik jedan od onih, koji izdavaju naše tajne? Još uvijek mi je ostao u uspomeni onaj talijanski pjesnik, koji je na zemlji izdao sve naše tajne i onda iz svih nas pravio komedije. To ne bi više htjeli doživjeti.

Pjesnik: — Znam, koga mislite, Dantea (izvadi iz džepova sva svoja djela i visoko ih podigne u zrak). Molim, gospodo, prolistajte sve od prve do posljednje strane, pa ako što takovo nađete, slobodno me bacite u pakao. Danas se opijevaju posve druge teme. Izvolite pogledati.

Đavoli u koru: — Dobro, dobro, nemamo mi vremena prelistavati. Vjerujemo. Ajde dalje.

Pjesnik veselo: — Hvala lijepa. Vjerujte mi, istinu sam govorio.

Javi se nekoliko anđeoskih glasića: — Taj je naš. Taj je naš. Kako ima miran i dobar pogled. Kao mi.

Pjesnik prema njima: — Već se vrlo veselim. Zdravo! Zdravo!

Sudac: — Molim, ovdje nikakove manifestacije. Ajde, duše, putuj dalje.

Pjesnik se opet stao dizati ostavivši pod sobom tamnosmeđe stube s anđelima, sucem i đavolima. Lagano je plovio u visinu nakon tolikih uspjeha i bio je veseliji nego na zemlji, kad mu je uspjelo u jedan dan prodati dvije zbirke svojih pjesama. — Stvar napreduje sjajno. samo tako dalje — šaptao je zadovoljno, a

onda opet osjeti, da je stao i da ne može dalje u letu. To je trajalo kratko vrijeme, a onda se opet stao dizati. Naskoro je zapanjen ugledao stube od čistoga srebra, koje su krasno blistale, a na njima anđeli nasmiješenih lica sviraju u harfe, na najvišoj stubi sjedi sudac za svojim stolom i popravlja ušesa na aktima, a na najnižoj stubi opet đavoli vrte divlje očima, kese zube i velikim pilama udaraju glasno po srebrnim stubama, da je na sve strane zvučilo. Pjesnik je dolebdio u

Osmo nebo

Sudac, koji je imao bradu još dužu od prijašnjega, a i dublji glas od njega, rekne:

— Pjesniče, odgovarajte na moje pitanje, ali dobro promislite, prije nego odgovorite. Ovdje nije mjesto lažima. Pa nismo na zemlji. Dakle čujte: — Jeste li ikada u svome životu koga grizli? Razmislite dobro!

Pjesnik: — Molim, kako to mislite, zubima grizao. Ili kako?

Sudac: — Ne zubima. Mislim, jeste li bili zagrižljivi, jeste li zadirkivali svoju okolinu, vrijeđali koga, pa se u sebi veselili, što se drugi ljuti.

Pjesnik ozbiljno:

— Mogu mirno reći, nisam, jer najmrži su mi bili zagrižljivci, i meni se uvijek činilo, da oni svojim zlobnim riječima sakrivaju sunce, da ono ne bi sjalo na ljude. Ja nisam nikoga zadirkivao i bio sam sretan, da mene nitko ne zadirkuje. Ja sam uvijek bio tiho u svom kutu, nikom na putu i tamo sam pisao stihove. Bogme zagrižljiv nisam bio. Možete sve moje drugove pitati.

Sudac: — No to bi malo predugo trajalo. Trebalo bi ih najprije mrtvima učiniti, pozvati njihove duše k nama, a onda ih opet spustiti na zemlju i duše opet spustiti u tijela, da ona nanovo ožive. Ja ti vjerujem (okrene se prema đavolima): — Gospodo, mislim, da ovaj može dalje?

Đavoli složno u koru: — Može. Može. Taj bi nam bio od slabe koristi. Taj nije ni za kakav posao kod nas. Niti za posljednjeg šegrta. Preslab je i za to.

Javilo se nekoliko anđeoskih glasića: — Dobit ćemo novog druga. Kako je zlatan. Divno će mu pristajati krila. Pa i sad izgleda, kao da mu do savršenstva manjkaju samo krila. Dođi! Dođi!

Pjesnik prema njima: — Drage volje! Joj, kako će to biti lijepo! Dakle ipak nagrada za sve patnje na zemlji. Dakle ima pravde.

Sudac ozbiljno i svečano: — Pjesniče, dobro ste prošli osam nebesa. Čestitam. Dandanas je to velika rijetkost, velika rijetkost. Ali morate doći još pred jednog suca, i često se već dogodilo, da se netko spotaknuo o njegovo pitanje i iza svih osam nebesa u devetom posrnuo. Čuvajte se dakle.

Pjesnik: — Učinit ću sve, što mi je moguće. Ej, kako mi sada dobro dolazi, što sam u svojim pjesmama uvijek govorio istinu. Hvala lijepa, gospodine, hvala lijepa.

Sudac: — Ajde, ajde, putujte dalje. Želim vam svaku sreću.

Pjesnik: — I ja vama, i ja vama, gospodine suče!

Onda pjesnik opet osjeti, da se polagano penje u visinu. Nestalo je pod njim srebrnih stepenica i ploveći tiho, na čas bi kroz njega prošla velika radost kao topli južnjak kroz granje, a na čas opet velik strah kao hladan zimski vjetar kroz kakav hodnik, jer on se bojao toga posljednjeg pitanja, kao što se đaci boje mature, i tako u veselju i strahu lebdio je sve na više. I najednom ugleda zlatne stube, koje su krasno blistale, krasnije od kupola palača u večernjem suncu, tako da je trebalo neko vrijeme, dok su mu se oči naučile na taj sjaj. A na tim stubama bilo je mnogo više anđela nego u ostalim nebesima. Prebirali su po harfama i po taktu mahali glavama. Na najvišoj stubi sjedio je sudac i zadovoljno gladio svoju bradu, a na najnižoj stubi stajao je samo jedan jedincati đavo i taj je već bio vrlo star. U dlakavoj ruci držao je golemi, crni ključ pakla, kojim je bijesno udarao po zlatnim stubama. Pjesnik je konačno ušao u

Deveto nebo

Sudac, koji je imao bradu nešto dužu od suca u prijašnjem nebu, a i dublji glas od njega, upita ga vrlo svečano i veoma ozbiljno:

— Pjesniče, jesi li ti štovao siromahe? Nisi li možda prezirno od njih odvraćao glavu? Nisi li bio gluh za njihove patnje?

Pjesnik: — Molim, izvolite pogledati moja djela. Koliko je tu strana posvećeno siromasima. Nikad ih nisam prezirno susretao, pa iako sam malo imao, dao sam i njima. No preslabe su moje ruke, a da bi mogle pomoći svijetu. Pero je slabo i krhko oruđe u doba glomaznih i teških tankova. Pomislite, za koliko je jedan tank veći i teži od pera. Ja sam učinio, što sam mogao, vjerujte mi.

Sudac ozbiljno: — Dobro, dobro (okrene se prema starom đavolu): — Crni djede, ja mislim, ovaj je čovjek čist i vi ne reflektirate na njega.

Stari đavao: — Što ćemo! Vidim, da nemam pravo na njegovu dušu. Dobro je izmakao.

Pjesnik: — Nisam ja izmakao, ja sam samo istinu govorio.

Sudac: — Crni djede, svih devet preslušavanja vođeno je u redu. Valjda ne ćete napadati sud.

Stari đavao: — Stvar je riješena. Ja sam već star i ne čini mi dobro, ako se svađam, jer onda odmah osjećam jako lupanje srca. Odustajem od ovog pjesnika.

I đavao stane opet bijesno udarati golemim crnim ključem po zlatnim stubama. Zaječi mnoštvo anđeoskih glasića:

— On je naš! On je naš! Daj nam ga, suče! Daj nam ga, suče!

Sudac najozbiljnijim glasom i vrlo svečano: — Duše, predajem te anđelima! To ti je nagrada za tvoje patnje na zemlji. Čestitam ti. Rijetko, da danas tko dođe u nebo.

Pjesnik se ne može svladati od radosti, pa veselo poskakuje, kao da pleše u kolu i viče:

— Hvala lijepa, gospodine suče! Najljepša hvala! (Sve radosnije): — Ej, pa ja sam u devetom nebu. U devetom nebu sam. Iijuh! Iijuh! Samo veselo! Odmah bih zvao litru!

Dok je pjesnik poskakivao i vikao od radosti, stali se spuštati divni ružičasti oblaci, koji pokriše zlatne stube s anđelima, starim sucem i starim đavolom, i on se na čas našao u tim ružičastim oblacima, a kad su se oni kao magla razišli, oko njega je

sve postalo divno modro, tako da se i njegovo trošno odijelo krasno modro prelijevalo. A svuda oko njega vrtjele se goleme zvijezde, nekoliko kometa mahalo je mirno svojim blistavim repovima i to u taktu kao njihala golemih satova, a onda je do njega doplovio kor anđela u divnim haljinama i papučicama od zelene svile, i jedan od njih dadne mu u ruku mali ključ i rekne:

— Evo ti, pjesniče, ključ od kabine. Presvuci se, jer tamo će ti metnuti krila.

Pjesnik pogleda ključ i opazi, da je na njemu okrugla, drvena tablica, a na njoj broj 1,742.308.

Pjesnik upita: — Molim, što znači taj broj?

Anđeo: — To je broj tvoje kabine. Idemo.

Letjeli su neko vrijeme kroz divno modre prostore, a onda pjesnik ugleda duge redove kabina. No sve je bilo tiho i kabine su bile prazne, kao na kupalištu u kasnu jesen, kad više nema kupača.

— Kako to da nikoga nema? — upita pjesnik prvoga anđela do sebe.

Anđeo: — Je, dragi moj, u nebo ti rijetko tko dođe. Ali za to su kabine pakla dupkom pune.

Anđeli odlebdješe s njim, uhvativši ga ispod ruke, no njemu je bilo neugodno, što ga tako drže, pa rekne:

— Molim vas lijepo, nemojte me držati ispod ruke, to me neugodno sjeća života na zemlji, jer mi se pričinja, da me stražari vode na policiju. Znam ja sam lebdjeti.

— Kako misliš, — rekoše anđeli i pustiše njegove ruke. Onda mu pokazaše njegovu kabinu i, zapljeskavši rukama, dozvaše iz visine još jednog anđela, koji je poslušno sletio prema njemu. U jednoj ruci je nosio smotana krila, a preko druge mu je visjela ružičasta haljina slično, kako to na zemlji krojački djetići nose odijela mušterijama. Taj anđeo metne pjesniku na rame ta smotana krila i tu ružičastu haljinu i opet nestane u visini.

Anđeli: — Ajde u svoju kabinu pa se presvuci. Mi vani čekamo.

Pjesnik otvori vrata kabine i rekne: — Odmah sam gotov — i nestane za njima. Dok se svlačio, motrio je s tugom svoje stare cipele, na kojima su već manjkale pete i šaptao:

— Siromašne moje cipele, moram se dijeliti od vas. Ah, koliko ste se zemaljskog blata nagazile. Koliko besciljnih puteva prošle.

Onda se nikako nije mogao dosjetiti, što bi sa svojim starim odijelom, pa kroz škulju na kabini poviče:

— Molim, anđeli, što bih ja sa svojim starim odijelom?

Anđeoski glasići: — Samo ga ostavi unutra. To mi bacamo u pakao. Tamo ga đavoli u velikim kotlovima dezinficiraju.

Pjesnik: — Hvala. Dobro. Eto sad ću obući haljinu.

Pjesnik je stajao gol u kabini i sav je još drhtao od sreće. Obuče dugu, ružičastu haljinu i stane na ramena prikapčati krila. Nije to baš bilo komplicirano, trebalo je samo svezati vrpce, i dok ih je vezao, ćutio je, kako mu prsti dršću. Još jednom je s tugom pogledao na svoje staro zemaljsko odijelo, koje je smotao i bacio u kut, no nije znao, što bi sa svojim djelima, koje je povadio iz džepova, pa je opet upitao kroz škulju na kabini:

— A molim, što će biti s mojim djelima. Zar će i ona morati zajedno s odijelom u pakao?

Anđeoski glasići: — Ne, ne. Ostavi djela u kabini. Mi ćemo malo čitati. Baš nas zanima.

Pjesnik metne svoja djela na klupu, pogleda ih s ljubavlju i pomisli: eto tu je u njima ostao čitav moj život na zemlji, i oprosti se od njih dugim pogledom. Onda otvori vrata kabine, i kao čovjek, koji uzima prvu lekciju u plivanju, pokuša krilima letjeti po zraku. Oko njega lebdjeli anđeli, govoreći:

— Vidiš, kako ti divno pristaju krila. Kao da si rođen za njih.

Pjesnik: — Da, da, krila, moja stara čežnja na zemlji bila su krila.

Letio je ispočetka malo nesigurno, no ubrzo se priučio na krila i lebdio spokojno, kao da je već dugo, dugo u nebu. Anđeli se stali opraštati od njega i govoriti:

— Kad naučiš posve sigurno letjeti, dobit ćeš harfu. A sad zbogom! Dobru zabavu!

Pjesnik: — Zbogom. Zbogom! Hvala na svemu!

Anđeli su naskoro nestali u zraku i on je sam plovio divno modrim prostorima. Svaki čas bi kraj njega proletio kor anđela glasno kličući: — Zdravo! Zdravo!

— Živjeli! Živjeli! — vikao je pjesnik i mahao im rukom. Kraj njega preleti kor anđela, trubeći u duge, blistave pozaune, no za čas nestadoše i čuo se još samo tihi zuj u daljini, kao da pčele zuje. I opet proleti novi kor anđela, koji su bubnjali na srebrnim bubnjevima, i to je zvučilo zvonko, kao da komadi srebrnog novca gusto padaju na kamen. Tad preleti kor anđela, udarajući u blistava zvona, što su ih držali u ruci. Tad jato anđela držeći ormarić gramofona, iz kojega su izlazili divni zvuci, valjda melodije iz kakve nebeske opere. Onda kor anđela svirajući u klarinete, koje su bile posute samim draguljima i nadaleko blistale. Onda kor anđela rastežući zlatne harmonike. Pjesnik se snebivao, čudio, radovao, a i letenje mu je već dobro polazilo za rukom. Već je počeo praviti majstorske krivulje po zraku, pače usudio se naglavce spustiti u divnu modru dubinu, da se za čas opet podigne visoko, visoko. Kako je bilo divno letjeti slobodno po zraku — osjećaj, koji je imao na zemlji samo u snu. Kraj njega brzo proleti kor anđela, pušući u nekakve ružičaste školjke. Divni zvuci izlazili iz tih školjaka i to se uopće ne da porediti ni s jednom glazbom na zemlji. Onda kor anđela okrećući čegrtaljke u svim bojama, no te su čegrtaljke za čudo divno i skladno čegrtale, i pjesniku je bilo žao, kad su ti anđeli odletjeli dalje. Pa iako se sa svih strana miješale glazbe i razna glazbala, ipak je sve to zajedno davalo divnu harmoniju i pjesniku su ruke stale same od sebe prebirati po zraku u želji, da i on skoro dobije harfu.

Nad njim su stala zvoniti neka golema srebrna zvona, što su visjela na modrim užetima. Pjesnik je sav sjao od sreće i plovio sad više, sad niže, a onda opazi, kako nad njim leti nekoliko golemih orgulja iz bjelokosti, velikih kao Noemova arka, a za tipkama sjede anđeli i prebiru po njima. Kako su divni zvuci izlazili iz tih orgulja! Kao da se tisuću svečanih božićnih misa služi u isti čas u nekoj golemoj katedrali. Na sve strane pjevaju i sviraju anđeli, duboko bruje zračne orgulje iz bjelokosti, zaglušno zvone golema srebrna zvona, zvijezde u svim bojama blistaju na sve strane, kometi mašu svečano svojim dugim repovima, i pjesnik, pun divlje radosti, načini krasnu krivulju po zraku i zavikne, što ga je grlo nosilo:

— Samo veselo! Samo veselo! Naprijed! Naprijed! Ja sam u nebu!!!

A onda poskoči do jednih golemih orgulja, koje su baš kraj njega letjele, od radosti stane na njima vaditi sve registre i zajedno s orguljama nestane za dugim, blistavim repom kometa.

EMILIJ LASZOWSKI, ZAGREB

NOVI PODACI ZA HRVATSKU POVIJEST

Podrijetlo Veronike »Desinićke«

Tužne časove i tragične doživljaje Jelisave Frankopanke i Veronike »Desinićke«, ženâ Fridrika grofa Celjskoga, a sina grofa Hermana opisao je kod nas najopširnije Vjekoslav Klaić u svom djelu: Knezovi Krčki Frankopani. Oko tih događaja poznato nam je ovo: G. 1388. zaručiše roditelji 10-godišnjeg Fridrika Celjskoga s Elizabetom, kćerkom Stjepana Frankopana i Katarine Cararske, a vjenčani su nešto prije g. 1405. Oko g. 1414. rastao se Fridrik s Elizabetom, zagledavši se u neku Veroniku, lijepu djevojku, za koju neki vele, da je bila plemićkoga i viteškoga roda, vrlo kreposna, i plemenita srca. Drugi je naprotiv zovu naprosto priležnicom, koja da je mladoga grofa Celjskoga očarala i predobila različnim »copernićkim« pomagalima. Tek g. 1422. uspjelo je Nikoli Frankopanu, njezinom bratučedu i ocu Friderikovom, da supruge izmire. Dopremiše ih u Krapinu, no uboga Elizabeta nađena je sutra dan mrtva u svom krevetu.

Slavni Aeneas Sylvius (papa Pio II. Piccolomini, 1458. do 1464.), u svom golemom djelu (De Europa. Stiria), navodi, da je knez Fridrik Celjski bio vrlo raskalašen čovjek, koji je otimao muževima žene, »dovodio hrpe djevojaka u svoju palaču«, zatvarao ljude, otimao crkvama, pače i krivotvorio novac. On da je »ražaren ljubavlju prema svojoj priležnici, nekoj Veroniki, vlastitom rukom umorio svoju zakonitu ženu, rodom od hrvatskih grofova, dok je njegov otac Herman (kako je to po pravu jačih) priležnicu dao utopiti u rijeci.«[1])

Windecke, historik kralja Sigismunda, bilježi, da je drugi dan nakon izmirenja nađena Elizabeta mrtva u svom krevetu. Kronika opet Celjska dosta opširno opisuje taj događaj. Po ovoj je Elizabeta umorena g. 1422. u Krapini, a kako se govorkalo,

[1]) Aeneas Sylvius (Bazilejsko izd.) p. 411.

probo ju je njezin muž u krevetu »zbog neke lijepe djevojke, zvane Veronika, koju je nekoć hotio uzeti za ženu.« Kronika ju zove »von Dessnitz«, a neke varijante »von Desnicze«, »Dessingen« i »Gesnicz«[2]).

Palma u svojem djelu »Notitiae rerum Hungaricum« nazivlje Veroniku »de Teschnitz«, pa i Krones ju u dodanom rodoslovlju zove »von Teschnitz« oder Dešnic. Istim imenom naziva ju i Schneller Jul. Fr. u svom djelu: »Staatengeschichte d. Kaisert. Oesterreich« (p. 413.). Ivan Ant. Suppantschitsch, celjski profesor, naziva ju u svom djelu »Ausflug von Cilli nach Lichtenwald« (Cilli 1818.) »von Dessenitz«.

Nedjelo Fridrikovo dalo je povoda velikom neraspoloženju prema njemu. I otac njegov i Frankopani digoše se protiv Fridrika, dok se je on sakrio za leđa svoje sestre kraljice Barbare. Nije nam ovdje svrha pratiti te tužne raspre, o tom opširno govori Klaić u spomenutom djelu. On navodi i to, da se je unatoč svemu tomu i protiv volje oca oženio g. 1424. Fridrik s Veronikom. Tad je istom slijedio strašan progon Fridrika, te je Veronika konačno stavljena pred sud. Držana je okovana u kuli u Štajerskoj Ostrovici. U Celju je stavljena pod optužbu kao vještica, ali je bila riješena. Što više okriviše ju, da je htjela staroga Hermana Celjskoga otrovati. Čamila je i u nekoj kuli kod Optuja, a konačno ju Herman Celjski dade, da je dva plemića zadave u badnju u gradu Ostrovici. To se dogodilo 17. listopada 1428. U Frosslau-u je pokopana. Iza godine dana dade ju Fridrik Celjski sahraniti u samostanu Kloštru (Gairach) kod Laškoga u Štajerskoj. Grob je njezin danas nepoznat. Janisch Jos. u svom »Topogr.-statis. Lexikon von Steiermark« veli: »God. 1428. ukopano je mrtvo tijelo nesretne Veronike von Teschenitz, druge žene grofa Fridrika Celjskoga, koja je od svoga okrutnog tasta grofa Hermana bila uhvaćena i u Ostrovici u kupelji tajno zadavljena. Samostan Kartuzijanaca Kloštar utemeljen je g. 1208. Grofovi Celjski mnogo su ga darivali, pak i Fridrik Celjski darovao mu mjesto Radeče kod Zidanog mosta.

[2]) Krones. Die Freien v. Saneck, u. ihre Chronik v. Cilli. Graz 1883. II. 78 i dalje.

Toliko evo znamo o nesretnom udesu Veronike »Desinićke« — koju pod tim imenom poznajemo kao historičku osobu, i o kojoj su naši historici dosta pisali, a Jos. E. Tomić prikazao ju je simpatično u svojoj drami »Veronika Desinićka«.

Prema tome, kako kronike bilježe njezino ime »von Dessnitz«, »Desnicze«, »Dessingen« i »Genicz«, »Teschnitz«, »Teschenitz«, posve je jasno, da su je pisci i historici stavili rodom iz Desinića u Zagorju, i učinili je pripadnicom neke hrvatske plemićke porodice. Neki opet držali su je Slovenkom. Ovi potonji opravdavaju svoje mnijenje tako, što i u Štajerskoj i Kranjskoj ima mjesta Dežno (Dešno) i Desnjak, prvo kod Slovenske Bistrice, a drugo kod Ljutomera, te Desinc kod Černomelja, koja naliče imenu našega Desinića.

No ima podataka i kod nekih starijih stranih historika, kojima se jednako može pokloniti vjera, napose, kad su im tvrdnje dovoljno dokumentirane, a stekli su i ime u učenom svijetu.

Držim, da će nam ovi pomoći oko rješavanja pitanja glede osobe Veronike »Desinićke«, kako bi se ispravilo krivo upisano podrijetlo njezino, s obzirom na Celjsku kroniku, a po ovoj i na druga nekoja povijesna djela — domaća i strana.

Šleski historik Fridrik Wilhelm de Sommersberg izdao je u Leipzigu g. 1729. veliko djelo u 3 sveska: »Silesicarum rerum scriptores«, u kojem se bavi poviješću Šleske, njezinih vladara, knezova i plemićkih rodova.

Njemu je dobro poznato, da je Boleslav I. knez vratislavski, liegnički i breški imao za ženu *Katarinu, rodom Hrvaticu,* dovedenu iz Ugarske, koja je poslije smrti svoga muža (1313. u Opavi) u ime miraza uživala kneževine Breg i Olavu. On se poziva na neki Thebesijev rukopis.[3]) Ta Katarina je *kći bana Mladena II. Šubića.*

Poznate su mu dobro i rodbinske veze vojvoda šleskih, tešenskih, opolskih i ratiborskih, od poljskoga vladalačkog roda Piasta, o kojima je već g. 1574. u Wittembergu Johan Schramm izdao djelo: »Genealogica ... ducum Silenciae ... paterna stirpe regum

[3]) p. 429. 441.

Poloniae.« U tom se djelu uz tekst nalaze i rodoslovlja, iz kojih se vide veze tih šleskih, tešenskih vojvoda s grofovima i knezovima Celjskim. Prema današnjem poznavanju rodoslovlja Celjskih možemo ustanoviti, da su rodoslovlja Schrammova dosta ispravna.

Vojvode tešenski izvode svoju lozu od Meška, koji se 1211. dokumentarno spominje. Od ovoga vuku lozu: Kazimir * 1179. † 1251., Vladislav † 1288., Kazimir † 1306., Kazimir † 1358., Pšemisl † 1410., Boleslav † 6. V. 1426. Ovaj posljednji imao je za ženu Margaretu, kćer Januša, vojvode ratiborskoga, i drugu Ofku, kćer Olgarda, vel. vojvode litavskoga. Boleslav je nosio naslov vojvode tešenskoga (Teschen) i novoglogavskoga.

A sad slijedi najzanimljivije! Rodoslovlje bilježi i djecu *Boleslava,* vojvode tešenskoga, te ih navodi: Venceslav, vojvoda tešenski i glogavski (Glogau) † 1474., Boleslav, vojvoda tešenski i glogavski † 8. X. 1460., Vladislav, vojvoda tešenski i glogavski, † 1463, koji je imao za ženu Margaretu, kćer Vladislava (!) grofa Celjskoga, koja je umrla 22. srpnja 1480., Pšemislav vojvoda tešenski i glogavski † 7. III. 1477, *Veronika, udata za Fridrika grofa Celjskoga* † 1454, Magdalena, udata za Januša, vojvodu ratiborskog i Aleksandra, udata za *Ladislava Gorjanskoga* (de Gora), palatina u Ugarskoj.[4])

Za Margaretu Celjsku, ženu Vladislava, vojvode tešenskoga, veli Sommersberg, da je umrla u velikoj žalosti i tjeskobi, i da je pokopana u stolnoj crkvi u Glogavi, kako je to željela prije 11 godina.[5])

Margaretu, kao i Veroniku spominju i »tablice« (rodoslovlje) nekoga Fischera i Heneliusa, na koje se Sommersberg poziva.

Još stariji pisac, Fridrik Lucae, koji je g. 1688. izdao u Frankfurtu djelo: »Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten, oder vollkommene Chronica von Ober- und Niederschlesien«, navodi, da je Boleslav, vojvoda tešenski, ostavio djecu: »Venceslava, Boleslava II., Vladislava II. i Primislava (!) III., kao i gospođicu

[4]) Sommersberg. o. c. 562—571.
[5]) Ibidem 699.

Veroniku, koja se je udala za grofa Fridrika Celjskoga i gospođicu Magdalenu, udatu za vojvodu Henrika Ratiborskoga.« Poznato mu je i to, da je Vladislav, vojvoda tešenski, uzeo za ženu Margaretu, kćer Hermana Celjskoga (sestru kraljice Barbare) i ponovno piše, da se je Margaretin brat *»Fridrik grof Celjski oženio s gospođicom Veronikom* i sa sobom ju odveo u grofoviju Celjsku, koja je tad bila jedna od velikih grofovija rimske (Njemačke) države.«[6])

Prema tome jasno je, da je Veronika »Desinićka«, doista bila *odličnoga roda, pače odvjetak kraljevskoga poljskog Piasta, od roda vojvoda tešenskih.*

Osim kronike celjske ni jedan od stranih starih autora ne spominje Veronikinu tužnu smrt, što možemo tumačiti samo tako, da ili to ovi nisu našli u vrelima, kojima su se služili, ili su tu strašnu činjenicu hotimice prešutjeli iz obzira prema tada još živim potomcima Veronikina roda. No moguće je i to, da nisu poznavali kroniku Celjsku, a u domaćim analima nisu našli o tom spomena. Svakako je čudno, da su tu činjenicu šleski kronisti propustili zabilježiti. Valjda su, ako su za nju i znali, smatrali ju sramotom za odlični rod vojvoda tešenskih, glogavskih i brešćih, jer je po tadašnjem još shvaćanju svakako jedna vještica, trovateljica, kako je bila Veronika optužena, bila »izrod« svoga roda.

Kronika Celjska, kad govori o smrti Elizabete Frankopanke, piše jasno, da se je vijest o njezinom umorstvu pronijela kao *»bajanje po zemlji«*, dok umorstvo Veronikino opisuje *kao činjenicu.*

Mržnju Hermana Celjskoga prema Veroniki malo je teško protumačiti, s tim više, jer je ona bila, kako je opisuju, plemenita srca i kreposna žena, pa i *doista odličnoga roda*, staleški dakle svakako ravna rodu Celjskih. Tu su morali biti sasvim drugi razlozi, koji su Hermana Celjskoga raspirili do takove okrutnosti. To je s tim čudnije, kad znamo već za prvašnje rodbinske veze Celjskih s tešenskim vojvodama. Da nije u onaj čas postojala kakova mržnja između Celjskih i vojvoda tešenskih? Da nije grof Herman podlegao pustom praznovjerju i bez svakog obzira htio Veroniku prikazati vješticom i trovateljicom, pa ju tako prikazao i njezinom rodu, koji ju je možda zbog toga odbacio i napustio? Nije isključeno, da je i kraljica Barbara imala u tom udjela, barem da je zagovarala brak svoga brata s Veronikom. Znamo svakako, da je svoga brata u pogledu umorstva Elizabete Frankopanke uzimala u zaštitu. Valjda je stoga i Windecke propustio opisivati daljnju raspru, u kojoj je kao mirovni sudac sudjelovao i danski kralj Erik.

Kad je pak kronika celjska jednom krivo zapisala ime Veronikina podrijetla, ostalo je tako i kod kasnijih pisaca. Svi je zovu »de Dessinitz«, »Desnicze«, tek malo ih piše »von Tesnitz«, »Teschenitz«; tako na pr. Janisch u svome topografskom leksikonu Štajerske, a to je ime bar nekako slično pravome »von Teschen«.

Koliko li je Veronika bila kriva, ne možemo suditi, ali nas zadovoljava celjski sud, koji ju je riješio optužbe, da je vještica i trovateljica.

Ako bismo tako i izgubili jednu našu povijesnu mučenicu, ostat će ona i dalje za nas simpatična povijesna osoba, ovjenčana mučeničkom krunom.

Pismo Ivana grofa Zrinskoga

Tragedija naših Zrinskih i Frankopana otpočela je časom, kad je Petar Zrinski, po savjetu O. Forstalla poslao svoga sina Ivana Antuna u Beč. Pratio ga je poručnik Zrinske dragunske kumpanije Lovro Pinkelsen do Graza, a dalje O. Forstall. U Beč je stigao 12. travnja 1670. i odsjeo u samostanu Augustinaca. Čim je to saznao princ Lobkovic, potajno ga u noći pozove k sebi i preda pod pasku bečkoga gradskog namjesnika. Odlučeno bude, da ga premjeste u Prag. Uzalud je Ivan molio kralja, da se od tog odustane: on želi kao vojnik i časnik služiti kralju. Nu sve to ne pomože. Već 27. rujna nalazi se u Pragu. Odatle opet moli

[6]) Str. 677, 678.

princa Lobkovica, da mu se dade kakova carska služba. Moli i kralja, ali sve uzalud... on ostaje u Pragu.

Ivan pokušava i druge putove, da ishodi oproštenje ocu, i slobodu svome rodu. Uzdaje se u veze svog oca s knezom izbornikom saksonskim Ivanom Jurjem II., i nada se od njega pomoći. Drži, ako se budu knezovi izbornici zauzeli barem trojica za nj, da će kralj Leopold uslišati njihove molbe. Ivan šalje na saksonski dvor i k ostalim knezovima izbornicima svoga vjernog pouzdanika, koji je onamo putovao pod imenom Franje Palmerinija. To bijaše vjerni mu »opat Bariglio«, poznati nam pouzdanik Petra Zrinskoga, koji je gotovo rukovodio ustankom, uperenim protiv Leopolda i Nijemaca u Hrvatskoj i Ugarskoj, a uz to je putovao u različnim tajnim misijama po nalogu bana Petra Zrinskoga. Mladi Zrinski postavlja Palmerinija punomoćnikom svojim i oca svoga, kojemu se imade sve vjerovati, što bude govorio. On želi izbaviti svog oca, koji je vazda imao najveće pouzdanje u saksonskoga kneza izbornika. Zrinski upravlja iz Praga 28. studenoga pismo svome *»dragom rođaku«*, koji je blizu kneza izbornika saksonskoga, i kojemu je pače knez izbornik njegov *»poglavnik«*. Moli ga, da donosioca pisma Palmerinija preporuči knezu izborniku, da mu se izda sa strane kneževe preporučno pismo na ostale knezove izbornike. Obećaje »svome rođaku«, potpomogne li oslobođenje oca njegova, da će mu taj dati na dar jedno imanje. Nu pošto sad nema ništa, a uvjeren, da mu se očinstvo po zakonima kraljevine Hrvatske ne može oteti, — moli »rođaka«, da Palmeriniju dade 100 dukata za putni trošak, koju će mu svotu, ako bude trebalo, vratiti njegova sestra hercegica Jelena Rakoczyjeva. Ako sve dobro uspije, učinit će rođak djelo, koje mu bude »dika i hvala ne samo pri ljudih nego i pri Bogu«.

Ovo vrlo važno pismo glasi:

Služba moja da je vašoj milosti preporučena, kako mojemu dragomu gospodinu rojaku etc.

Moj gospodin otac je vsigdar imal najače i jedino ufanje u prošnih hercega saxonskoga, i u vaše milosti marlivosti, i buduć da vsi vele, da ako bi tri ellectori štili prositi, za oprošćenje moga otca, nih svitlost nebi se kratili, Moj gospodin otac i ja pošiljamo nosnika ovoga lista gospodi curfirštom, i budući da moj otac nemore već pisati nikomu, ja kao dužan sin ispunujem s ovim mojim listom i prosim vašu milost u ime moga otca i moje, da nam pomorete i preporučenoga imate nosnika ovoga lista, koj za sada se zove gospodin Ferenz Palmerini, da bi mogal dobiti od milostivnoga poglavara preporučanja i sa prošnja listi, kako on hoće sam prositi i k koncu dajte mu u sem veruvanje kaj povi u ime moga otca i moje. I buduć da mi sada nikaj nimamo, prosim vašu milost, da nam posudite sto zlatnih dukat na strošak ovoga gospodina, znate dobro, da s našega orsaga pravicom, ja nemorem zgubit moje imanje, i ako bi na brzom potribuvali, moja sestra je u redu da je plati. Moj gospodin otac je rekal, da bi dal na prikazan jedno imanje vašoj milosti, ako bi se paščili pri ellectorih za njegovo odslobodjenje. Vaša milost znate dobro, da od tuliko let naša familia je cvituvala, kakti da bi sada (tako rekuč) nemarlivo isginula, koju ako vaša milost isdignete nebude li vam dika i hvala, ni samo pri ljudih, nego i pri Bogu, buduć da se nigdar priatel nemore spoznati nego u potribčini, ja sam se vsigdar u Vašu milost ufal, i ufamo še, da nas nećete ostaviti, buduć da sam vsigdar bil i budem. Pragi, 28. novembris 1670. Vaše milosti sluga i prijatel

Grof Zrini Januš m. p.

P.S. Ovo pošiljam memorial moga otca koteroga je cesarskoj svetlosti dal, iz kojega Vaše milost morete izneti vas red našega dugovanja, ostavljajuč drugo gospodinu Palmeriniu.

To dragocjeno pismo nalazilo se je nekoć u arkivu moga rodnog mjesta, grada Brloga na Kupi, koji je nekoć bio svojina Frankopana i Zrinskih, i od g. 1682. do 1712. roda Šubića Peranskih. O tom arkivu i slučaju pronalaska toga pisma, spomenut ću pod kraj ovoga članka.

Ivan (Janko) Šubić Peranski od plemena Šubića Bribirskih bio je odvjetak roda Šubića, koji je za kralja Sigismunda stekao grad Pernu, i po tom se gradu prozvao Peranskim, baš tako, kako se je drugi rod od plemena Šubića, dobivši g. 1347. grad Zrin u

zamjenu za dalmatinsku Ostrovicu, prozvao Zrinskim. I Zrinski i Peranski, starinom iz Bribira u Dalmaciji, bili su pripadnici plemena Šubića, kojih je vladajući rod došao do velike moći i ugleda u životu hrvatskoga naroda.

Rod Zrinskih smatrao je vazda članove roda Peranskih svojim plemenskim srodnicima. Tako g. 1409. bilježi jedna isprava, da su Petar Zrinski, unuk Jurja Šubića, koji je g. 1347. dobio grad Zrin, i Jakov, sin Pavla Bribirskoga, a od roda Peranskih, bili »patrueles«, ne možda u najužem, ali svakako u širem plemenskom smislu.

Tako znamo, da su Zrinski i kasnije mnogo cijenili i pomagali odvjetke Peranskoga roda. Naročito otkad su Turci u XVI. stoljeću oteli ovima grad Pernu, uzeše ih Zrinski pod svoje okrilje, obdarivši ih imanjima i kmetovima.

Već Nikola Zrinski, stric Nikole i Petra, podijelio je Ivanu Peranskomu, sinu Stjepanovu, imanje Tomašnicu kod Ozlja, dok se je Ivan (Janko) Peranski, sin Gašparov, posvetio vojničkoj službi, te je služio na karlovačkoj krajini kao potkapetan, otkud bude na preporuku grofa Petra Zrinskoga g. 1660. pozvan na dvor kneza izbornika saksonskoga Ivana Đure II., kao zapovjednik kneževe tjelesne konjaničke garde — »Leib-Kompagnie Kroaten zu Rosz«, koja je sastojala od 75 momaka i časnika samih hrvatskih plemića. Na saksonskom dvoru u Dresdenu uživao je Ivan Peranski velik ugled. Ne samo da je postao pukovnikom (colonellus) garde, već i kneževskim komornikom te poglavarom (Ambtsmann) grada Moritzburga, gdje mu je knez darovao neko imanje.

Petar Zrinski je već g. 1647., kad je sudjelovao u vojnama (30-godišnji rat) po Češkoj i Njemačkoj, odlikovavši se već u Češkoj, gdje je kod Budjeovica spasio cara Ferdinanda III. od švedskog zarobljeništva, a isto tako i kod Erfurta u Türingiji, zacijelo već tada došao u dodir sa saksonskim knezom izbornikom, pa je tako mogao svoga plemenskog srodnika Peranskoga preporučiti za zapovjednika garde kneževe.

Peranski je ostao zapovjednikom kneževe garde sve do razrješenja njezina iza smrti kneza izbornika Ivana Đure II. g. 1681.

Pismo grofa Ivana Zrinskoga, Ivanu Peranskomu
iz Praga 28. studenoga 1670

ta, koi naszada sze szone, G. Ferenz Palme,
uim, dabi mogel dobiti od milostiunoga
Poglauara preporuchania, i sza prauicu
lizeti; kako on hoche szam prosziti, ik-
konczu, [illegible] u szuom dieluanie kai poz
ni a mie moga Otcza i moie. Buduchi da
mi szada nikai nimamo, proszim VM da
nam porudite 250 zlatih dukat, sza fetroj
iaka ouoga Gosz: znate dobro da szmo szega
orszaga prauiczom, ia nemorem szgubiti moie
imanie; i akobie naberszom potribuuali moia
szerztuale u szada daie plati. Moi Gosz: Otacz
ie ochal dobi dal na [illegible] iedno uiarnie
VM. akobiste pasebili pri Cesarzih, sza
niegouo oszlobogienie. VM. znate dobro

da od toliko let nasa familia ie continuala,
kuarti dabi szada (: tako zeskuch) nemarliuo
izginula, koiu ako VM. izdignete nebuj
delizam dika i huala, ni szamo pri liudih,
nego i pri Bogu, buduchi da ste nigdar pria-
tel szemue szposznati nego u potribochi;
ia szam sze uszigdar u VM. uffal, i ufam sze
da nasz nechete osztauiti; buduch da szam
uszigdar bil i budem Pozsgi 28 Nou. 1670

VM.
Milostiui

P.S. ouo posiliam memorial moga Otcza
kotarogaie Cesz: [illegible] dal, iz koiega
VM morete izmeti uasz zed nasega dugouan-
ia, osztauliaiuch drugi Gosz: Palmerimu.

szluga i priatel
G. Zrini Janus

Tad se je povratio u Hrvatsku i g. 1682. kupio od komore grad i imanje Brlog na Kupi. Umro je g. 1689., i pokopan u pavlinskoj crkvi B. D. M., u kapeli sv. Antuna na Sveticama kod Ozlja. Grad Brlog baštini njegova kći Barbara Sidonija, udata za grofa Krstu Delišimunovića. Umrla je u Paradušu g. 1712. Rod Peranski izumre g. 1740. s Gašparom, * u Paradušu.

Odnos Zrinskih prema porodici Peranskih, te nade Zrinskoga u kneza izbornika saksonskoga, »poglavnika« Ivana Peranskoga, pak provenijencija pisma Ivana Zrinskoga, sve to upućuje i potvrđuje, da je to pismo pisano *upravo Ivanu Peranskomu.*

Pismo to imade veliku historičku vrijednost, i osvjetljuje znatno povijest tragedije Zrinskih, te njihove veze sa saksonskim dvorom. Iz tog se pisma jasno vidi, da je Ivan u Beču morao doći u dodir sa svojim ocem, premda su bili obojica pod paskom. On je dolazio u dodir i s O. Bariglijem, kojemu je povjerio rješavanje očeve i svoje sudbine. Pismo je to zanimljivo i stoga, što je ono dosad *jedino poznato hrvatsko pismo Ivana Zrinskoga, koje nam se sačuvalo.*

Ivanovih pisama ima dosta u drž. (dvorskom) arkivu u Beču, ali su sva pisana latinskim ili španjolskim jezikom, a nekoja i njemačkim. Tako je ono i svojim sadržajem dragocjena relikvija, koju će Hrváti s dubokim pijetetom svagda gledati.

Nije nam nažalost poznato, kako je dalje tekla misija Palmerinija-Bariglija, i da li je knez izbornik saksonski poduzeo što u korist Zrinskoga sâm ili s ostalim knezovima izbornicima.

Čini se ipak, da je nešto učinio barem za Ivana Zrinskoga, jer gotovo godinu dana iza toga piše Ivan Zrinski iz Praga carevom kancelaru Ivanu Hochern 18. studenoga 1671., da čuje, da ga hoće maknuti u Španiju. On tamo ne će da ide, jer se knez izbornik saksonski *za nj zauzima* kod cara.

To je pismo Zrinskoga svom »rođaku« svakako prispjelo na svoju adresu, što nam potvrđuje i provenijencija njegova.

Još samo nekoliko riječi o arkivu grada Brloga.

Arkiv grada Brloga čuvao se je nekoć u tom gradu u oktogonoj s visokom kupulom (s 8 rebara) nadozidanoj prostoriji u gornjemu katu iznad gradske kapelice, posvećene B. D. M. cisel-

skoj i to u velikom ormaru, koji je bio uzidan u sjevernom zidu, između prozora i oratorija. Taj dio grada gradio je oko g. 1752. grof Petazzi. Arkiv nije imao specijalnog popisa; jedino su spisi bili popisani po konvolutima, s oznakom sadržaja pojedinoga konvoluta. Kao rođeno dijete Brlog-grada sjećam se dobro, da je moj djed, brloški vlastelin Filip Aleks. pl. Šufflay, pomno pazio na taj arkiv, i ključ njegov držao svagda zatvoren u svom »sekreteru« u spavaćoj sobi. Kad bi komu pokazivao kakove dokumente, sam bi ih izvadio, ne dopuštajući nikome, da onako po miloj volji gospodari arkivom. Tako je arkiv u cijelosti, držim, bio sačuvan. Teško se je znao ipak starac tužiti, kako su mu neki učenjaci i historici oplijenili knjižnicu, koja se je nalazila na otvorenim policama u spomenutoj oktogonoj prostoriji. Korice su ostale, nu knjigâ je iz njih nestalo...

Kad je g. 1882. moj djed umro, otpočeo sam taj arkiv razgledavati i tako sam se — poznavajući prilično latinski jezik — već kao 14-godišnji dječak, počeo baviti arkivalijama, a to me dovelo onamo, gdje još i danas službujem. Djeda sam naslijedio kao čuvar brloškog arkiva. Kad sam pošao u V. r. gimnazije u Zagrebu (1883.), nisam mogao barem najbolje stvari arkiva ondje ostaviti. Stavio sam ih u škrinjicu, koju sam našao ispod poda arkivskog ormara (nekoć skrovište novaca) i koja se čuva kao moj poklad u muzeju grada Ozlja, te sam ih ponio sa sobom u Zagreb. Mnoge od tih isprava upotrijebio je pokojni Rade Lopašić za svoje radove. Kad je opet g. 1893. brloško imanje prešlo iz ruku moje majke, prenio sam i ostatak onog arkiva u Zagreb, gdje sam ga počeo sređivati. Sve bolje i zanimljivije dokumente i spise odstupio sam zem. arkivu (sada državnom), čime je znatno popunjena već ondje postojala serija brloških arkivalija. Ostatak sam spremio u sanduk, koji je prigodom selidbâ konačno dospio na tavan. G. 1937. 19. kolovoza naišao sam na taj gotovo zaboravljeni sanduk, dopremio ga u stan, i počeo pregledavati zaboravljeni mu već sadržaj. Tu su bili različni spisi 18. i 19. stoljeća, pisma te različne novije obiteljske parnice, gorna i činžena pisma, urbarski spisi i t. d. Pretražujući tako komad po komad naišao sam u jednom konvolutu na nekoliko

spisa Peranskih, a među različnim »literae generales«, u jednom takovom umetnuto složeno pismo. Kad ga rastvorih, zastade mi gotovo dah od uzbuđenja, pročitavši potpis »Grof Zriny Janus« ... U rukama držah relikviju iz tužnih dana katastrofe Zrinsko-Frankopanske i hrvatskoga naroda. Dašto da sam ponovno pomno sve spise pregledao, ne bi li još što slično vrijedno našao. I doista nađoh među sitnim namirama još jedno hrvatsko pismo Orfeja Frankopana, nu bez veće historijske važnosti. Ali i opet rijedak autograf. Zahvaljujem Providnosti Božjoj, da sam pregledavajući te gotovo zabačene i zaboravljene spise otkrio tu dragocjenost, koju evo predajem hrvatskoj javnosti.

ANTUN DABINOVIĆ, ZAGREB

SEDAMDESETGODIŠNJICA HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE

Uvod

Dne 8. studenoga 1868. potpisan je, a 18. istoga mjeseca oglašen državnopravni ugovor između Mađarske s Erdeljem s jedne, a trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s druge strane, kojim su te dvije državne skupine povezane u jednu državnopravnu zajednicu. Taj ugovor, nazvan nagodbom, bio je na snazi skoro pedeset godina, jer je prestao važiti 29. listopada 1918. t. j. desetak dana prije svoje pedesetogodišnjice. Predmet žestokih ogovaranja od trenutka njezina stupanja u krepost, proširena malo iza toga u prilog Hrvata, nagodba nije nikada doživjela simpatije u redovima naših rodoljuba. Na pristalice nagodbe gledalo se pače s neprikrivenim moralnim ogorčenjem. Politička borba, koja se je vodila protiv tih pristalica ugovora s Mađarima, protiv Mađarona, bila je ne samo žestoka, nego ispunjena i etičkim zanosom narodnih zatočnika protiv »hrpe tuđinskih izmećara«. Najviđeniji predstavnici hrvatske kulturne i društvene elite, od Štrosmajera i Račkoga pa do Anta Starčevića, gromoborili su protiv nagodbe. U borbi protiv nje je izdahnuo i Eugen Kvaternik... A ipak, ako gledamo na trenutak, kada je sklopljena, i ako opet gledamo na vrijeme, koje je nastalo iza njezina ukidanja, naš sud ne može a da ne gubi od svoje prvašnje oštrine. Ne smijemo naime zaboraviti, da nagodba nije posljedica političke pobjede, nego izravna posljedica političkog poraza.

Kao što je naime Franjo Josip u svojoj borbi oko prvenstva u Njemačkoj bio prisiljen, poslije sadovske bitke, da tražeći mir od Pruske napusti posve Hanover i da se zadovolji očuvanjem nominalne saske nezavisnosti, isto je tako na polju unutrašnje politike bio prisiljen, da traži od Mađara sporazum i da u tom sporazumu žrtvuje Erdelj i Vojvodinu, zadovoljan, da je mogao

spasiti vanjski oblik hrvatske samostalnosti. I kao što je za nekoliko nedjelja stavljen u pitanje mir s Pruskom zbog Saske, tako je i hrvatsko pitanje kroz nekoliko mučnih mjeseci otežavalo sklapanje nagodbe između Austrije i Ugarske. Franjo Josip je isto tako žilavo branio Sase pred Berlinom i Hrvate pred Budimom. Ali ta žilava obrana nije zapravo značila drugo, nego odstupna obrana pobijeđenoga. Car, koji je banu Jelačiću dugovao svoje prijestolje, nije bio kadar da postigne za Jelačićevu domovinu nego takav državnopravni ugovor, koji je već u svojoj formulaciji značio napuštanje znatnog broja prerogativa, koje je Hrvatska imala prije 1868. god. Razumljivo je stoga, da se je protivljenje protiv nagodbe pojačalo, kad je banska čast došla u ruke Mađara Khuena Hedervaryja, koji je, izvršujući slovo zakona, umio na jedinstveni način da izigrava njegov pravi značaj.

Historičke odredbe

A ipak je nagodba sadržavala toliko dragocjenih historičkih konstatacija, da je samo radi njih zaslužila mnogo jaču pažnju, nego što joj je baš u posljednjim godinama posvećena sa strane hrvatskih pravnih historika. Gledajmo samo na uvodne odredbe. »Budući da su — stoji u njima — kraljevine Hrvatska i Slavonija stoljećima sačinjavale sastavni dio zemalja krune sv. Stjepana i budući da je u pragmatičkoj sankciji proglašena nerazdvojivost zemalja krune sv. Stjepana, sklopile su kraljevina Ugarska s Erdeljem s jedne strane i ujedinjene kraljevine Hrvatska i Slavonija s druge ovu nagodbu za konačno uređenje svojih javnopravnih odnosa.« Kako se vidi iz samoga teksta, stajale su tu jedna prema drugoj dvije ravnopravne državne individualnosti. Njihov je odnos zasnovan na ugovoru, a ne na sili. Taj na ugovoru zasnovani odnos nije novoga, nego starog datuma. A sam član 70. nagodbe izrijekom određuje, da se odnos između Hrvatske i Ugarske nema izmijeniti jednostranom odlukom s mađarske ili hrvatske strane, nego u sporazumu između hrvatskoga i mađarskoga zakonodavnog faktora.

Pliverić, koji je tako snažno i uspješno istakao značaj te odredbe, nalazio je doduše, da je utoliko manjkava, jer u zakonu nije predviđena sankcija za slučaj njezina neizvršenja. Ali njezina snaga nije toliko u stvarnom sadržaju, koliko u njezinom pravnom, historičkom, kulturnom značaju.

S time naime, što su Mađari priznali političku individualnost Hrvatske, priznali su, dosljedni svome historičkom nacionalizmu, i njezinu historičku individualnost. To priznanje nije doduše izričito i ne proizlazi u svojoj potpunosti iz samoga zakonskoga teksta. Ali, kad se u samoj uvodnoj odredbi naglašuje stoljetna p r a v n a pripadnost Hrvatske sklopu zemalja krune sv. Stjepana, naglašena je time namjera, da se taj višestoljetni odnos ima samo p r o d u ž i t i sklapanjem nagodbe 1868. god. I budući da je odnos između Hrvatske i Mađarske bio zasnovan na ugovoru od god. 1102. (pacta conventa) i na krunidbi Kolomanovoj izvršenoj iste godine u Biogradu na moru nakon zasjedanja hrvatskog sabora, znači ta uvodna odredba nagodbe, da je Mađarska i dalje htjela da se u svojim vezama s Hrvatskom ravna po pravu, a ne po sili.

Pacta conventa

Kasnije je mađarska historička škola pokušala pobuditi sumnju u točnost ove historičke pretpostavke. Original ugovora između Kolomana i predstavnika dvanaest hrvatskih plemena nije nam naime sačuvan. Tek u trogirskom rukopisu salonitanske historije Tome Arhiđakona dodana su dva lista, takozvana apendikula, napisana istom rukom kao i trogirski primjer salonitanske historije. A u ta dva lista je sadržan navodni prijepis ugovora između Kolomana i predstavnika hrvatskih plemena. Mađari, koji su se poslije 1868. god. trudili, da dokažu, da je nagodba bila mađarska koncesija, a ne izraz staroga hrvatskog prava, izašli su s tvrdnjom, da je apendikula krivotvorena. Posao im je svakako bio olakšan konstatacijom, da se u tekstu apendikule Koloman prikazuje kao sin kralja Ladislava, dok mu je bio samo nećak. Pacta conventa nisu dakle, tvrdilo se s mađarske strane, sklopljena god. 1102., nego su sastavljena tek poslije 1268. godine, kad je Toma Arhiđakon umro. A predložak tome zamišljenom ugovoru bio je, po tvrđenju Mađara, opis događaja u Tominoj historiji, u kojemu je prikazan način, kako su Hrvati došli u državnu zajednicu s Mađarima. No, ako su »pacta conventa« sastavljena na osnovi Tomine salonitanske historije, to bi imalo značiti, da uopće nije došlo god. 1102. do državnopravnog ugovora između Mađara i Hrvata, da je Hrvatska osvojena zemlja, i da su sva njezina kasnija prava ništa drugo nego plod velikodušnosti osvajača. Tu su hipotezu podigli ljudi kao Horvath, Pesty, Karacsonyi, Thallóczy. Ali danas ne može biti sumnje, da je to stajalište posve neopravdano.

Njegova neosnovanost se može naime dokazati činjenicama iz ranije i kasnije hrvatske prošlosti.

Za raniju hrvatsku prošlost može nam služiti kao vrelo Konstantin Porfirogenit, čiji je spis o upravi carstva došao do znanja širega kruga tek u XVII. stoljeću, dakle za punih četiri do pet sto godina, pošto je napisana salonitanska historija. Konstantin Porfirogenet dijeli hrvatski teritorij u jedanaest župa. A svaka je župa bila u ono ranije vrijeme sjedište jednog plemena. To bi moglo značiti, da je u X. stoljeću bilo u Hrvatskoj jedanaest plemena. A sam Konstantin tvrdi, da je prilikom seobe Hrvata u rimsku Dalmaciju bilo tek sedam plemena. Sva je prilika stoga, da su se neka plemena s vremenom ojačala i razdvojila, i da se je njihov broj zbog toga povećao od sedam na dvanaest. Vjekoslavu Klaiću je pak pošlo za rukom, da dokaže u svojoj raspravi objavljenoj u 130. svesci Rada, da se sva plemena spomenuta u ugovoru god. 1102. spominju u arhivarskim spisima iz polovine XII. stoljeća. No, ako su ta plemena postojala god. 1130., odnosno 1140., ne može biti sumnje, da su zbilja morala postojati i u vrijeme, kad je Koloman prodro do Primorja. Ličnosti potpisivača ugovora s Kolomanom dakle, sudeći po sačuvanim nam vrelima, posve su vjerodostojne. S druge strane nije vjerojatnost ugovora između Kolomana i Hrvata zajamčena samo time, što su hrvatska plemena, navedena u apendikuli, zbilja postojala, nego i time, da se je Koloman dao nakon toga okruniti u Biogradu na moru, i da je ta krunidba izvršena tek *nakon toga*,

što je održan hrvatski sabor. Održanje sabora pretpostavlja dakle sporazum između Kolomana i učesnika toga sabora. A taj se je sporazum morao svakako sastaviti pismeno u obliku izbornog ugovora, kako su ga prije izbora sklapali sa saborom među drugima i njemački vladari. A taj bi osnovni ugovor bio baš »pacta conventa«.

Kad gledamo na odredbe ugovora između Kolomana i Hrvata, udara u oči, da se posve podudaraju s rimskim pravnim odredbama veoma odmaklog datuma. Doduše to još ne isključuje falzifikat. Sudeći naime po rukopisu i po stilu trogirske apendikule ne može biti sumnje, da je njezin sastavljač ili prepisivač dugo boravio u Bologni, gdje je imao prilike, da se izuči u rimskom pravu. Ali i takvo, na kodeksima zasnovano poznavanje rimskog prava, nije moglo biti dovoljno, da omogući krivotvorenje cijele apendikule, jer je u apendikuli sadržana formula označivanja rimskog teritorija doseljenim plemenima. Za tu od rimske države dosuđenu rimsku zemlju određena je, po starim rimskim propisima, sloboda od census i od tributa, to jest sloboda od ličnih i od stvarnih poreza. A to se oslobođenje od poreza redovito osnivalo na odluci rimskog senata u vrijeme republike, odnosno u kasnije vrijeme na odluci rimskog cara. Oslobođenje od poreza davalo se stanovnicima krajeva poredanih duž državne granice. Ta je odredba poznata od god. 168. prije Krista sve dalje do vremena careva Honorija i Arkadija. Da su Hrvati oslobođeni censusa i tributa, proizlazi već iz činjenice, navedene kod Konstantina Porfirogeneta, da su zaposjeli rimsku Dalmaciju u borbi protiv Avara, to jest protiv rimskih neprijatelja, i da im je ta pogranična zemlja doznačena sa zadatkom, da je brane protiv državnih neprijatelja. Sve te okolnosti, koje proizlaze iz tvrđenja Konstantina Porfirogeneta, bile su nepoznate u vrijeme, kad je napisana trogirska apendikula, u kojoj je sadržan ugovor između Kolomana i Hrvata. Značajno je stoga ovakvo podudaranje i onda, kad kod pisca apendikule pretpostavljamo i najdublje pravno znanje.

Pogotovu se potvrđuje činjenica, da je zbilja sklopljen ugovor između Kolomana i Hrvata, kad uzmemo u pretres događaje, koji su se odigrali poslije tog ugovora. Još prije nego što je mogla biti napisana trogirska apendikula, spominje se ugovor iz god. 1102. u jednoj povelji kralja Ladislava IV. Kumanca iz god. 1273. Ta se ista povelja spominje opet u drugoj povelji kralja Ljudevita I. od god. 1360.

Doba, kad je napisana trogirska apendikula, vrti se oko god. 1285. Zanimljivo je, da je u velikom broju kasnijih spisa sve do duboko u XV. stoljeću spomenut taj odnos. Najznačajniji je svakako u tom pogledu upit, što su ga zadarske mletačke vlasti upravile hrvatskom podbanu Mihajlu Živkoviću, odnosno njegov odgovor, izdan u Kninu 5. studenoga 1459. god. »Kod Hrvata — stoji u tom odgovoru — pravi se razlika između naslijeđenih i stečenih dobara. Dok naime pojedinac može slobodno raspolagati ovim potonjima, nema istu slobodu kod onih naslijeđenih dobara, koja su sačinjavala teritorijalnu imovinu *pripadnika dvanaestero hrvatskih plemena*. Kod njih je naime nasljednost ograničena na muške potomke. A kad tih muških potomaka nema, prelazi odnosno dobro braći ili drugim bližim pripadnicima muške loze. Pa, kad tih pripadnika ne bi bilo, onda se odnosna zemlja ima dodijeliti drugoj porodici istoga plemena. Nikako se pak plemenska zemlja ne smije teretiti ili otuđiti, nego mora netaknuta prijeći od oca na sina.« I, što je najvažnije, ta plemenska zemlja, koja nije nikako smjela prijeći na žene, bila je oslobođena od svakog poreza i od svake daće, kao što su bile oslobođene i od poreza i od daće sve rimske državne zemlje, koje su se davale duž granice doseljenim plemenima sa zadatkom, da granicu brane od neprijatelja. I kao hrvatska plemenšćina nisu smjele prijeći na ženske ni pogranične rimske zemlje, koje su se davale plemenima duž državne granice.

Političke promjene poslije 1102. godine

Kako su Hrvati shvaćali svoj odnos prema Kolomanu i njegovim nasljednicima, pokazali su svaki put prilikom promjene dinastije. Kad su Arpadovci izumrli, izabrali su Hrvati god. 1301. za svoga kralja Karla Roberta Anžujskoga, ne obazirući se na to, da su Mađarskom vladali od 1301. do 1308. god. češki kraljević Vaclav, kao Ladislav V. i Oton Bavarski. Isto tako su Hrvati

god. 1390., poslije smrti Karla Dračkoga, izabrali za svoga hrvatskog kralja Tvrtka I. Kotromanića. Doduše taj je izbor bio u kreposti samo godinu dana, ali je sve do god. 1408. Hrvatskom bar nominalno vladao Ladislav Napuljski, dok je Ugarskom vladala još uvijek Marija, odnosno njezin muž Sigismund Luksemburški. Ladislav Napuljski je pače 5. kolovoza 1401. okrunjen u Biogradu na moru hrvatskom krunom, koja se tom prilikom posljednji put spominje. S istim pravom su Hrvati naglasili svoje pravo biranja novoga kralja prilikom cetinskoga sabora. Taj je održan 1. siječnja 1527., šest nedjelja dana, pošto je u Ugarskoj Ivan Zapolja izvikan za kralja. Birajući dakle u Cetinu Ferdinanda Habsburškog Hrvati su opet naglasili svoju samostalnost i svoje pravo, da odustaju iz svoje slobodne odluke od zajednice s Ugarskom. To je bio zapravo odgovor na smionu tvrdnju sadržanu god. 1490. u inauguralnoj diplomi Vladislava II. Jagelovića, gdje se Hrvatska podređivala do značaja ugarske pokrajine (cum ceteris regnis et partibus subiectis).

Cetinski izbor god. 1527. značio je za Hrvatsku veliku promjenu. Time, što je u Hrvatskoj vladao Ferdinand, i u Mađarskoj Ivan Zapolja, bile su veze između Hrvatske i Mađarske prestale. Nema više državne zajednice. Kroz cijelo XVI. stoljeće ne ide ni jedna hrvatska delegacija u Ugarsku, nijedan mađarski zakon nema važnosti u Hrvatskoj.

Ali je ta promjena imala svoju opasnu stranu: Ferdinand Habsburški nije znao, niti je mogao znati za pacta conventa. Stoga je drugi cetinski sabor, 27. travnja 1527., našao za potrebito, da upozori novoga kralja: »Neka znade Vaše Veličanstvo, da se nikada nije našlo sile, koja bi se mogla pohvaliti, da je Hrvate pokorila. Jer poslije prestanka našega posljednjeg kralja Zvonimira, sretne uspomene, priključili smo se ugarskoj svetoj kruni iz slobodne svoje odluke, isto kao što se nedavno priključismo Vašem Veličanstvu« (noverit Maiestas vestra, quod inveniri non potest, ut nullus Dominus potencia mediante Croatiam occupasset, nisi post discessum Regis nostri ultimi Zvonymer dicti, felicis recordacionis, libero arbitrio se coadiunximus circa sacram coronam Regni Hungarie et post hoc, nunc erga Maiestatem Vestram).

Jasno je, da su se Hrvati priključili Ferdinandu Habsburškom iz istog razloga, kao što su se bili ranije priključili Kolomanu: jer su uvidjeli, da ne mogu istodobno braniti dvije suprotne granice. Ali time, što su se priključili Ferdinandu, prisilili su neizravno Mađare, da se i oni priključe Habsburgovcima. Time su Hrvati postali pravim osnivačima velike habsburške monarhije. Tako su oživotvorili teritorijalnu vezu između sjevernih i južnih Slovena. Habsburgovci su naime vladali u vrijeme turskih ratova ne samo Austrijom i Hrvatskom, nego Češkom, Austrijom i Hrvatskom. Između Praga i Zagreba nisu sada postojale samo kulturne, nego i političke veze. Hrvatska i češka autonomija išle su posve uporedo. Šesnaesto stoljeće je naime doba, kad Poljska na istoku Evrope doživljava isti uspon kao Španija na jugozapadu. To je doba, kad se Habsburgovci nisu u potpunom smislu osjećali Nijemcima, jer je u njihovim žilama kolala burgundska i španska krv. A kroz to doba je češko plemstvo još uvijek osjećalo nacionalno. Da nije već onda došlo do saveza čeških i hrvatskih autonomista, da Habsburgovci austrijske linije nisu postali nosiocima slavenskog jedinstva, ima se pripisati vjerskim nesuglasicama XVI. i XVII. stoljeća. Time, što se je Češka izložila za protestantizam u isto vrijeme, kad je u Hrvatskoj počela prevladavati protureformacija, onemogućen je složni politički rad jedne i druge slavenske zemlje. A kako se Češka zaplela u vjerske ratove, zapečaćena je ujedno i sudbina njezine državne individualnosti. Posljedica pak sloma češke samostalnosti bila je pogibija Zrinskog i Frankopana...

Posljedice turskog rata 1683.—1699.

Ali se je ipak u Hrvatskoj živo sačuvala buktinja stare slobode. Ovi osnivači i čuvari carstva umjeli su paziti na svoje stare pravice. Kad je neuspjeh druge bečke opsade god. 1683. otvorio Habsburgovcima Liku i Slavoniju, kad se već primicala vjerojatnost političkog ujedinjenja svih zemalja, koje su u ranije vrijeme sačinjavale sklop države Tomislava i Petra Krešimira, budi se nanovo interes za hrvatsku prošlost i time za hrvatske stare pravice. Ali u isto vrijeme, kad je Hrvatska doživjela

uspostavu dobrog dijela staroga posjeda, doživjela je svoj politički preporod i Mađarska. I u isto vrijeme, kad se je u Hrvatskoj opet pojavila težnja za integralnom primjenom starih pravica, pojavila se je težnja i u Mađarskoj. Mađarsko pravno načelo, da stara prava ne prestaju time, što se ne primjenjuju, t. zv. ius aviticium, tražilo je, da se nanovo uspostave sve ustanove, koje su postojale prije turske najezde i prije bitke na Mohačkom polju. Stara su prava zaspala, utrnula kroz vrijeme turskog osvajanja, ali su probuđena iz sna time, što se je probudila iz sna stara zajednica zemalja, podloženih kruni sv. Stjepana. S time u vezi je došao do pretresa stari državnopravni odnos između Hrvatske i Mađarske.

Je li Hrvatska pridružena ili osvojena zemlja? Znači li njezina veza s Mađarskom podređenost ili priređenost? Je li moguće, s državnopravnog stajališta, razriješiti veze između Hrvatske i Mađarske jednostranom ili obostranom odlukom? Sva su ta pitanja dolazila, iz mađarske pobude, do svojeg pretresa. Mađari nisu propustili nijednu zgodu, da ističu veoma odlučno i u veoma odrješitom obliku svoje državnopravno stajalište. Hrvati su time stavljeni u položaj, da se brane, da tako kažemo, na dvjema frontama, prema Beču i prema Budimpešti. Od tog vremena potiču hrvatske krilatice: »Kraljevstvo nema prava, da daje propise drugom kraljevstvu.« »Saveznici smo, a ne podanici Mađarske.« »Kao slobodni ljudi ne kao pobijeđeni smo se pridružili, a ne podredili Ugarskoj.« »Time što smo sklopili ugovor s Kolomanom, nismo se podredili Mađarskoj, nego samo njezinom kralju.«

Za Hrvatsku je nastala zgodna prilika, da izađe nanovo sa svojim revindikacijama, kad je jasno bilo, da će Karlo VI. umrijeti, a da ne ostavi muškog potomka. S jedne se strane tvrdilo, da ga mora naslijediti kći Marija Terezija. Ali se opet s druge strane isticalo, da imaju preče pravo na nasljedstvo u habsburškim zemljama kćeri Karlova starijeg brata Josipa I. Mađari, koji su htjeli iskoristiti tu neizvjesnost za svoje političke svrhe, oklijevali su s pristajanjem na težnje Karla VI. Ali su Hrvati i ovaj put izrekli odlučnu riječ na takav način, da je iz nje jasno izbilo

hrvatsko državnopravno stajalište. Bez obzira na to, da li će Mađarskom vladati Marija Terezija ili kći Josipa I., odlučili su se Hrvati u svojoj pragmatičkoj sankciji za kćer Karla VI. Dosljednji odluci, prihvaćenoj na cetinskom saboru, pristajali su načelno na onog vladara, koji je vladao austrijskim nasljednim zemljama, pa išla Mađarska kud joj drago.

Obrazloženje hrvatske odluke u svakom je pogledu primjerno. Polazeći sa stajališta, da su »pacta conventa« državnopravni ugovor s kraljem, a ne s kraljevinom, da su kao slobodni zakonodavni faktor odustali god. 1527. od veze s Mađarskom, i u vršenju svoje potpune nezavisnosti prihvatili odluku, da priznaju kao svoga vladara Ferdinanda Habsburškog, Hrvati su sada, ne obazirući se na Mađarsku, prihvatili »pragmatičku sankciju« i izjavili, da će priznati za svoga zakonitog vladara Karlovu kćer Mariju Tereziju.

Ta je hrvatska odluka prisisila Mađare, da i oni priznaju kao svoga vladara istu Mariju Tereziju. Motivacija mađarske pragmatičke sankcije je isto tako značajna i isto tako odrješita kao i hrvatska, ali, dakako u protivnom smjeru. Kao što su naime Hrvati naglasili potpunu svoju nezavisnost od Mađara, isto su sada Mađari naglasili jedinstvo zemalja krune sv. Stjepana. Zemlje podređene toj kruni ne mogu i ne smiju se jedna od druge odvojiti za svu budućnost. Time su Mađari naglasili, da vezu s Hrvatskom ne smatraju kao personalnu, nego kao realnu uniju. I time, što je Karlo VI. prihvatio mađarsku pragmatičku sankciju, prihvatio je zapravo barem neizravno mađarsko shvaćanje državnopravnog položaja Hrvatske prema habsburškim zemljama. U drugoj pragmatičkoj sankciji Karlo VI. je napustio načelno stajalište, zastupano od Hrvata u prvoj pragmatičkoj sankciji. Beč, koji je trebao Hrvate u svojoj nesuglasici s Mađarima, napustio je jednostrano njihovo stajalište, samo da Mađari budu pripravni, da pristanu na državnu zajednicu s Habsburgovcima. Hrvatska je time postala kompenzacionim predmetom za Habsburgovce, koji će im služiti, kao i god. 1723., poslije sudbonosnog rata oko prvenstva u Njemačkoj, god. 1867. i 1868.

Ta taktika izigravanja Hrvata bila je već urodila svojim plodovima poslije tridesetgodišnjeg rata, kad se je protiv Leopolda I. digla, doduše bez uspjeha, koalicija Hrvata i Mađara. Isto tako će se osvetiti ta taktika Austrijancima drugi put pod vladavinom Josipa II., kad su hrvatski staleži, rame uz rame s Mađarima, vodili borbu protiv bečkog centralizma.

No i ovaj put se Hrvati prevariše. Tek kad je pod Leopoldom II. god. 1791. došlo do bečkog popuštanja prema Mađarima, otkriše Hrvati, da imaju pred sobom protivnika, koji je mnogo oštrije zastupao svoje stajalište, nego li bečki dvor. Zahtjevi požunskog sabora prema Hrvatima sada su se isticali svojom neumjerenošću. U suprotnosti prema politici Josipa II., koji je uveo kao službeni jezik za cijelu habsburšku monarhiju njemački, htjeli su Mađari, ne obazirući se na to, da su im Hrvati u prošloj borbi bili vjerni saveznici, za cijeli opseg zemalja, podređenih kruni sv. Stjepana, dakle za Ugarsku i za Hrvatsku odrediti kao službeni jezik... mađarski. Možemo slobodno reći, a da se ne bojimo pretjerivanja, da su Mađari tim svojim nepromišljenim korakom izravno prouzročili slom te zajednice, koju su htjeli učvrstiti uvođenjem jedinstvenoga službenog jezika. Dok je naime sve do tog vremena u Hrvatskoj postojala neka težnja oko očuvanja te zajednice, koja je u prošlo vrijeme pružala Hrvatskoj zaštitu i sigurnost, odsad će u Hrvatskoj nastati svijest, da su Mađari ne samo tuđinci, nego i ugnjetavači. Zajednica s Mađarima se odsada nije više osjećala kao zaštita, nego kao nepotrebna stega i kao kulturna smetnja. Mađari su pače time, što su pokušali Hrvatima oduzeti najdragocjenije kulturno blago, nacionalno obilježje, »pogodili Hrvate u najosjetljiviju« stranu. Od tog je vremena svakom Hrvatu moglo biti jasno, da državna zajednica s Mađarima znači stalnu opasnost za opstanak hrvatske narodne individualnosti. Od tog će vremena zajednica s Mađarima značiti za Hrvate državnopravni i kulturni teret. Slom zajednice zemalja krune sv. Stjepana bio je time, krivicom samih Mađara, pomaknut u neizbježivu perspektivu. Hrvati su moralno

prisiljeni, da traže svoj spas, ma otkuda im se nudio. Pogođeni narodnim prokletstvom pristalice sporazuma s Mađarima morali su se povući s političkog poprišta. Zategnutost između Hrvata i Mađara postala je time nepremostivom. Politički događaji i svjetski rat su pridonijeli svoje do faktičnog loma. Moralni lom je bio već mnogo ranije gotov. Kao dva među sobom posve tuđa, na život i smrt zavađena naroda Hrvati i Mađari stupili su pred forum poslijeratne Evrope. Od nagodbe nije više ostao kamen na kamenu.

Nagodba

A ipak nije bez zanimljivosti ogledati cjelokupnu sliku njezinog pravnog sadržaja. Hrvatska i Ugarska se prikazuju odmah u uvodnim odredbama kao dva ravnopravna faktora. Njihova je veza uzajamna. Samo prema Austriji i prema ostalom inozemstvu nastupaju obadvije državnopravne jedinice kao jedna cjelina, kao zajednica zemalja krune sv. Stjepana. Pače je u prvim redakcijama državnopravnih zakona izbjegnut izraz Ugarska, koji bi mogao značiti podređenost Hrvatske, kao što je izbjegnut i izraz Austrije. Na njihovo su mjesto dolazili nazivi Translajtanija i Cislajtanija. U Austriji je pače i kasnije prevladao naziv »zemalja zastupanih u carevinskom vijeću« (die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder). To je svakako negativna strana nagodbe: ime Hrvatske nije dolazilo do izraza u državnopravnim odnosima između jedne i druge polovine habsburške monarhije. Pa ni državna zastava nije imala na ugarskoj polovini hrvatskih boja.

Kralj Ugarske i trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije imao se je okruniti jednim svečanim činom i jednom zajedničkom krunom, krunom sv. Stjepana, koja je bila simbolički znak osam puta stoljetne zajednice između Mađarske i Hrvatske. Hrvatska kraljevska kruna je, kako je ranije naglašeno, posljednji put spomenuta god. 1401. prilikom krunidbe Ladislava Napuljskoga. Ali o krunidbi kralja Ugarske i Hrvatske morala se izdati diploma, napisana s jedne strane mađarskim, s druge hrvatskim jezikom. Obadva teksta, mađarski i hrvat-

ski, bila su, što se tiče pravne vrijednosti posve ravnopravna i izvorna. U diplomi je pak imao svakako da bude zajamčen hrvatski ustav. Samoj krunidbi su morala prisustvovati predstavništva Mađarske i Hrvatske kao dva među sobom posve ravnopravna zakonodavna faktora. No budući da je krunidba Franje Josipa I. za mađarskoga kralja izvršena god. 1867., dakle prije nagodbe s Hrvatskom, smatrao je Franjo Josip za potrebito, da sam dođe u Zagreb u pratnji mađarskoga ministra predsjednika grofa Andrassyja i da položi zakletvu, da će čuvati hrvatski ustav. U diplomi, koja je tom prilikom izdana hrvatskom saboru, izrečeno je obećanje, da će car i kralj »očuvati netaknuta prava, ustav, zakonsku nezavisnost i teritorijalnu nepovredivost kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i da će poštivati sve stare ustavne zakone Ugarske i Hrvatske osim člana tridesetprvoga zlatne bule Andrije II. od god. 1222., koji je davao pravo staležima, da u slučaju povrede ustava dignu ustanak protiv samoga kralja.« U smislu ugarskoga državnog prava nije nasljednik prijestolja u slučaju praznog prijestolja postao odmah kraljem, nego je smatran takovim tek poslije obavljene krunidbe. Prije krunidbe je naime vlast bila u rukama namjesništva. A krunidba se nije smjela vršiti prije, nego što je prijestolonasljednik izdao i pročitao diplomu napisanu na mađarskom i na hrvatskom jeziku. A tek poslije krunidbe je u svome svojstvu kralja položio zakletvu na ustav Ugarske i Hrvatske, pod otvorenim nebom u prisutnosti okupljenog naroda.

Pliverić, koji je proučio hrvatsko ustavno pravo, smatra, da je ta odredba člana 2. hrvatske nagodbe mnogo važnija od odredbe člana prvoga, jer državna zajednica ima za pretpostavku zajedničkog nosioca vladarske vlasti. Pa je dosljedno tome zajednica između Ugarske i Hrvatske bila vezana na pretpostavku zajedničkoga zakonitog vladara.

Zakoni, koje je kralj prilikom krunidbe potvrđivao, smatrani su kao izvor i temelj i jamstvo hrvatske nezavisnosti. Tu su dolazili na red osim zlatne bule od god. 1222. bez člana 31., zaključci cetinskog sabora od 1. siječnja 1527., obadvije pragmatične sankcije, hrvatska od god. 1712., u kojoj je istaknuto pravo Hrvatske, da sama odredi, tko joj ima da bude vladar, i mađarska od god. 1723., u kojoj je oglašena nerazdjeljivost zemalja krune sv. Stjepana. Ali kao što su za Hrvatsku imale vrijediti obadvije pragmatičke sankcije, imale su isto tako vrijediti za nju i obadvije nagodbe: austro-ugarska i hrvatsko-mađarska. Time je dakle ranija nagodba između Beča i Budima dobila širi značaj i postala zapravo austro-ugarsko-hrvatskom nagodbom, to jest u državnopravnom smislu jedan punovažni međudržavni ugovor, kako se sklapa samo među ravnopravnim ugovornim strankama. Hrvatska je dakle imala da kaže svoju riječ u svim pitanjima vanjske politike, zajedničkih financija, vojske i mornarice. Uz ta područja, koja su bila zajednička Cislajtaniji i Translajtaniji, zapadnoj i istočnoj polovini zapadne monarhije, bilo je područja političke i administrativne naravi, koja su bila glasom nagodbe zajednička Ugarskoj i Hrvatskoj. Ovamo su spadali apanaža vladaru i članovima vladarske kuće, domobranstvo, koje je bilo svojstveno za hrvatsko područje Hrvatskoj i za mađarsko Mađarskoj, izravni i neizravni porezi, trgovina, promet, novčarstvo. Hrvatskoj su na osnovi toga preostajala samo tri područja: unutrašnja uprava, pravosuđe i školstvo.

Borba oko revizije nagodbe

Nema sumnje, da takvo sužavanje nadležnosti hrvatske teritorijalne vlasti nije moglo biti simpatično Hrvatima. Sjećajući se ponosnih vremena, kad je ban Jelačić bio ne samo politički nego i vojnički poglavica za cijelu Hrvatsku i Slavoniju, i kad je i kovanje novca sačinjavalo hrvatsku prerogativu, ustali su Hrvati otvoreno protiv odredaba nove nagodbe, koliko god im je ona, dakako samo na papiru, zajamčila državnopravnu individualnost.

Zato se nemamo čuditi, da je protiv nagodbe god. 1868. nastalo u hrvatskom javnom mišljenju dosta teško neraspoloženje. Članovi sabora, koji su dali svoj glas za nagodbu, imali su da čuju najteže optužbe. A sam je ban, barun Levin Rauch, smatran s hrvatske strane kao najgori tuđinski izmećar.

Da nekako stane na put tim prigovorima, izglasao je sada unionistički sabor zakon, uvršten pod čl. XIV. god. 1870., u kojemu je svako pobijanje nagodbe proglašeno »zločinstvom smetanja javnog mira«, pa i »visokim izdajstvom«. No kad je jednom bilo zabranjeno, da se govori i piše protiv nagodbe, nije moglo u istoj mjeri biti zabranjeno, da se govori i piše protiv bana Levina Raucha. Stvar je uzela tako teške razmjere, da se ban našao prisiljen, da protiv svojih napadača podigne optužbu pred sudom. I budući da je ban napadnut u listu »Zatočniku«, koji je izlazio u Vojnom Sisku, dakle na teritoriju Vojne granice, zavedena je parnica pred pukovnijskim sudom u Petrinji. Optuženi bijahu Mrazović, Štrosmajerov lični prijatelj, Vončina i Miškatović. Na osnovi njihove obrane pukovnički sud ih je riješio optužbe. Moralni udarac je za bana Raucha bio tako žestok, da je smjesta dao ostavku. Franjo Josip je na to postavio za bana Kolomana Bedekovića, dotadašnjeg ministra za Hrvatsku u zajedničkoj mađarsko-hrvatskoj vladi. Istodobno s banom Rauchom dali su ostavku i njegova tri odjelna predstojnika, tako da je novi ban bio u neprilici, te je uzeo za glavnog savjetnika Mirka Šuhaja. U isto je vrijeme raspušten i hrvatski sabor, te su raspisani novi izbori.

U Hrvatskoj je Rauchova ostavka proizvela upravo zanosno raspoloženje. Ljudi su stajali pod dojmom, da su na domaku bolja vremena. Nikakvo čudo, da je u tim okolnostima pritisak javnog mišljenja bio mnogo jači, nego li godinu ranije pod Rauchovim režimom. Novi se ban našao prisiljenim, da ukine Bachove zakone o štampi i da odustane od dotadašnje strogosti. Sada je baš počeo izlaziti »Obzor«, koji je s neobičnom otvorenošću žigosao politiku ranije vlade. U Vojnom Sisku, gdje je »Zatočnik« bio prestao izlaziti, pokrenut je novi list »Branik«.

Izbori su izvršeni u svibnju 1871. god. i doveli do nečuvenog poraza samih mađarona. Od 65 izbornih kotara opozicija je dobila 51. U Krapini je pak izabran Ante Starčević. I samo činovništvo, koje je inače uvijek glasovalo s vladom, okrenulo se tom prilikom na stranu opozicije. Tako je Mirko Šuhaj propao na izboru u Zagrebu, te je na njegovo mjesto izabran njegov protivnik Nikola Krestić. Malo poslije izbora Vojna je Granica razvojačena, pa je i tu došlo do naknadnih izbora za hrvatski sabor. Ali, premda se je mislilo u krugovima vlade, da će pridruženje granice hrvatskom teritoriju djelovati povoljno na izbornike, nije se to očekivanje ispunilo. U Bjelovaru je postavljen za velikog župana Ivan Trnski, a u samom bjelovarskom kotaru izabran za zastupnika nekadašnji hrvatski kancelar Ivan Mažuranić.

Hrvatski sabor, sastavljen od ljudi, koji nisu odobravali nagodbu, nije obećavao, da će poduprijeti politiku grofa Julija Andrassyja prema Hrvatskoj. Zato je ugarski ministar-predsjednik odmah s početka pokazivao veliku nesklonost, da ga dade sazvati. Stvar je imala svojih poteškoća i zbog toga, što se na samom dvoru pokazivalo izvjesno neraspoloženje prema Mađarima, koji su god. 1870. svojim držanjem zapriječili intervenciju Austrije u ratu između Francuske i Pruske i time neizravno pridonijeli potpunom uspjehu Bismarckove politike. U rujnu 1871. imala se održati prva sjednica hrvatskoga sabora. U istom rujnu 1871. otvoren je novoizabrani češki sabor i na njemu pročitan reskript Franje Josipa, u kojemu je izjavio, da će isto kao sa zemljama krune sv. Stjepana, sklopiti nagodbu i sa zemljama krune sv. Vaclava, to jest s Češkom, Moravskom i Šleskom, i da će se okruniti za češkoga kralja u Pragu. — Taj je carev reskript značio, da se Beč misli osloboditi one politike, koja mu je bila nametnuta pod pruskim pritiskom sa strane Mađara, i da misli podijeliti Slavenima ista prava, kao što su ih tražili i postigli za sebe Deakovi zemljaci. Nikakvo čudo, da je takvo carevo držanje otvorilo nove nade Hrvatima, i da su Mađari s velikom zabrinutošću gledali na budućnost jedva sklopljenog sporazuma s Austrijom. Da prikriju svoju nepriliku, odgodili su već dva puta hrvatski sabor. Prvi put se imalo zasjedanje otvoriti 13. rujna, drugi put 20. istog mjeseca. Ali, kad su se baš zastupnici imali sastati u Zagrebu, oglašena je treća odgoda za 15. siječnja 1872. Taj put su Hrvati odlučili, da ne će na to gledati skrštenih ruku. Kad je treća odgoda oglašena u službenim novinama, odlučiše vođe »narodne stranke«, koja je na izborima bila oborila pristalice sporazuma s Mađarima, t. zv. unioniste, da će

se ipak sastati u Zagrebu. U kući odvjetnika Matije Mrazovića okupili su se prilikom druge odgode, koncem rujna 1871., i izdali t. zv. »Rujanski manifest«, u kojemu je odrješito naglašeno, da se nagodba ne može smatrati osnovnim ustavnim zakonom za Hrvatsku, jer na taj zakon nije bila pristala narodna većina. Odnos s Ugarskom, kako je formuliran u nagodbi, opisan je trulim, nezdravim kompromisom, jer bi time autonomna hrvatska vlada bila »podvrgnuta uplivu ugarske vlade, pa ona i nije drugo već samo odjeljenje ugarske vlade.« »Dokle god bude ban — stoji dalje u manifestu — ovisan od ugarske vlade, dotle ne može biti govora o hrvatskoj autonomnoj vladi. Hrvatski narod je stoga odlučio, da živi slobodno i samostalno pod okriljem njegova veličanstva cara Franje Josipa, svoga zakonitog kralja, a nema nikakove sile, nikakvih obećanja, koja bi ga mogla odvratiti od toga svetoga puta.« Proglas je sastavio Ivan Mažuranić, a na njemu je bilo potpisano 54 zastupnika, koji su radi još nedovršene verifikacione debate zastupali 57 izbornih kotara.

Rujanski manifest je prouzročio silan dojam, pa nema sumnje, da su se Mađari nalazili zbog njega u grdnoj neprilici. U Hrvatskoj je bilo stanje veoma napeto, tako da je ugarski ministar predsjednik Andrassy smatrao za potrebito, da se izvrši razoružanje vojne granice i raspuštanje graničarskih pukovnija. Uzrujanost, koja je zbog toga zavladala u ovim krajevima, dala je poticaj Kvaternikovoj buni, koja je izbila u početku listopada god. 1871. — Rakovička buna je započeta pod okolnostima, koje nisu mogle dopustiti ni najmanju nadu u uspjeh. Ali je izvrsno služila političkim težnjama grofa Andrassyja, tako da nije posve isključena mogućnost, da se je Kvaternik dao dovesti do svoje krajnje odluke nagovorima pojedinaca, koji nisu bili drugo nego Andrassyjevi povjerenici.

No, i ako je zbog rakovičke bune položaj Hrvata bio dosta jako uzdrman, ipak su Mađari razumjeli, da ne će postići izmirenje, ako ne vode računa o hrvatskim zahtjevima. Zato je ban Bedeković odmah nastojao, da u izboru novih predstojnika ide, koliko mu se činilo moguće, ususret hrvatskim željama. Kao predstojnik za pravosuđe izabran je Maksim Prica, dok je Pavao Muhić preuzeo upravu prosvjetnog odjeljenja.

Rakovička buna je imala još daljih posljedica. S jedne je strane skinut s položaja ministra vanjskih poslova grof Beust, kojega su ljudi smatrali, dakako s manjim pravom, nego što se uopće misli, protivnikom Bismarckove politike. Na Beustovo je mjesto izabran u ministarstvo vanjskih poslova grof Julije Andrassy. Andrassy će otvoriti seriju Mađara u položaju vođe vanjske politike, koji su doveli do sklapanja trojnog saveza s Njemačkom i Italijom i do proturuske politike, koja je došla do izraza u berlinskom kongresu. Andrassyjevo mjesto u položaju ministra predsjednika za Ugarsku zauze grof Melkior Lonyay (11. studenoga 1871.).

Preokret, koji je nastao u češkom pitanju zbog odlučnog Andrassyjevog držanja, značio je nepovoljan predznak za hrvatske zahtjeve. Zato se nemamo čuditi, da su vođe hrvatske opozicije pod dojmom čeških događaja razmjerno brzo pristali na to, da se vode pregovori o djelomičnoj reviziji nagodbe. Pregovori su se vodili u Beču od 28. prosinca 1871. do 6. siječnja 1872., ali nisu doveli ni do kakva uspjeha. Hrvatsku su opoziciju zastupali Mrazović, Rački, Krestić, Vončina, Jakić. Sada je Franjo Josip, koji je poslije odstupanja Hohenwartove vlade bio posve zavisan od Andrassyja, izdao kraljevski reskript od 11. siječnja, koji je pročitan pred hrvatskim saborom odmah na prvoj sjednici od 15. siječnja. Kralj je raspustio hrvatski sabor, »jer se od toga Sabora nije nadati uspješnom djelovanju«. Sabor je naime, po shvaćanju careva reskripta, stajao na stanovištu, koje je bilo u opreci prema osnovnim državnim zakonima. Vladarevo postupanje je jasno pokazalo, da se Franjo Josip nalazio sada pod utjecajem Mađara, i da se od njega nije moglo očekivati ono, što su Hrvati mislili, da imaju pravo tražiti: posvemašnju reviziju nagodbe.

Poslije raspusta sabora raspisani su novi izbori. Ali je ban Bedeković već dao ostavku prije toga, 12. veljače 1872. Na njegov položaj je izabran »namjesnik banske časti« Antun Vakanović, koji je dobio od peštanske vlade točne upute, kako da provede

izbore. Činovnici su bili oštro upozoreni, da moraju vršiti svoju dužnost prema državi, to jest da moraju glasati za unioniste. Ali unatoč oštrih mjera, koje je vlada preuzela, nisu se izbornici dali omesti, nego su otpremili u sabor manju, ali uvijek dosta znatnu većinu pristalica »narodne stranke«. Narodnjaka je tako došlo u sabor 48, dok su unionisti imali 28 zastupnika. Ali je vlada našla načina, da tu manjinu pretvori u većinu. U sabor su naime došli, da sudjeluju u debatama t. zv. virilisti, koji su zauzimali mjesto u saboru radi svoga svjetovnog ili crkvenog položaja. A virilisti su velikom većinom bili za vladu.

No sa svim tim nisu unionisti mogli ostati nepomični na terenu nagodbe, nego su pristupili pregovorima, koji su našli narodnjake s tim pripravnije, jer su brzo uvidjeli, da se politički položaj stalno izmjenjuje na njihovu štetu. Barun Prandau i zagrebački nadbiskup Mihalović nagovore unioniste, da redom stupe u »narodnu stranku« i da prihvate zajednički program revizije nagodbe. Tada je otvoreno, 15. lipnja, saborsko zasjedanje. Sabor je izabrao na to za pregovore o nagodbi t. zv. »regnikolarnu deputaciju«. Među članovima te deputacije bio je i biskup Štrosmajer. Regnikolarna deputacija kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sastala se je na to s regnikolarnom deputacijom mađarskog sabora. Ali je odmah s početka diskusija prijetila, da će se zbog bahatog držanja mađarskih delegata burno završiti. Štrosmajer je zbog toga bio tako ogorčen, da je nakon početne izmjene misli naprosto napustio dvoranu i dao ostavku na svoj zastupnički mandat. Ostali članovi hrvatske delegacije su ipak voljeli nastaviti pregovore, koliko se to dalo. Za njih je bilo najvažnije, da spasu, što se u tom položaju spasiti dalo. Tako je na svršetku došlo, nakon dugih pregovora, do sporazuma: 29. kolovoza 1873. predložena je hrvatskom saboru zakonska osnova revidirane nagodbe i primljena sa 79 protiv 10 glasova. Među zastupnicima, koji su glasali protiv zakonske osnove, bili su Rački, Makanec, Dežman i Ferkić. Dne 30. studenoga 1873. revidirana je nagodba dobila kraljevu sankciju.

Tri su predmeta sačinjavala bitnost postignutih promjena. Na mjesto godišnjeg prinosa od 2,200.000 forinti za zajedničke

troškove zemalja krune sv. Stjepana određeno je, da se od cjelokupnog prihoda Hrvatske ima odbiti za zajedničke troškove tangenta od 45% — po iskazu zajedničkog ministra financija. Osim toga je hrvatski ustav zajamčen odredbom, da se novoizabrani hrvatski sabor ima svakako sazvati barem tri mjeseca poslije raspusta pređašnjega. Treća je odredba imala za predmet nadležnost ministra za Hrvatsku. Hrvatski je ministar imao biti neka vrst posrednika između kralja, bana i ugarske vlade. Ali hrvatski ministar nije imao utjecati na zakonske prijedloge, koje bi ban podnio saboru, niti na odluke samoga hrvatskog sabora. Hrvatski ministar nije dakle bio povjerenik hrvatskog sabora u zajedničkoj vladi, nego je bio naprosto član ugarske vlade bez obzira na to, da li je uživao ili nije povjerenje hrvatskog sabora.

Ako je nova nagodba prihvaćena od većine hrvatskog sabora kao manje zlo, nema sumnje, da je mogla značiti prihvatljivu osnovu za hrvatski javni život samo onda, ako se s mađarske strane provodila onako, kako je bila zamišljena. Umjesto da slijede primjerom svoje prošlosti, koja je omogućila dugovjekovnu zajednicu između Ugarske i Hrvatske, pokazali su se Mađari pravi majstori u izigravanju najbitnijih odredaba nagodbe. Samo na polju domobranstva bili su Hrvati, koliko se to dalo, autonomni. Zapovijedni jezik je bio hrvatski. Ali je odmah došlo do nesuglasica na području željeznica i financijske uprave. Željeznice su u nacionalnom pogledu posve podređene Mađarskoj. Mađarski natpisi su iznakazili imena željezničkih kolodvora od Križevaca do Rijeke. Čak na zagrebačkom kolodvoru stajao je natpis »Zágráb«. Zajednički uredi u Hrvatskoj dobili su ili isključivo mađarske natpise ili t. zv. nijeme table bez natpisa sa zajedničkim grbom. Osoblje je moralo svakako znati mađarski. Da li je pojedini službenik, koji je dolazio u doticaj s hrvatskom javnošću, znao ponešto i hrvatski, o tome se je vodila briga samo onda, kad je to tražio politički položaj. Željezničari su morali dati svoju djecu u mađarske škole, pa bili oni i Hrvati. Pače je baš za njih osnovana mađarska gimnazija u Zagrebu. Osobito je bila osjetljiva mađarska samovoljnost u tarifalnoj politici. Prijevoz žita iz Zagreba na Rijeku bio je skuplji od prijevoza žita

iz Budimpešte u Braziliju. Kad je osječka tvornica žigica imala otpremiti svoj proizvod u Mostar, nalazila je svoju korist u tome, da najprije otpremi žigice uz Dunav do Budimpešte i tek odavde željeznicom do Mostara. Prištednja je uza sav duži put iznosila oko 130 zlatnih kruna za kola ili približno 2000 dinara današnjega novca. Takvom tarifalnom politikom je Mađarima polazilo redovito za rukom, da onemoguće napredak hrvatskih trgovačkih i industrijskih središta. Mađarima je bilo zahvaliti, da je bosanska željeznica građena na takav način, da je značila stalnu zapreku za unapređenje hrvatskih odnosa s krajevima preko Save. Mađarskim nastojanjima ide hvala, da je lička željeznica od 1862. do 1918. god. ostala nedograđena. »Narodna Obrana«, osječki dnevnik, donijela je u svom broju od 11. siječnja 1904. god. predstavku tamošnje trgovačke i obrtničke komore, u kojoj se točno opisuje način, kojim su se Mađari trudili, da Osijek odsijeku od njegova prirodnog trgovačkog područja.

Isto su tako bile teške optužbe protiv Mađara radi njihova samovoljnog držanja u financijskim pitanjima. Glasom izmijenjene nagodbe tangenta od 45% cjelokupnih hrvatskih prihoda imala je služiti za zajedničke troškove. S mađarske se strane malo iza toga tvrdilo, da tangenta od 45% nije dovoljna za pokrivanje tih troškova, i postigli su zbilja, da je tangenta povišena na 59%, tako da je skoro tri petine cjelokupnog hrvatskog prihoda, god. 1890., išlo za zajedničke svrhe, dok je za hrvatske preostajalo 41%, dakle jedva dvije petine. Mađarima je naime radi toga, što su imali većinu u zajedničkom saboru i u delegaciji, redovito uspijevalo, da jednostrano odrede, koji se troškovi imaju smatrati zajedničkim troškovima za Ugarsku i Hrvatsku, koji se opet troškovi imaju smatrati posebnim troškovima. Tako su na pr. god. 1880. odredili, da je trošak za podizanje spomenika Deaku u Budimpešti zajednički trošak i da se stoga m o r a pokrivati iz hrvatskih prihoda.

Posljedice

Ako je dakle nagodba uza formalno priznavanje hrvatske državnopravne individualnosti značila sama po sebi već smanjivanje starih hrvatskih prerogativa, pobrinuli su se Mađari već sami za to, da taj manjak još dalje sužavaju sve tjesnogrudnijom primjenom zajedničkog zakona. To izigravanje duha s pomoću slova zakona sačinjava najistaknutiju crtu mađarske politike prema Hrvatskoj. Već je Andrassy prije svojega bijega god. 1849. istakao načelo, da Hrvatima treba obećati sve, što traže, da se predobiju za Mađarsku. »Lako je poslije, kad imamo vlast u rukama, da im oduzmemo sve, što im budemo davali na papiru.« Ali se je ta mađarska neumjerenost i neuviđavnost osvetila s vremenom na njima samima. Njima se ima pripisati, ako je konačno upropašteno teritorijalno jedinstvo zemalja krune sv. Stjepana, koje je prije god. 1867. tako duboko bilo usađeno u pravnoj svijesti stanovništva Podunavlja od karpatskih visina sve do Jadrana. Pristalice zajednice s Mađarima, koji su god. 1790. prilikom borbe protiv centralizma Josipa II. sačinjavali veliku većinu vladajuće kaste, otrijeznili su se već dosta osjetljivo poslije doživljaja 1791. god. U sve većim i širim krugovima se je ukorijenilo uvjerenje, da se s Mađarima uopće ne može razložito raspravljati o zajedničkim poslovima. Zato je god. 1848. prevladala u Hrvatskoj ista težnja kao god. 1527.: da se protiv Mađara traži zaštita u Beču. No, kad je iskustvo pokazalo, da je Beč svaki put, kad su Hrvati njemu povjeravali svoju sudbinu, izigrao njihove interese za mir s Mađarima, počela se je javljati u Hrvatskoj težnja, da se pod bilo koju cijenu izađe iz te državne zajednice. Uzalud je Franjo Ferdinand, dosjetivši se opasnosti, pokušao, da u pritajenoj protivnosti prema Mađarima traži rješenje hrvatskog pitanja u trijalizmu. Njegova je nagla smrt pokopala sve pokušaje, da se za habsburšku dinastiju očuva privrženost Hrvatske i zajedno s njom opstanak habsburške dinastije. Osnovana od Hrvata god. 1527. državna je zajednica podunavskih zemalja od Krkonoša do Adrije prestala god. 1918. poslije svjetskog rata.

IVO ŠREPEL, ZAGREB

RELIGIOZNA UMJETNOST IVANA MEŠTROVIĆA

»Was wär' ein Gott, der nur von aussen stiesse,
im Kreis das All am Finger laufen liesse!
Ihm ziemt's, die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in Sich, Sich in Natur zu hegen,
so dass was in Ihm lebt und webt und ist,
nie Seine Kraft, nie Seinen Geist vermisst.«

Goethe

Čitava je Meštrovićeva umjetnost religiozna, makar to na prvi pogled i ne izgledalo tako. Monumentalnost, bitna karakteristika Meštrovićeve umjetnosti, već je od vremena starih Egipćana usko povezana s kultom božanstva. Sfinga »Kosovskog hrama«, taj tipno arhitektonski elemenat u stvaranju jednoga skulptora, očituje zajedno s nizom karijatida i čitavom koncepcijom hrama traženje jakih obilježja i teženje u visine nedohvatnog. Ideju otkupljenja patnjom u kosovskim fragmentima prožima duboka religioznost. U svojoj prvoj, ekspresionističkoj fazi, Meštrović je i po načinu izražavanja i po duševnoj dispoziciji vrlo bliz starim orijentalnim kulturama. Kvijetizam kipa »Moja majka« srodan je budhističkom fatalizmu i indijskom kultu Svemajke-Maje, što ga je kasnije preuzela grčka mitologija. Ruke skrštene na molitvu, jednostavni nabori oprave i rupca oko glave, zatvorene oči, što omogućuju maksimum koncentracije i kontemplacije, sve je to duboka religioznost u istočnjačkom smislu. Koliko je drukčija u svome miru mnogo kasnije »Povijest Hrvata«, ta rimska Vestalka, koja ljubomorno čuva tradicije, kućne bogove lare i penate, ali ne zatvara oči, sve vidi i sve sudi. I drvene karijatide i konsole i jedna glava, koja podsjeća na Asirce, istočnjačke su koncepcije u Meštrovićevoj umjetnosti. Ali majstor u »Kosovskom hramu« ne provodi do kraja tu evokaciju Nirvane, koja sve smiruje i pomiruje, to mirno i pasivno gledanje u prekogrobni život. Istočnjačkom ljuskom zaodjenuta je

jezgra, koja će proklijati, procvasti i donijeti plod. A ta je jezgra kršćanska: s jedne strane traže se djela (Marko, Srđa, Miloš), a s druge ih opravdava milosrđe (Udovice, Kosovka-djevojka). I još korak dalje, pa ćemo stići do eminentno kršćanskog kulta: do materinstva. Meštrović je pošao od narodne pjesme. A ni ona nije u cjelini kršćanski religiozna, i u njoj ima jakih orijentalnih primjesa i u njoj se djela i milosrđe i, kao kruna svemu, materinstvo, izvijaju iz elemenata spiritualističko-kontemplativnih u istočnjačkom smislu i nekršćanski-grubih sirovih i oporih. Zato likovi kosovskih junaka i majkâ nisu koncipirani ni mirno ni monumentalno kao karijatide i sfinga, ni asketski-oduhovljeno kao kasnija strogo-kršćanska umjetnička djela gotike, nego dinamički i ekspresivno, da u sebi sjedine sve elemente borbenog kršćanstva za ideal milosrđa i pravice, za oslobođenje od tjelesnih i duševnih lanaca. Meštrović se i u najnovije vrijeme vratio monumentalnosti, kojom Istok uvijek izražava uznesenje u nebeske visine: spomenik Neznanom Junaku na Avali zamišljen je kao perzijska grobnica, pa i arhitektonski i skulpturalno djeluje kvijetistički, sili na koncentraciju, kontemplaciju i pobožnost u razmišljanju o ništavilu života u istočnjačkom smislu.

Druga je Meštrovićeva odlična strana: savršeno svladavanje forme ljudskoga tijela. Ali ni ona njegova djela, u kojima je postignut helenski sklad oduhovljene realističke forme, nisu bez religiozne natruhe. Mramorna »Psiha«, kolikogod je helenska po koncepciji, i nagnutom glavom i položajem tijela očituje stidljivost i kao neku nelagodnost zbog izazovne ljepote svojih savršenih forma, a »Čekanje«, »Žena kraj mora«, »Sanjarenje« i drugi divni mramori govore toliko decentno o najsavršenijem stvoru božanske prirode, da bi tu Meštrović zajedno s velikim majstorom Rodinom mogao reći: — »U tim se djelima očituje strastvena čežnja naših srdaca za neizmjernim, vječnim, za najdubljim spoznanjem i bezgraničnom ljubavi ...«

Tako smo otpratili Meštrovića preko Egipćana i Asiraca do Helena. Pođimo sad s njime do bizantinske umjetnosti i rane gotike. »Majka uči dijete moliti« zove se jedna njegova bronza, koja se nalazi u Engleskoj. Asketsko mršavo lice majke gledano

u profilu, oči su i njoj i djetetu, kojemu je ručice sklopila na molitvu u svojim rukama, okrenute k nebu s onom usrdnošću, kakovu u skulpturi nalazimo samo na rijetkim plastikama rano-gotskih katedrala. Tu je pobožnost sažeta u jednostavnu i izražajnu formulu, gotovo simbol. I veliki drveni »Raspeti Krist«, koji se privremeno nalazi u crkvi sv. Marka u Zagrebu, i na kome je bol uznesena i dovedena do maksimuma izražajnosti, nosi svojim produženjem ruku i nogu, svojom patetikom patnje i svojom vertikalnom dominantom na sebi značajna obilježja bizantinske i rano-gotske umjetnosti. Tu je Meštrovićeva religioznost bliza askezi, tu je sažeo i urezao na komad drva duboku kršćansku misao otkupljenja patnjom snažnije nego igdje.

Ima u velikom i svestranom Meštrovićevom radu i elemenata rane renesanse. Naročito čitav niz anđela, koji muziciraju, u različnim materijalima, i jedna divna Madona s djetetom u crnom mramoru, na kojoj bi mu zavidjeli Donatello i Luca della Robbia. Cjelov, što ga ta Bogorodica utiskuje na usne svome čedu, dostojan je čistoće srca Fra Angelica, Mantegne i Ghirlandaja. U taj će se rano-renesansni ugođaj blage i nježne religioznosti Meštrović uživjeti i kod stilizacijâ u unutrašnjosti mauzoleja u Cavtatu, a i na nekima od velikih drvenih relijefa (»Madona s anđelima«, koju kao da su inspirirala ista duševna uzvišenja, kakova su kod stvaranja besmrtnih freska pokretala ruku velikog Giotta).

No po duševnim srodnostima ipak je Meštrović najbliži Michelangelu, genijalnome svestranom umjetniku, koji je najsavršenije uspio da u veličanstvenom patosu natprirodnih dimenzija pomiri i uskladi savršenstvo forme s unutrašnjim intenzivnim životom. Meštrovićev »Mojsija« upravo je toliko patetičniji od Michelangelovog, koliko su porasla bezakonja i uvećalo se klanjanje zlatnom teletu od renesanse do danas. A Meštrovićeva »Marija Magdalena«, koja s uzdignutim rukama moli oproštenje, daleko nadmašuje Rahelu, koja sklopljenim rukama moli na spomeniku pape Julija. Na Magdaleninom licu čita se tragika Golgote rječitije nego na bezbrojnim Raspećima, što su kroz stoljeća stvorena u umjetnosti. I plemeniti patos Grgura Ninskog u

Splitu prožet je onom sveobuhvatnom širinom koncepcije, kojom se odlikuju najznačajnija djela visoke renesanse. A Meštrovićevi konjanički spomenici nastavljaju tamo, gdje su prestali Donatello i Verrocchio i Michelangelo, a ne možda Marochetti, Rauch ili Myslbek.

S barokom Meštrović nema ništa zajedničko, a neoklasicizam Canove, Thorwaldsena i Schadowa jednako mu je dalek i stran. Nakon Rodinovog realizma s impresionističkom natruhom Meštrović kreira najprije snažni ekspresionizam (ali bez ikakova utjecaja Metznera, koji mu se često podmeće), mnogo originalniji i jači od Maillolovog, Barlachovog i Epsteinovog, a onda se toliko umnogostručuje i razvija u visinu i dubinu, da stvara *svoj* stil kao najveći među najvećima: kao Fidija i Michelangelo. A kakav je udio religioznosti u razvitku toga trećeg kiparskog velikana svijeta? Ona se osjeća gotovo u svakom njegovom djelu i manifestira na prerazličite načine.

Kao što tehnički u kompoziciji i namještaju Meštrović povezuje umjetnost staroga Orijenta s helenskom umjetnošću, pa preko renesanse s današnjom umjetnošću, tako u svojim djelima i idejno povezuje religije staroga Orijenta s grčkom kalokagatijom, renesansnim povezivanjem božanstva s prirodom i krikom današnjosti za svijetlom i milosrđem u ovima mračnim i okrutnim danima. »Vestalka« se ukočila u meditaciji, spoznavajući svijet tek mističnom intuicijom, »Žena kraj mora« ga promatra sa smiješkom udivljenja prema čudu prirode, »Sveti Franjo« skrušeno moli, da za svu braću i sestre, što ih je Bog stvorio, smije podnijeti obnovljene muke Otkupiteljeve, »Mojsije« kao Dante dočarava muke pakla za poroke, »Grgur« prosvjeduje i traži sveta prava, »Goethe« rješava iza umnog čela faustovski problem, koji mu je ostao neriješen i na smrtnoj postelji (»Mehr Licht!«), a »Indijanci« se prkosno zadnjim snagama svojih napetih mišića odupiru tjelesnom i duševnom uništenju.

Sve su to in ultima linea molitve, a najljepši je onaj molitvenik, što ga je Meštrović kroz dugi niz godina rezao u velike drvene ploče. Treba vidjeti te drvene relijefe, treba osjetiti njihovu neodoljivu sugestivnost! »Anđeo Gospodnji navijestio Ma-

riji...« I sad se pred nama nižu sva Navještenja od starokršćanskih do predrafaelovskih, ali ni jedno ne govori jezikom, koji bi toliko odgovarao jednostavnosti i ljepoti riječi Svetoga Pisma, koliko ova Meštrovićeva »Blagovijest«, gdje šarenilo boja ne kida koncentraciju, gdje nema nikakve arhitekture i nikakova pejzaža, gdje je sve uzneseno kao na nekima Rembrandtovim crtežima: Marija, koja licem, rukama i klečanjem povinutim tijelom prima sva preobražena milost Božju i Anđeo s uzdignutom rukom, koji donosi zapovijed Svevišnjega i ljiljan kao simbol djevičanstva i navještenje bezgrješnog začeća. Figure su genijalno spojene snopom sunčanih zraka, koje su iznenada obasjale skromnu i pobožnu ženu i obilježile ju kao odabranicu Božju. Ili »Sastanak Isusa i Samaritanke kod zdenca«. Ona stoji i čvrsto je obuhvatila rukama krčag s vodom, kojom je ponudila čudesnog neznanca. Na licu joj se čita neobjašnjivo udivljenje, kojim su prožele njeno čitavo biće najljepše i najdublje riječi, što ih je ikad čula. I već kao da se malo prignula pod teretom spoznaje i pred licem, iz kojega izvire smisao života. A Krist je napola sjeo na rub bunara, jednom se rukom naslonio na njegovu ploču, a drugom potencira izražaj i značenje svojih ozbiljnih riječi, koje se zrcale na njegovu otužnom i blagom licu, gdje je već unaprijed upisana velika zadaća, koju će izvršiti. I to je sve. Može li biti snažnije i jednostavnije? Ili »Izgon iz hrama«: Hram obilježava samo stup. A uz njega se uspravio Krist u svome pravednom gnjevu. Jednu je ruku zgrčio, da su na njoj iskočili mišići, a drugu, u kojoj drži bič, spreman na udarac, podigao je preko ramena, da zamah bude jači. Lice mu je suhonjavo, puno energije, pogled munjevit, usta stisnuta. A trgovci, ogledavajući se i duboko uvrijeđeni, udaljuju se sa svojim kesama zlata, kojima su oskvrnuli hram. Jedan je nezadovoljno zavrnuo nosom, drugi se uhvatio za glavu, kao da već osjeća udarac, treći se pomirio sa sudbinom, ali je zabrinuto navorao čelo, a četvrti gleda, da što prije nestane, mastan i debeo za ušima.

Ima jedna »Pietà« u drvu, motiv, koji je Meštroviću uvijek bio bliz i drag. Kristovo oduljeno i ispaćeno tijelo kao da se pružilo preko čitavog relijefa, dotičući bespomoćno sve one, koji su

ga skinuli s križa i okupili se oko njega, povezani zajedničkom boli. Majka Božja sva je izobličena od patnje, jedna žena ljubi mu ruku sa suzama u očima, druga mu je obuhvatila noge i pritisnula koljena uz svoje čelo, treća plaho zaviruje u njegovo smireno lice, nema li možda još tračka života u njemu, četvrta samo kuka i jadikuje, a u pozadini ozbiljna izmučena lica Josipa iz Arimateje i ostalih muškaraca. To je drama! Tu svako lice predstavlja i doživljava aristotelovsku katarzu osjećaja samilosti i straha. Taj je relijef u svojoj tragici velik kao Euripidove i Eshilove tragedije, uzvišen kao gotske katedrale, koban i neumoljiv kao Providnost. A ona »Pietà« u bronzi, manje dinamična, više lirska i osjećajna u svojoj jednostavnosti? Glava podbočena, tijelo mirno položeno u krilo dviju žena, od kojih je jedna Kristovu ruku stisnula na srce, a druga kao da se pita: — »zar zaista smrt?« — A bol? Bol je genijalno izražena u istom i ponovljenom ritmu nagiba dviju ženskih glava, u istim i ponovljenim stravično ukočenim prstima i u harmoniji cjeline, te nalazi jedinu utjehu u obećanju uskrsnuća i vjerovanju, da su putevi Božji nedokučivi ljudskom umu i osjećajima, ali uvijek vode k onom, što je najljepše i najbolje.

Cavtat. »Gospa od Anđela«, mauzolej na brežuljku. Anđeli i sveci, na oltaru mirna Madona s jedva primjetljivim smiješkom oko usana, na zidu razapeti Krist, mršav, ispaćen, glave nagnute na stranu, s teškim čavlima u rukama i nogama, između dvije svijeće. A dolje mozaik, na koji kao da još uvijek kaplje krv, što je za nas prolivena. A na stropu opet anđelčići, kao duše one djece, što ih je izgubila porodica, koja je dala sagraditi mauzolej, u društvu s drugim dječjim dušama: sve su čiste i zato među njima nema razlike, pa se ponavljaju kao ornament. U drugom kutu Sveti Rok s vjernim psom, dobroćudan, spreman da okrijepi i zaštiti, košćat, otporan, kao narod na ovoj našoj hrvatskoj grudi. I onda opet krilati plastični anđeli s djecom i bez nje, anđeli čuvari, anđeli, što vode duše u nebo, anđeli, koji sviraju serafinsku glazbu, i stilizirani Jaganjac Božji i golubići..., sve to uzdiže i nosi čitav mauzolej prema onome divnom dalmatinskom modrom nebu, prema visinama, gdje nema grijeha ni opačine,

gdje je sve čisto i eterično, i odakle »velike« ljudske tvorevine izgledaju kao sićušne točkice, vijekovi kao trenutci. Čudesno je, da je Meštrović iza kosovske dinamike, iza dramatike gotske askeze, iza bujnosti i opipljivosti helenski realističkih mramora, iza monumentalnosti tvrdih i do skrajnosti kondenziranih spomenika našao u sebi toliko naivne lirike, toliko djetinje nježnosti, toliko finoće i mekoće, toliko rosne svježine i kristalne čistoće i, napokon, toliko franjevačke umiljate i jednostavne pobožnosti, da je mogao tako genijalno realizirati mauzolej u Cavtatu. Vjerujem, da mu je tu osim duboke religioznosti pomoglo i ono posebno i rijetko osjetilo, koje odabranima omogućuje, da se u umjetnosti sasvim odijele od materije i svladaju je u tolikoj mjeri, da im djela više ne izražavaju samo konkretne objekte, nego čiste i od svake primjese materijalnoga slobodne apstrakcije, ne baš neke misli i osjećaje, nego misli i osjećaje kao takove, gdje se najviše približio savršenstvu Beethoven u svojim simfonijama. Zato je Meštrović, koji je i veliki mislilac, izrazio svoju intimnu misao, koja ga je inspirirala kod gradnje ovoga hrama ovako: — »Spoznaj tajnu ljubavi, riješit ćeš tajnu smrti i vjerovati, da je život vječan.« — Misao je to duboko religiozna i već sama sobom dokazuje, koliko je čitava Meštrovićeva umjetnost prožeta onom pobožnošću, koja je od prvih početaka dala impulz postanku i razvitku umjetnosti uopće.

Poznate li Meštrovićeve »Evangeliste«? Ivan, mlad i lijep, pjesnička duša, sklon misticizmu i sanjarenju, podignuo je glavu, a na njoj kao da bliješti odsjev ljubavi, kojom ga je volio Spasitelj, i požudno bilježi svaku riječ, koja je izašla iz usta Čovjeka-Boga. Na licu mu je udivljenje i fanatično vjerovanje. Luka, naprotiv, iskusan i promišljen, cupka svoju bradu rukom, kojom je podupro misaonu glavu, ne bilježi ništa, nego važe i pamti svaku riječ, nižući jednu do druge iza onoga visokog čela, koje govori o umnosti jednako kao i o nepokolebivoj vjeri.

Mauzolej, koji je Meštrović izgradio u svome rodnom mjestu Otavicama za sebe i svoju obitelj, bit će unatoč svojoj jednostavnosti, kad bude dovršen, za ljude s malim potencijalom umjetničkog gledanja najzamršeniji i najnejasniji dio majstorovog stvaranja. Tu je umjetnik izrazio svoju intimnu misao, tu je on apstraktan i vizionaran kao Paul Valéry, najteži za čitanje među francuskim pjesnicima. Dosada izrađeni umjetnički ukrasi kapele nose pečat one pobožnosti, koja se kroz čitavu povijest čovječanstva od egipatskih, preko grčkih i sredovječnih misterija provlači do dana današnjega kao najjača svečovječanska spona, a ipak privilegij samo onih, koji su usavršavanjem stekli sposobnost, da osjete bilo prirode i da naslute pravilnost puteva najviše sile, koja ju pokreće. Mauzolej u Otavicama bit će filozofska i ontološka ispovijed Ivana Meštrovića, njegova teza o smislu života i smrti, njegovo naslućivanje, što je iza predmeta i ljudi u prirodi i što je u njihovoj srži, što je bitno u njima, i kako se to bitno odnosi prema najvišem biću.

Nedavno je i široka javnost otkrila Meštrovića kao stvaraoca crkvene umjetnosti. U obnovljenoj crkvi Sv. Marka u Zagrebu isklesan je u kamenu treći njegov evangelist: Marko. Majstor ga nije prikazao ni kao pjesnika-vizionara kao Ivana, ni kao filozofa-doktrinara Luku, nego kao kroničara-pisara, koji najvjernije reproducira ne samo Kristove riječi, nego i događaje, i mjesta, gdje su se zbili. Ipak ne bilježi na brzu ruku, nego dobro promišlja, sjedeći s velikom knjigom u ruci i pažljivo mjereći zamašaj i točnost svake zabilježene riječi. Ozbiljno mu je lice mirno i puno pouzdanja u bolju budućnost. Na žrtveniku u desnoj kapeli crkve smještena je pozlaćena Madona s djetetom, rustikalna, jednostavna u svome materinstvu kao one naše čudesne seljakinje, koje, da tako kažem, u siromaštvu betlehemske štalice rađaju i postavljaju na noge najbolje sinove našega naroda, doje ih mlijekom, u kojem kao da još ima sokova, primljenih i upijenih izravno iz zemlje, i povijaju ih svojim žuljevitim rukama u pelene, opore i oštre, te podsjećaju na slamu, što je obavijala sitno tijelo, koje je kasnije bilo bičevano, probodeno, pribijeno na križ, da uskrsne. U jednoj zidnoj udubini crkve Sv. Marka otkrit će pažljivo oko divno čudo umjetničkog stvaranja: iza zlatne rešetke nalazi se Meštrovićeva »Pietà« u vosku, možda najljepša, što ju je ikad načinio koji umjetnik! Mantegna, Giovanni Bellini Perugino i Fra Bartolommeo postav-

ljaju Krista u sredinu, obrađuju ga realistički i grupiraju oko njega Madonu i Sv. Ivana, eventualno i anđele. Najljepše je od tih »Oplakivanja« ipak ono Fra Bartolommea iz godine 1516., na kome su samo četiri figure: Krist u stavu sjeđenja, kojega s mukom pridržava klečeći Sv. Ivan, Madona, koja ga je obuhvatila oko glave i prihvatila mu ruku, pokušavajući, da ga privine uza se, i Marija Magdalena, koja se bacila ničice i zagrlila mu krvlju poprskane noge. Izraz boli je tu zbiljski, ni pretjeran, ni sentimentalan, Michelangelova forma i snaga spojena je s Raffaeolovom skladnošću kompozicije i prikazana toplinom njegovih proosjećanih boja. Andrea del Sarto opet povećava broj figura na sedam; njegovo je »Oplakivanje« više namješteno, bol nas ne obuzima smjesta i neposredno pred njim. Michelangelova slobodna skulptura »Pietà« u crkvi Sv. Petra u Rimu prva smanjuje broj figura samo na dvije: Madonu i Krista. Madona je razmjerno mlada žena, sva zavijena u bogate nabore svoje haljine prema koncepciji antike, lice joj je relativno mirno i ne očituje snažnu emociju. Krist je lijep mladić — Apolon, koji je usnuo u krilu svoje majke. Ali upravo te plemenite forme i ta suzdržljivost u izražaju čine ljepotu Michelangelovog »Oplakivanja«. Majstor je to djelo izradio, kad mu je bilo 25 godina. Tizianova »Pietà«, koju je dovršio Palma mlađi, sadržava osim četiri figure još i arhitekturu i dvije plastike. To je djelo zrelog majstora, koji u rafiniranoj tehnici (sa širokim potezima i mrljama, atmosferom postignutom rasvjetom) ponešto teatralno i bez jakog unutarnjeg uzbuđenja prikazuje »Oplakivanje«. »Pietà« Van Dycka, koja je u Berlinu, postavljena je u sjajan pejzaž; Kristovo je tijelo snažna anatomska studija, polutonovi stvaraju doduše atmosferu pobožnosti, ali cjelina je preotmjena, a da bude tragična. Četiri figure i barokni anđelak fino su ukomponirani, ali nas ta grupa ne može potresti ni pobuditi u nama jak osjet boli. Poput Michelangela, Meštrović odabire za crkvu Sv. Marka slobodnu plastiku: Madonu, kojoj je u krilu Isus. Ali se kod Meštrovića osjeća, da je djelo radio majstor u zrelim godinama, čovjek na zenitu svoje stvaralačke snage. Bez formalnog utjecaja antike i Michelangela, bez ikakove srodnosti

s ostalim »Oplakivanjima«, o kojima uznosito govore Povijesti umjetnosti, naš majstor postizava snažan dojam boli, dovedene do paroksizma, a ukočene do zamrlosti. Majka je privinula uza se svoga jedinca-sina, zgrozila se nad ljudskom opačinom i kroz suzu prozrela misterij života i smrti. Tu je prestala granica između najvećeg poniženja i najvećeg uzvišenja: tu je Meštrović kao na plameni i krvavi grb urezao sudbinu čitavog čovječanstva. Jednostavno kao Giotto, dramatično kao Michelangelo, a ipak sasvim svojim i originalnim sredstvima izražavanja, on je utisnuo u mrtvi materijal najžilaviji i u nebo vapijući krik protiv nepravde, vječno revolucionarstvo, koje vjeruje, da samo žrtve donose spas i ni jedna kap krvi, prolivena za ideale, nije izgubljena za čovječanstvo. Bez patetičkih gesta, majka je zaželjela ostati sama sa svojim mrtvim jedincem, privinula ga je uza se i kao da bi ga htjela opet uspraviti na noge, podići mu glavu, otvoriti oči, ponovno mu dati svoju krv, cjelovom mu udahnuti dušu, milovanjem ogrijati obamrle udove. Figure su kod Meštrovića toliko povezane, toliko su jedno, toliko u nama izazivaju neposredan i intenzivan osjet boli, toliko glorificiraju materinstvo, kakovo postoji od postanka svijeta do danas kod svih živih bića, a toliko opet ističu i našu majku, poznatu iz narodnih pjesama, koja stisnutih zubi i s veličanstvenom jednostavnošću podnosi i najteže udarce sudbine, da zaista teško možemo zamisliti »Oplakivanje«, koje bi bilo značajnije i koje bi dublje impresioniralo.

Iz čitavoga Meštrovićevog stvaranja izbija i struji vjera u bolju budućnost čovječanstva, koje će preporođeno žrtvama i ljubavlju naći napokon svoj pravi put do vječnoga blaženstva. Čitav je majstorov rad prodahnut onim kršćanskim milosrđem, koje dobra djela smatra svojom najsvetijom zadaćom. Sve njegove stilizacije su »privoljivanje nebeskom carstvu« i sve dokazuju, da je imao odvažnosti, da se uhvati u koštac sa zlom i grijehom, sposobnosti, da pogledom obuhvati mnogo više nego njegovi suvremenici, koji makar i iz aviona bacaju bombe, ljubavi, koja mu je omogućila, da ljude i stvari prozre do dna, i snage, kojom je oblikovao svoja spoznanja i osjećanja. da ih sačuva budućim pokoljenjima.

*

DR. JOSIP NAGY, ZAGREB

STROSSMAYER I FRANCUSKA

IZVADAK IZ STUDIJE

I

Ispravno se kaže, da se za dvadeset i pet godina potkraj osamnaestoga i na početku devetnaestog vijeka, od g. 1789. do 1815., u doba Francuske revolucije i Napoleonova carstva, povijest Europe skoro izjednačuje s poviješću Francuske. Do riječi dolaze ne samo političke i vojničke činjenice, nego još i više idejno strujanje. Povijest hrvatska spaja se s poviješću Francuske zbog Napoleonova zahvata u tok našeg života, zbog ukinuća Mletačke republike, s kojom je do g. 1797. Dalmacija bila usko povezana, zbog zauzeća Dalmacije i Dubrovnika, zbog obrazovanja Ilirskih pokrajina, zbog Napoleonove Jadranske politike, koju je usko povezao sa istočnom. A nakon toga, kad se politička veza između Francuske i Hrvatske prekinula, nije rečeno, da se između ovih dviju zemalja podigao neki kineski zid. Naprotiv je Francuska, gibanje njezina političkog i duševnog života, kao što je na različne načine privlačilo na sebe pažnju čitavog svijeta, privuklo i pažnju onih Hrvata, koji su u životu i težnjama Francuske nalazili sličnosti sa svojim vlastitim težnjama, a u francuskom političkom, kulturnom i vjerskom strujanju otkrivali koješta, o čemu je bilo vrijedno povesti računa. Intenzivnost duševnih veza između Francuza i Hrvata bila je, kako je nedavno dobro opazio Juraj Andrassy, kud i kamo veća nego što bi se moglo naslućivati s obzirom na općenito stanje u Europi, a osobito ako se uzme u obzir, da su veze Hrvatske sa stranim svijetom bile ljubomorno kontrolirane od neprijateljski raspoložene vlade u Beču, kojoj se kasnije pridružiše Budimpešta i Berlin.[1])

U različitim prilikama, iz različitih povoda i s različitim ciljevima pred očima skrenuo je na Francusku svoj pogled i veliki biskup, političar te narodni dobrotvor Dr. Josip Juraj Strossmayer, koji nije mario samo za ono, što se zbivalo u njegovoj

užoj domovini, a što bi trebalo promicati i, koliko je samo bilo moguće, i ostvariti u korist naroda, nego je svojim pronicavim pogledom neprestano motrio, a oštrinom svoga uma redovito točno prosuđivao raznoliko gibanje skoro čitavog svijeta, napose ono, koje je iz jednog kraja zahvatalo u drugi.

Rodio se g. 1815. a umro je g. 1905. Rodio se baš one godine, kad je veliki međunarodni kongres u Beču na svoj način sredio Europu nakon trzavica Francuske revolucije i Napoleonova carstva i, opet na svoj način, izradio joj novu političku kartu. Ali hoćeš — ne ćeš žalac političkog sistema g. 1815. bio je uperen protiv Francuske. Umro je pak neposredno nakon znamenite godine 1904., kad je englesko-francuskim sporazumom o Sredozemnom moru bila već potpuno izgrađena suradnja između ovih dviju država u svjetskoj politici, kojoj prve temelje udariše god. 1806. engleski državnik Charles James Fox i francuski Charles Maurice de Talleyrand. Francusko-engleska *entente cordiale* g. 1904. bila je druga etapa u izgradnji francusko-englesko-ruskog *Trojnog sporazuma* (taj je sporazum bio konačno izgrađen g. 1907. rusko-engleskim ugovorom) kao protuteže njemačko-austro-talijanskom *Trojnom savezu,* koji je po prvi put nastao g. 1882. Za biskupova života Francuska je prošla kroz tri presudne faze svoje povijesti, kroz doba restauracije i srpanjskog kraljevstva g. 1815.—1848., kroz doba druge republike i drugog carstva g. g. 1848.—1870. i kroz doba treće republike od g. 1870. dalje.

Prvo doba novije francuske povijesti koindicira s biskupovim djetinjstvom, njegovim školovanjem u osječkoj gimnaziji, u đakovačkom sjemeništu, centralnom sjemeništu u Pešti i u bečkom Augustineumu. U to doba bijaše on kapelanom u Petrovaradinu, profesorom na biskupskom sjemeništu u Đakovu, dvorskim kapelanom i upraviteljem Augustineuma u Beču. Dne 5. kolovoza 1842. promoviran je na bečkom sveučilištu na čast doktora teologije. U to doba već bijaše sklopio poznanstva s češkim patriotima Riegerom i Palackyjem i izgradio prve koncepcije o federativnom preuređenju habsburške monarhije i o potrebi, da se hrvatska politika kreće smjerom uzajamnosti i moralne zajednice austrijskih Slavena.

Da je Strossmayer već od mladih godina temeljito učio teološke nauke, poznavao teološku literaturu u različitim jezicima pa i u francuskom, da je poklanjao pažnju svemu onome, što se zbivalo u svijetu, a što je imalo bilo kakvih veza s njegovim dužnostima kao Hrvata i svećenika, vidi se na mnogim stranama onoga obilnog gradiva, koje govori o njemu i o njegovu djelovanju.

G. 1849. bi imenovan biskupom đakovačkim, a svečano ustoličen u Đakovu 29. rujna 1850.

U predvečerje svog imenovanja Strossmayer je, kako se razabira iz njegove korespondencije, pozorno pratio i ispravno prosuđivao događaje u Francuskoj g. 1848. i 1849., proglašenje republike, donošenje novoga ustava i izbor princa Louis-Napoleon Bonaparte za predsjednika republike. Ali njegovu pogledu ne umakoše ni mnoga nasilja, što su tada bila počinjena. U pismu, koje je 23. lipnja 1849. pisao iz Beča banskom komesaru u Osijeku, a zatim vlastelinskom upravitelju u Đakovu Andriji Torkvatu Brliću, primjećuje: »To toliko znači, koliko skrajnji tiranizam većine proti osvjedočenja manjine, pa ipak je prirodno, pa po tom božestveno, da se osvjedočenje i pojedinih štuje i ne ugnjetava, da i pojedinima isti kanali k javnosti glede svojih mnijenja pristoje, koji i većini. Najljepše teorije međuto poleg moralne pokvarenosti ćudi čovjeka izvesti se ne dadu.«[2]) Strossmayer kao da se slaže s modernim francuskim historicima, koji svoje opise događaja onih godina vole svršavati s primjedbom: »En France la révolution de février 1848. avait abouti au despotizme« — »U Francuskoj je revolucija veljače 1848. dovela do despotizma.«

II

Na biskupsko prijestolje stupio je Strossmayer s devizom: *sve za vjeru i domovinu*. U njegovim ustima to nijesu smjele biti, niti su ikada bile prazne riječi. Nasuprot za njima se krije obilje razmišljanja, motrenja, proučavanja, traženja najprikladnijih, ali i najplemenitijih puteva, koji mogu da vode do vjere i do domovine.

Visokim ciljevima i glavnim potrebama vjere i crkve imala su poslužiti predavanja na teološkom fakultetu sveučilišta u Zagrebu, koje je, u prvom redu njegovim zauzimanjem, bilo otvoreno g. 1874. Otvorilo se pitanje, da li dogmatiku, moralku i tumačenje sv. Pisma treba predavati na latinskom ili na hrvatskom jeziku. Strossmayer je odmah bio za hrvatski. Svećenici, koji će predavanja iz tih predmeta slušati na hrvatskom jeziku, lakše će i bolje u svojim propovijedima obrađivati pojedina pitanja iz dogmatike i moralke, nego ako bi ih slušali na latinskom. Pritom mu je kao uzor poslužila Francuska, koja ga poučavaše, kako su dobre propovijedi potaknule mnoge svjetovnjake, da se odlučno zauzmu za vjeru i kršćanski moral.

Poznat mu je publicist i državnik Charles Forbes de Tryon grof de Montalambert, koji se odlučno zalagao za prava i ugled katoličke crkve u Francuskoj, ali je isto tako odlučno istupao i u korist katolika u Poljskoj, Siriji, Grčkoj i Švicarskoj. Interesima katolika tih zemalja namijenio je ne samo svoje ozbiljno udešene govore nego i veća djela, kao »Des intérets catoliques au XIX siècle« — Katolički interesi XIX. vijeka —, »Le Pape et la Pologne« — Papa i Poljska. Zna za historika i državnika Alfred-a Frederic-a Pierre-a grofa Falloux-a, koji je svojim djelom »Histoire de Louis XVI.« — Povijest Ljudevita XVI. — posvjedočio svoje legitimističko-monarhističko osvjedočenje, a djelom »Histoire de saint Pie V.« — Povijest svetog Pija V. — odao osobito poštovanje papinskom ugledu. Biskupu je dobro poznat odlučni zagovaratelj katoličkih interesa i ustavnog liberalizma Jacques Victor Albert duc de Broglie i njegova djela L'Eglise et l'Empire romain au IV. siècle« — Crkva i Rimsko carstvo IV. stoljeća —, Études morales et litteraires« — Moralne i književne studije — i »Questions de religion et d' histoire« — Vjera i historijska pitanja.

Dobar poznavalac prilika katoličke crkve u Francuskoj i francuske teološko-naučne književnosti primijetio je u pismu svome vjernom prijatelju i suradniku Franji Račkome iz Đakova od 2. lipnja 1874. — zagrebačko je sveučilište bilo svečano otvoreno 19. listopada 1874. —: »Ti su ljudi više skoro nego sami

svećenici doprinijeli, da vjera i kršćanski život procvate u Francuskoj. To bi, kako rekoh, željeti bilo i kod nas. Kako će pako to biti, ako se dogmatika i moral na sveučilištu ne budu predavali našim jezikom, ako se ne budu djela dogmatička i moralna pisala našim jezikom, na uviđam. Valja da se za našim predavanjem na sveučilištu zanese ne samo mladež duhovna, nego barem ponešto i mladež svjetovna. Valja da nam knjige te vrsti čitaju ne samo svećenici, nego i svjetovnjaci. Je li pako to i pomisliti u današnje doba, ako se knjige te vrsti ne budu pisale našim jezikom i ako se ne bude našim jezikom predavalo?«

S biskupovim stalnim nastojanjem, da interes za vjersko-moralna pitanja ne bude ograničen samo na svećeničke krugove, nego da se proširi i na svjetovnjačke, potpuno se slagala činjenica, što se u većim francuskim gradovima u korizmeno doba drže tako zvane konferencije, ozbiljna predavanja za učeni svijet. Njegovoj pažnji ne umaknu glasoviti propovjednik katedrale Notre-Dame u Parizu Isusovac Gustave François Xavier Delacroix de Ravignan, čije su propovijedi bile izdane u mnogim izdanjima pod naslovom: »Conférences préchées à Notre-Dame de Paris« — Razlaganja održana u Notre-Dame u Parizu. Delacroix je autor djela »De l'existence et de l'institut des Jesuites« — O opstanku i o ustanovi Isusovaca — i »Clément XIII. et Clément XIV.« — Klement XIII. i Klement XIV. Strossmayeru je dobro poznat još jedan glasoviti propovjednik katedrale Notre-Dame, Dominikanac Jean Baptiste Henri Dominique Lacordaire, čije su se propovijedi silno dojimale slušatelja s razloga, što je u njima vrlo vješto i duhovito obrađivao pitanja nacionalizma i slobode, industrije i politike.

Znajući za lijepe uspjehe, koje francuski propovjednici postizavahu svojim ozbiljnim, naučno i literarno dotjeranim propovijedima, u spomenutom pismu Franji Račkome biskup postavlja pitanje: »Zar se ne bi u Zagrebu, u stolnoj crkvi, svake korizme take konferencije držati mogle za odlični i izobraženi svijet, dočim je dosta ostalih crkava, u kojih se riječ Božja puku propovijeda? A ovo i opet laglje će se zbiti, ako se već u školi nauče

budući svećenici bitne nauke svete vjere raspravljati narodnim jezikom.«[3])

Sve je to bilo u skladu s prvim dijelom devize: sve za vjeru.

III

Drugi dio — *sve za domovinu* — poticaše ga, da za svoju vlastitu domovinu učini sve, što se uopće dade učiniti, da ne zazire ni od koje žrtve, ali i da bude pravedan prema tuđim domovinama. S velikom pažnjom pa čak i sa zebnjom u duši gledao je na sudbonosne dane Francuske nakon godine 1860., na kobnu politiku Napoleona III., na nesretni rat g. 1870.—1871., na pad carstva i ustaljenje treće republike.

Kao svako nasilno vladanje, tako se i vladanje Napoleona III. moglo održati jedino uspjesima. Do g. 1860. francuski je car mogao pokazati obilje uspjeha i u svijetu se ustalilo uvjerenje, da se evropska politika stvara u Parizu. Ali nakon ove godine prilike se iz temelja izmijeniše. Francuski car nije mogao spriječiti ugušenje poljskog ustanka g. 1863. Ne uspje mu ni igra s Meksikom, i nadvojvoda Maksimilijan, car Meksika »po milosti francuskog cara« bi čak strijeljan 19. lipnja 1867. Iste godine priredio je Pariz svjetsku izložbu, koja je u glavni grad privukla nekoliko suverena stranih država, a Napoleon III. zapodjede pregovore s nizozemskim kraljem, da bi, uz novčanu odštetu, odstupio Francuskoj veliku vojvodinu Luksemburg. Pitanje je došlo pred međunarodnu konferenciju u Londonu, koja je zaključila, da će velike sile zajednički garantirati neutralnost Luksemburga. Ti, a i drugi neuspjesi svratiše carevu pažnju sa vanjske politike na nutarnju, na potrebu reorganizacije vojske i neke političke reforme. Udari opasnim srednjim smjerom između koncesija i represivnih mjera, pa izbori za zakonodavno tijelo od 24. svibnja 1869., i uz sav veliki pritisak s vladine strane, dadoše vladi 4,467.620 glasova, a opoziciji 3,258.777. Pišući Franjo Rački o tome Strossmayeru 1. lipnja 1869. primjećuje: »Čudimo se uspjehu opozicije franceske, osobito u Parizu. Napoleon je dobio svoj *»memento mori«*. Glava i srce Franceske izjavi se pače antidinastički.«[4])

Dne 19. srpnja 1870. Francuska je objavila rat Prusiji. Iste godine 5. kolovoza Rački krenu u Beč, da u kućnom, dvorskom i državnom arhivu sabire građu za Zrinsko-Frankopansku urotu.[5]) Već 12. t. mj. piše biskupu iz Beča i izvješćuje ga o dojmu, što ga je francusko-pruski sukob izazvao u glavnom gradu Austrije. Kaže, da je sav svijet iznenađen i zebezeknut uspjehom njemačke vojske, da se Nijemci raduju i snuju o Velikoj Njemačkoj, kojoj bi se imale pridružiti i njemačko-austrijske pokrajine. Austrija da se ne će uplesti u rat, jer se primiče kraj napoleonskoj dinastiji i njezinom carstvu. Ne će ni Rusija, pa će se dvoboj odigrati između Njemačke i Francuske. Ali ako Francuska progna Napoleonide, pa nastavi rat s njemačkim narodom, da bi moglo doći do evropskoga rata. Da se Rusija ne će umiješati u rat, da ne će dirati u Istočno pitanje, jer nema povjerenja u Podunavske kneževine, uvjeravaše Rački biskupa i 31. kolovoza, kad se već bijaše vratio iz Beča u Zagreb.[6])

Između lica onih burnih dana Strossmayerovu pažnju naročito zaokupi državnik i historik Adolphe Thiers, autor djela »Histoire de la Revolution Française« — Povijest Francuske revolucije — i »Histoire du Consulat et de l'Empire« — Povijest Konzulata i Carstva. Thiers je odlučno pobijao politiku Napoleona III., ustao protiv nepromišljene objave rata g. 1870., tražio kod velikih sila pomoć za Francusku i s njemačkim kancelarom Bismarckom pregovarao o miru. Nakon rata Thiers je g. 1871. do 1873. bio na čelu francuske vlade. Sam je želio, da bi Strossmayer došao u Pariz i razložio mu svoje nazore »o velikim suvremenim pitanjima.« I ako do sastanka između njih nije došlo, Thiers je posrednim putem saznao, koje su bile tadašnje biskupove glavne misli i želje.

I nakon g. 1873. Strossmayer je živo želio, da se Thiers što skorije vrati na mjesto ministra predsjednika i da provede takovu organizaciju Francuske, kakova će biti od koristi ne samo njoj nego i čitavoj Europi. U jednome svom pismu kneginji Lizi Trubeckoj iz Đakova od 22. rujna 1873. — kneginja je o tom imala obavijestiti Thiersa — biskup čisto i bistro kaže: »Bez reorganizirane i preporođene Francuske nikada u Europi ne će biti ni

stalnog mira, ni slobode, ni nezavisnosti, ni napretka«. Preporođena Francuska treba da zadrži republikanski oblik, ali da postane zaštitnicom svih konzervativnih sila, da udovolji svome božanskom pozivu — vraiment divine vocation —, da se naime postavi na čelo latinskoj rasi, na stranu katolicizma i papstva, a s Rusijom treba da stupi u trajne prijateljske veze.[7])

Ako je Thiers, nakon što je ostavio mjesto ministra predsjednika, po kneginji Trubeckoj bio upućen u Strossmayerove nazore o Francuskoj, dok je bio na tome mjestu, bio je obaviješten službenim putem o njegovoj političkoj ulozi u samoj Hrvatskoj. O tome je riječ u izvještaju francuskoga generalnog konzula u Beogradu Ed. Engelhardta od 4. veljače 1872., koji je, kako kaže u predgovoru svog djela »La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des réformes dans l'Empire Ottoman« (Paris 1882. do 1884., 2 sveska) proboravio više od dvadeset godina u istočnim krajevima (dans les contrées orientales). Engelhardt, izvješćujući svoju vladu o prilikama među južnim Slavenima u Austro-Ugarskoj i na Balkanu, kaže, da se u Hrvatskoj obrazovala jedna stranka, stranka »hrvatskih nacionalista« (les nationaux croates), kojoj da je na čelu »l'ardent éveque de Djakovo« Strossmayer sa svrhom, da 6,000.000 stanovnika sabere u jednu državu s glavnim gradom Zagrebom. Prema širokom programu (la grande idée) ove stranke nova bi država u prvom redu imala obuhvatiti trojednu kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, zatim Bosnu i Hercegovinu i konačno se proširiti na Crnu Goru, Rašku i Srbiju. Engelhardt spominje dalje, kako se tom planu protive Beograd, Cetinje i Madžari, kako je težnja Srbije, da u jednu državnu cjelinu ujedini samo Srbe, kako je Crna Gora neodlučna, kako Austrija ide jednim smjerom, a Ugarska drugim i kako su prilike na jugu habsburške monarhije, u prvom redu zbog napetih odnosa između Hrvata i Madžara, vrlo nepovoljne.[8])

Iz tih se nekoliko navoda, koji se lako mogu povećati, vidi, da je Francuska rado slušala biskupovo mnijenje, kad se radilo i o francuskim, a i o hrvatskim prilikama.

IV

Neposredno prije otvorenja Jugoslavenske akademije, u svibnju i lipnju 1867. biskup je preko mjesec dana proboravio u Parizu. Govor, koji je pri otvorenju akademije održao 28. srpnja, a u kojem je obradio pitanje odnosa Propela i vjere prema znanosti, pokazuje, da je francuska književnost bila glavna podloga, na kojoj ga je sastavio. Ističući, da su učenjaci, kojih djela pokreću svijetom, i njima samima donose neumrlu slavu, ljudi čedni i ponizni, na prvome mjestu spominje matematičara i filozofa Blaža Pascala, »jednoga medju prvacima veleuma ovoga svijeta.« Uz njegove »Les pensées philosophiques« nadovezuje primjedbu: »Ako se pravo veleum orlom nazivlje, to vjerujte mi, gospodo, nigda još nije bilo orla na svijetu, koji bi se mišlju svojom više od Paskala uzdigao.« U Chateaubriandovu »Le génie du christianisme« nalazi biskup, da se potpuno odrazuje »svijest naroda franceskoga«. François Pierre Guillaume Guizota (1787. do 1874.) naziva slavnim francuskim državnikom i umnim povjesnikom evropske civilizacije — Guizot je g. 1828. izdao svoju »Histoire de la civilisation en Europe —, a za njegove »Méditations sur l'essence de la religion chrétienne«, koje su izašle štampom g. 1864., primjećuje, da su »djelo divne ljepote i duboke mudrosti, osvetnik časti i poštenja, što najizobraženiji narodi i najveći učenjaci Propelu iskazuju«. Dotaknuvši se pojedinih pitanja državnoga i međunarodnog života zadržava se kod Montesquieova »L'esprit de lois«, za koje kaže, da se s njim nijedno drugo djelo ne može usporediti, i što je god kasnije o tim pitanjima napisano, da je na neki način iz njega crpljeno.

Prirodna je stvar, da se Strossmayer u svome svečanom govoru, namijenjenome velikom pitanju odnosa vjere i nauke, više puta osvrnuo na glasovitog propovjednika, historika i dogmatičko-polemičkog pisca sedamnaestog vijeka Jacques-a Bénigne-a Bossuet-a (1627.—1704.). Prirodna je stvar, da se duže zadržao kod čovjeka, čije su propovijedi ne samo odraz moralnog raspoloženja pariskog aristokratskog društva sedamnaestog vijeka, nego podjedno naučne rasprave i o onim ljudskim pitanjima, koja se uvijek obnavljaju. Za znamenite Bossuetove »Discours sur l'histoire universelle«, u kojima autor historijske činjenice prikazuje i tumači po dogmama Providnosti, kaže Strossmayer pri kraju svoga govora evo ovo: »Samo se po sebi razumije, da Bossuet divnim perom svojim opisuje promisao Božji, koji se krjepošću i poštenjem ljudskim služi, da malene i zapuštene narode uzdigne i do neumrle slave uzvisi; dočim s protivne česti dopušća, da nepravica i zloća ljudska ponor kopa, koji znamenitost i drevnu slavu čuvenih u svijetu naroda za navjeke proždire. Svu bi mi skoro povijest Bossuetovu prevesti trebalo, kada bih sva klasička na stvar našu spadajuća mjesta navesti htio; a misao i izraz u njegovim spisima tako su uzvišeni, tako međusobno spojeni, da bi svaki prevod lako osakatio i misao po svoj prilici oštetio.«

Strossmayer je ne samo tim svojim govorom nego i na mnoge druge načine pokazao, kako bi i kroz Jugoslavensku akademiju i kroz hrvatsku nauku pa i kroz čitav hrvatski javni život trebao strujati duh francuske nauke i francuskoga svjetskog naziranja. U skladu s tim bila je njegova želja, da među članovima akademije što skorije vidi kojega uglednog Francuza. Oko mu je ponajprije zapelo na Louis-u Legeru (1843.—1923.), jednome od prvih slavenofila u Francuskoj, koji je g. 1868. izdao svoje djelo: »Cyrille et Méthode. Étude historique sur la conversion des Slaves au Christianisme«. Na nj upozoruje Franju Račkoga i primjećuje, kako bi bilo dobro, da ga akademija imenuje članom dopisnikom uz opasku: »Animemus homines, qui nobis prodesse possunt.«[9]) S Legerom, koji je bio izabran dopisnim članom 24. listopada 1870., Strossmayer je bio stalno u dopisivanju, otkupljivao više primjeraka njegovih djela, bio redovito obavješćivan o svakom njegovom radu, o svom mu trošku slao u Pariz »Obzor« i »Vijenac«, pribavljao mu hrvatske knjige, s njim se sastajao u Rogatcu i njegov rad podupirao u svakom smislu.[10])

A isto je tako rado viđevao i rado bio od pomoći svakom Francuzu, učenjaku, publicistu, novinaru, političaru, koji su vodili računa o našim stvarima. I tako Francuskoj, koju je poput pape Lava XIII. volio nazivati *la fille ainée de l' église catho-*

lique — starijom kćeri katoličke crkve — nije uopće nikada prestao iskazivati svoje simpatije i uvijek je ozbiljno pa čak i kritički pratio svaki razvoj njezinog nutarnjeg i vanjskog života.

BILJEŠKE

[1]) Juraj Andrassy, La France du second Empire vue par des témoins Croates. Annales de l'Institut Français de Zagreb I (1937.) str. 16.

[2]) Ferdo Šišić, Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija. Izd. Jugoslavenske Akademije. Knj. I. Zagreb 1933. str. 44.

[3]) Ferdo Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer. Izd. Jugoslavenske Akademije. Knj. I. Zagreb 1928. str. 309.

[4]) Ib. str. 79.

[5]) Ovo gradivo izdao je Rački u Zagrebu g. 1873. pod naslovom: Acta coniurationem Bani Petri a Zrinio et comitis Francisci Frangepani illustrantia.

[6]) Korespondencija Rački-Strossmayer I, 109—111.

[7]) Daniel Halévy, Le courrier de M. Thiers. D' après les documents conservés au département des manuscrits de la Bibliothèque nationale. Paris (Payot) 1921., str. 484—489.; Josip Nagy, Strossmayer et Thiers. Annales de l' Institut Français de Zagreb I, 45—50.

[8]) Documents Diplomatiques Français 1871.—1914. (Ministère des Affaires Etrangères. Commission de la publication des Documents relatifs aux origines de la Guerre de 1914.). 1er série, tome premier. Paris 1929. str. 127—130.

[9]) Korespondencija Rački-Strossmayer I, 65, 68.

[10]) Ib, 264, 266, 270, 280, 282, 292, 295, 332, 335, 390.; Korespondencija Rački-Strossmayer III, (1930.), str. 22, 23, 29, 33, 34, 35.

ZIMSKA NOĆ U PARKU

Klupa puna snijega spava.
Noć. Tišina svuda leži.
Gdje je sunce? Gdje je trava,
ili dijete da prebježi?

Ovaj park je mnoga ljeta
meni mir i sreću dao.
Ah i ja sam nekad cvao,
veli moja stara sjeta.

Vjetrovi su moje cvijeće
raspršili na sve strane.
Ostale mi gole grane.

Gole grane nitko ne će.
Ostah kao ova klupa
puna snijega . . . hladna . . . tupa.

EPITAF ZA GROB VILLONA

Ovdje spava skitnica Villon;
odmara se nakon dugog puta.
Muklo lupi gruda kao zvon.
Onda opet teška zemlja ćuta.
Ovdje spava skitnica Villon.

Život mu je bio tužan san:
razlupani prozori i čaše.
Često je u uzi čeko dan;
gledo, kako drumovi se praše.
Život mu je bio tužan san.

Nije bio nevin kao krin.
Blatila ga zemlje gadna halja.
Ali sanja modri baldahin
nad njim sjaše ko nad glavom kralja.
Nije bio nevin kao krin.

Imao je samo svoje sne,
jedne hlače, kaput, staru kapu,
jaki štap i to je bilo sve.
I još možda ružicu na štapu.
Imao je samo svoje sne.

Ali život mu je bio pun:
kavge, žene, birtije u dimu.
Nestao je ko u buri čun.
Al ostade jedro: stihovi mu.
Kako mu je život bio pun!

Ovdje spava skitnica Villon.
Oko njega teška zemlja ćuta.
Muklo lupi gruda kao zvon.
Odmara se nakon dugog puta
stara, trudna skitnica Villon.

Vjekoslav Majer

TRŽNICE

Lutao sam tržnicama velikih gradova;
ujutru sam se povjeravao vrevi nepoznatih lica
što žure s osmijehom širokim za svojim životnim poslovima,
lutao sam želeć, da se dignem nad gorkim snovima
i da se predam
onome, što je prisutno kao vječna snaga zemlje,
plodovima njenim da se predam.

Tu se nalazim pod svim podnebljima
kao stari moreplovci,
bezbrižno pomiješan s bezbrojnim koracima,
vedar kao lovci.

Odmaram se u zelenilu širokih livada,
u svjetlosti povrća, u krajevima tropskim.
Lijeno spava duh pod vijencima banana.
Beskraj boja rasiplje u mene punoća,
blistanje teškog voća.

Mirisi sve drukčiji me spajaju
s priprostom dušom zemlje,
i slike mrtve prirode me osvajaju,
da ugasim sve teške misli o svijetu
i budem pokoran onome, što vidim
idući jedar s tolikim licima, što se daju
zemljinom sjaju.

To blaga je i odmorna šetnja
u šarenilu oblika,
što ih zemlja dade;
šetnja kroz voćnjake, bašte i šume,
između starih prodavačica,
što zvučnim glasom nude,
s vedrim uzvicima
ono, što nosi lijek mojim gorkim snima.

Cio život bih mogao tako provest
pored plodova kupusa i jabuka, što se zlate,
usred običnih, svježih razgovora:
tu sam na cijelom svijetu
i lutam obalama nepoznatih mora,
stopljen sa hiljadama godina,
vraćajući sebi mnogo od svježine
izgubljenih dana.
Prolazeći kroz zemljine mijene, rase i klime,
tu osjećam, kako u mene prodiru njena proljeća i zime.
Padaju u me u jednostavnoj ljepoti,
kao oku prvih ljudi,
šare zemljine kore,
pregibi divni i bore,
opojna pustoš polja,
dasi mora,
disanje ekvatora.
Geografija i geologija su mi jasne,
i krotak sam među plodovima,
jedno s njima,
pred likom velikih riba.
Ja gledam ih zanesen i mislim, što sam,
šta je čovjek i sve ovo, i čudan sam sebi.
Pred ribama, koje imaju nešto vrlo staro u opuštenim ustima,
kao stare prodavačice.
Iz kojih stoljeća su došle?
Prastare ribe, golemi plodovi —
sve se to miješa sa bojama voća,
sve je skupa smirena punoća.
Duša je tako vedra i sama,
i osjećam, da se budim kao dijete, koje je zaspalo
na neznanim obalama.

Frano Alfirević

IVO KOZARČANIN, ZAGREB

SUSRET

1

Iz mraka su fantastično rasle ruke vatre, plave i crvene. Igrale su radosno po tamnim plohama zidova, za kojima je zviždala mećava. Soba je bila puna sjena, duhanskog dima, šutnje i jauka vjetrova, koji sve žešće nasrtahu na prozore. Pod kućom snježno blistahu zaleđeni rukavi potoka, zamotani u bijelu ponjavu mećave, koja je teško pritisnula osamljenu, tihu uvalu. Pala je večer i mrak, planina se uvila u neprozirnu snježnu maglu, vjetar je izbrisao ljudske i životinjske tragove u snijegu na cesti i po proplancima, slamni krovovi kuća u malim brdskim zaseocima zadimili su večernje lule, koje je gušila bijesna siječanjska mećava. Oluja je tresla drveni graničarski konak na čistini, pretvoren u šumarsku kuću, lupala s nezatvorenim tavanskim prozorom, kidala smrznutu mahovinu i bršljan s nadsvođene dvorišne ograde, punila sitnim, igličastim snijegom svaki otvor i svaku sjenatu udubinu na hrastovim kućnim gredama, izglodanim i pocrnjelim od pozna vremena. U kući, koja je brodila kroz mećavu kao lađa, micalo se crvotočno pokućtvo na nevidljivu vjetru, njihalo se na zidovima starinsko tursko oružje, dlakave životinjske glave i rašljasti rogovi, punjene sove i jastrebovi, cviljela sva vrata i sve grede, selili se miševi i parcovi iz podruma na čardak, otkuda se opet vraćahu natrag u podrumsku vlagu i plijesan. Čovjek je zaboravio, da je čovjek i da ga od spiljskog doba dijeli dvadeset tisuća godina kulture i ratne vještine, osjetio se bratom svakoj zvijeri i svakom stablu, koje je zeblo zajedno s njim u ledenoj noći, zaplakao zbog smrznute vrane i gavrana kraj puta, naslonio se u slami na topla govedska leđa, potrpao se preko glave i zatvorio oči, da ne vidi živi, divlji mrak pred sobom. Brzo je prošao dan, ali noć je bila bez kraja i bez početka. Tko će dočekati, da prođe noć?

Vatra je šarala sobu plavim i crvenim odrazima, koji prelažahu sa zida na zid i s čovjeka na čovjeka. Oživjela je sovina

glava nad vratima i uz zloguki huk sletjela na sredinu stola. Jelenji rogovi kraj lugarske dvocijevke sjali su se na jutarnjoj rosi, koja je kapala s mladog brezinog lišća. Zadimljene slike s janjičarskim pohodima i arnautskim pokoljima strepile su od hladnog, vlažnog zida, na kome su visjele, no nitko se nije osvrtao na njih. Osjećajući tamnu tjeskobu, što se rađa u njoj, a ne znajući ni sama zašto, Olga se odmicala od prozora prema ognjištu, ćuteći vjetar, kako je bridi studenim dahom po kosi i po vratu. Plamenovi osvijetliše niz blijedih, šutljivih lica, koja umorno uranjahu u blagi, mirisni mrak. Kad ispiše i treću bocu stare šljivovice, Olga iznenada osjeti Petrovu vlažnu, hladnu ruku na svome ramenu.

— Ti se ne osjećaš dobro, draga? — Petrov je glas bio nametljivo sladak i neprirodan, kao da se ispričava. Tako je govorio samo onda, kad je bio pijan.

— Pusti me! — odgovori ona neraspoloženo i prijeđe na drugu stranu sobe. — Mogao bi nam gospodin šumar što pripovijedati, — reče odmah zatim s molbom.

Šumar je upravo bio zabavljen tim, da upali svjetiljku. Lijevao je oprezno petrolej u nju, i ruke su mu drhtale, dok je palio žigicu. Olga brzo doda:

— Mislim, da je puno ljepše i ugodnije u mraku, ako nitko nema ništa protiv toga? Svijetlo će pokvariti sav dojam i raskinuti iluziju. Tko se ne slaže sa mnom?

Složiše se svi, pa šumar ugasi žigicu, koja je imala samo toliko vremena, da osvijetli njegovo mršavo, nelijepo lice, utonulo u crnu bradu i tamu.

— Ja ne znam ništa pripovijedati, — reče on tiho, ispričavajući se. — Ja sam tu već godinama zakopan u zabiti i osami, ne znam pravo, jesam li živ ili mrtav, ni s kim se ne sastajem, nikuda ne odlazim, nitko ne dolazi k meni, nikoga ne poznajem, što bih vam ja novo mogao ispripovjediti? Zvanje mi je mučno i teško, živim u dobrovoljnu progonstvu u planini, lugari me mrze i kunu, pretpostavljeni mi se čude i ne vjeruju mi, da se ovdje ugodnije osjećam, nego među ljudima. Ja sam divlji čovjek, kojega pohađaju samo lisice i vukovi. Mogu vam govoriti o mla-

dim bjelicama u Sani i o medvjeđim brlozima, na koje sam našao za besciljnih ljetnih lutanja u mjesečnim noćima. Žene nemam, djece nemam, braće nemam, ni prijatelja nemam. Bliža mi je i draža mahnita zvjerinja radost, kad dolazi proljeće, nego riječ čovjeka brata, koji me obilazi, kad me sretne u šumi. Ja sam eremit, gospodo, od mene se ne može mnogo tražiti, jer imam vrlo malo, i to treba meni. Vi ste k meni slučajno zabludjeli i otići ćete opet, kad mećava popusti. Vi niste imali pravo, kad ste se na mene obratili, da vas zabavljam. Ja ne znam zabavljati. Nisam to nikada znao. Mnogo toga ne znam ili znam slabo, ali zabavljati ne znam ni malo. Ja sam uvijek imao drugog posla i drugih briga, pa nisam dospio, da i to naučim, iako bi mi to možda bilo potrebnije (kako vi mislite) od svega, što sam učio i naučio. Sada je nažalost već kasno. Ovdje to zaista ne mogu naučiti.

Postalo je toplije u sobi, jer su šumarove riječi bile iskrene i srdačne. On otvori novu bocu rakije (nitko nije znao, otkuda ih donosi i koliko ih još ima), natoči čaše i dopuni:

— Vi se zbog toga ne ćete ljutiti na mene, nadam se? Tome ja lično nisam ništa kriv. Krive su prilike i uvjeti života, koji su više nego teški. Vi me razumijete? Mene se ljudi boje i mrze me, ali ja nisam zao čovjek. Naprotiv. Vi ćete još imati prilike, da se o tome osvjedočite. Uostalom, od čega se ja branim i zašto?

Olga nepovjerljivo upita:

— A zar vi baš morate živjeti ovdje? Zar ne možete tražiti, da vas premjeste u grad ili u koje drugo mjesto, gdje ćete ipak imati bolji stan i povoljnije životne uvjete? Čovjek može biti sam i u najvećem gradu, ako hoće. Samoća nije nešto izvan nas, nego u nama, što ovisi o našoj volji i našem odgoju. Zar ste prikovani uz ovo mjesto i uz ovaj konak, koji je inače (treba priznati), iz naše sadašnje perspektive, nakon svega onoga, što smo danas vidjeli i doživjeli, ljepši od najljepšeg hotela?

— Možda i moram, čemu se vi zanimate za to? Vi ste još odviše mladi, gospođo, da biste mogli razumjeti, što je život. — Šumar ispije čašu i obriše bradu. — To su stvari, koje se tiču samo mene i o kojima nerado govorim — reče on hladno. — Bolje je, da pijemo.

Petrova ruka padne ponovo na Olgino rame. Odrinula ju je jetko, uzmičući pred njim, ali on pođe za njom.

— Htio bih ti nešto reći, Olga. — Po glasu se osjećalo, kako svladava ljutinu. — Što je tebi večeras?

— O tome ćemo razgovarati sutra. — Olga ispije čašu, iako joj nije bilo do pića. — Dakle, gospodin šumar ima razloga, da ostane ovdje? — upita ona okrenuvši se opet k šumaru, kojega je čuvala tama. — On možda čak i ne smije otići?

— Kako vi to mislite? — trgne se šumar i pogleda u nju. Bio je neprijatno iznenađen njenim pitanjem, i nije to krio.

Olga osjeti, da je pošla predaleko, pa se u neprilici povuče korak natrag, u tamu. Htjela se popraviti, no zapravo je stvar još pogoršala i pojačala neugodnu šutnju, koja je nastala poslije njezina pitanja, kad se ispričala:

— Oprostite, ja vas zaista nisam htjela uvrijediti. Ne želim i ne smijem dirati u vaš intimni život. Slučajno mi je pobjeglo to pitanje, a vi ne samo da niste dužni, da mi odgovorite na nj, nego sam ja dužna da vas zamolim za oproštenje. Nisam to učinila zlonamjerno.

— Zašto da se ispričavate? — odgovori šumar bez žurbe, ali ne i bez ljutnje, s čudnim mirom, koji uplaši Olgu. — Vi ste moji gosti i možete pitati, što želite. Konačno, možda je malo neobično, ali vi morate znati, kod koga se nalazite. Ja mogu biti i razbojnik, mogu vas pobiti i opljačkati, kad zaspite, tko bi ikada za to doznao u ovoj divljini i zabiti? Ne, vi imate sasvim pravo. Ja ne smijem ostaviti ovo mjesto. Ja sam prisiljen živjeti ovdje. Ukratko, ja sam ovamo pobjegao. Je li vam sada jasno?

Šumar je govorio hladno i tvrdo. Kraj Olge je stajao Petar i prošao zamišljeno rukom kroz kosu. Šest se pari očiju mutno zažari u mraku, koji neumorno šaraše vatra.

— Zbog čega ste pobjegli ovamo?

— To vam ne ću reći. Dosta je, da vam kažem, da sam imao ozbiljnih razloga za to, i te kako ozbiljnih! Hoće li vam to biti dosta?

— A ako nam to ne bude dosta?

— Žao mi je, no onda ću morati da vam otkažem svoje gostoprimstvo. Izvolite birati, meni je posve svejedno. Možda će mi malo, malo biti žao. Ali sasvim malo.

Šumar je bio pijan. Olga priđe k njemu i povjerljivo ga primi za ruku.

— Ja sam svemu tomu kriva — reče ona blago, trudeći se, da ga opet ne uzbudi. — Oprostite, ja sam počela čitavu tu neukusnu komediju. Da nisam bila radoznala, pitanje ne bi bilo ni postavljeno. Hoćete li mi oprostiti? Nemojte se ljutiti na mene. Zar ne, da nas ne ćete istjerati sada u mećavu i u mrak?

— To ne ovisi o meni. Ja sam vam stavio na volju, da birate. Ako niste zadovoljni, pomozite sebi, kako znate i možete. Ja se ispovijedati ne ću.

Natočio je opet čaše i upalio svijetlo, koje obasja blijeda, uznemirena lica, poredana u krugu oko njega. Teturao je malo, dok je koraknuo prema prozoru.

— Jeste li se odlučili? — upita ne gledajući ni u koga.

— Jesmo, — odgovori Olga. Petar se žestoko ugrize za usnicu. — Svi vas molimo za oproštenje, iako sam samo ja kriva. Hoće li vas to zadovoljiti?

Tada se šumar tromo vrati k stolu, podigne svoju čašu i reče gledajući, kako se svijetlo lomi u tekućini zlatno-žute boje:

— No da, vama je malo neugodno, ja to razumijem. Ni spavati ne ćete pravo moći, odviše ste uzbuđeni. Ni rakija vam više ne prija. Romantike je nestalo, ostala je samo gola stvarnost, koja vas straši. A ipak je sve to bezrazložno. Mene se nitko ne treba bojati, ja nikome ne ću ništa zlo učiniti, ja još nikada u životu nisam nikoga ražalostio ili uplašio. Mene su svi žalostili, i svi su mi činili zlo, ali ja još nikoga nisam ni prstom taknuo. Ja pazim, da mrava ne zgazim na putu, dok idem. Kad čovjek živi u šumi kao ja, onda on dublje i potpunije osjeća srodnost između sebe i biljnog i životinjskog svijeta oko sebe. Zna, da je svaka ptica i svaka travka svijet za sebe, koji isto tako želi živjeti kao čovjek ili kao vuk. Ima mnogo toga, o čemu bih vam trebao govoriti, ali ne vjerujem, da bi vas to zanimalo. Vi želite nešto veselo i vedro, a sve, što ja znam, tamno je i tmurno kao ova

planina oko nas, u kojoj vjekovahu samo vuci i hajduci. Ja sam ovdje stranac i tuđinac kao i vi, prognanik i bjegunac, samo s tom razlikom, da volim svoje progonstvo, jer mi omogućuje da zaboravim, što je bilo. Ležim noću za pune mjesečine u šumi pod starim brijestom i gledam nevidljivi život oko sebe, koji se iživljuje u pravilnu ritmu. Stabalje i bilje diše u snu, mlade su ptice zabole žute kljuniće u toplo majčino perje, žubore izvori i plahoviti potoci, vuk obilazi oko proplanka njušeći tanak srnin trag. Kosti mrtvih turskih trgovaca i hajduka miču se u zemlji, žudeći za toplim vjetrom i mjesečevim srebrom, koje visi u hladnim grozdovima po lišću i mahovini. Šutim i slušam strepeći, da ne unesem svojim otrovnim ljudskim dahom nesklad u tajanstveno zbivanje oko sebe, a s duše kopni stara tuga i bol. Vjetar zanjiše plodne mjesečne grozdove, srebrna mahovina zagrli tamno-modro granje, zlobno krikne zvijer ili ptica. Vraćam se kući izliječen i pomlađen, ali na dnu duše ostaje krvava rana, koju nikad ne ću moći izliječiti. Tužna je to i romantična povijest, o kojoj je bolje da vam ne govorim. Kako vam se sviđa rakija? Vi se mene bojite? Vi mislite, da sam lud? Ne, nisam lud, samo me vi ne možete shvatiti ni razumjeti, kao što i ja ne mogu vas. — Šumar pogleda u vrata i potraži svoju čašu. Žile mu na rukama okrupnjaše, a sive, nepovjerljive oči zasjaše čudnim, nemilim sjajem. — Zašto vam to sve govorim? Od čega se branim i zašto se branim, kad vam nisam ništa kriv? Zar ne bi bilo najbolje, da vas istjeram napolje i odvežem pse, da vas oni isprate kroz šumu do prvih kuća? Konačno, ovo je moja kuća, i u njoj gospodarim samo ja i nitko drugi. Želite li, da budem jasniji? Ja sam pobjegao ovamo, jer sam ubio, dobra gospođo i dobra gospodo. Moje su ruke još uvijek krvave od tuđe krvi, koju sam prolio. Krvave su mi oči, koje su gledale, dok sam ubijao. Ubio sam, jer sam morao ubiti, jer sam spoznao, da drugog izlaza nema. Drugi su me natjerali, da ubijem, i ja se nisam uplašio. Možete li vi to shvatiti: nisam se uplašio i nisam se pokajao? Ubio sam, oprao sam ruke poslije toga, presvukao rublje, izbrisao krvave tragove po odjeći, a kad je pala noć, uzeo sam svoj šešir i kovčeg i otputovao. Došao sam u mraku

i otišao u mraku. Nitko me nije vidio, kad sam došao, nitko me nije vidio, kad sam otišao. Nitko nije mogao posumnjati u me. Rekao sam već, da se ne kajem, što sam to učinio. Znam: tako je moralo biti, i dobro je, da je tako bilo. Nisam se uplašio smrti, ali sam se uplašio onoga, što je došlo poslije nje. Zato sam pobjegao ovamo. Zato sam vas noćas primio k sebi na konak. Rukom, kojom sada točim rakiju, držao sam vrat, bijeli, topli ženski vrat, koji je brzo pomodrio pod mojom rukom. Zaklao sam rukom, kojom se krstim. Ali se ne kajem i nije mi žao.

Olga osjeti vlažna, grozničava Petrova usta tik uz svoje uho:

— Ja ga poznajem! Ja sam ga već vidio! Ja sasvim sigurno znam, da sam ga već vidio! Ruku dajem u vatru, da ga poznajem! Ne, brada ga ne će sakriti!

Zapalivši lulu, koja se ugasila, dok je govorio, šumar se nagne na Olginu i Petrovu stranu, a oči mu se rastužiše i potamnješe:

— Nije dobro, što sam vam sve rekao. Možda bi bilo bolje, da sam šutio i slušao, ali ja sam večeras odviše rakije popio, a da bih mogao šutjeti. Odonda su prošle godine, prašina zaborava legla je na događaj, koji više nikoga ne zanima. Ja sam promijenio ime i mjesto, tko bi me mogao ovdje naći? Što će se sada dogoditi? Meni je svejedno, što ćete vi sutra učiniti, kad se vratite među ljude. Svejedno mi je, jer više ne ću i ne mogu bježati, jer mi je već svega dosta. Dosta mi je bijega, dosta mi je tajne, dosta mi je krvi, od koje se nikada ne ću oprati. Noću, kad ležim u krevetu sam i gledam u crnu hrastovu gredu nad glavom, uzalud čekajući san, dolazi ona krvave glave i raspletene kose i staje kraj mog uzglavlja, gledajući me tužno i ozbiljno. Nikada mi nije rekla ni jedne riječi, ali ja joj čitam u očima, da mi je oprostila i da se više ne ljuti na mene. Pružim li ruku za njom, osjetim hladnu, vlažnu stijenu, koja me štiti od snježne noći, i stresem se od zime i tjeskobe. Nje nestane, a psi zazveče lancima u dvorištu i zareže bijesno, jer vukovi obilaze oko konaka. Ja sam također gladan, bijesan vuk, ranjen u borbi s okrutnim životom, koji obilazi oko tuđih konaka i tuđe sreće. Hoćete li još čašu rakije? Vjerujte mi, da mi nije stalo, što ćete vi sutra učiniti.

Pred sedam, osam godina još biste me mogli uplašiti, ali danas više ne. Danas mi je sve već svejedno. Možda ću vam još biti i zahvalan, što ste me spasili iz ovog brloga, u kome ću najzad potpuno podivljati. Pijmo!

Petar grčevito zabije nokte u dlanove tražeći Olgin pogled. U sobi tišina, dim, slatka, jaka rakija i zveket čaša, koje su kucale o šumarovu. Vjetar udari gorostasnom šakom u gvozdenim polugama okovana vrata, koja se ne maknuše s mjesta. Šumar zašuti i pođe u drugu sobu po pokrivače i jastuke njišući se na snažnim, krivim nogama.

2

Ta noć puna grotesknih vizija straha i sablasnih urlika mećave ostala je neizbrisiva u Olginu sjećanju.

Njoj je šumar ustupio svoju tijesnu, hladnu sobu sasvim na kraju konaka, u kojoj je najprije dugo cvokotala zubima i gledala uplašeno oko sebe, dok se usudila svući. Pažljivo je držala rukama teške, tople, bijele grudi liježući u krevet i sjećajući se, kako su našli šumara u poznu večer u snijegu i pustoši pod kamenolomom, kad su već izgubili svaku nadu, da će negdje sresti živa čovjeka. Sjeća se, kako je, pozvavši ih k sebi na konak, jednostavno i povjerljivo išao ispred njih, već prosjed i težak, s lovačkom puškom na ramenu, vodeći ih nevidljivom stazom i mireći pse, dva velika, siva, snažna vučjaka, koji su cijelim putem bijesno režali na njih pokazujući zube. S njima se zajedno svratila šumaru četiri nepoznata putnika, koji su također izgubili put u mećavi i noći.

Olga je s Petrom već mnogo puta zabludjela u olujnim snježnim noćima na zajedničkim nedjeljnim izletima željeznicom i kolima, sa skijama i bez njih, ako nije bilo snijega, u većem i manjem društvu, ali najradije bez društva, često sve do izvora Ukrine, pa i dalje na jug. Ništa joj nije bilo nepoznato. Nije bila razmažena. Noćivala je sa splavarima na Uni i nahladovala se u akustičnim kraskim spiljama, plašila srne po hrastovim lugovima i zmije po kamenolomima. Bila je mlada, lijepa i zdrava, mladost je prštala iz nje i djelovala zarazno na svakoga, tko se našao u njenoj blizini. Voljela je divlje, nepoznate šume, hladne, bistre planinske potoke, koji su se bučno rušili u doline, šarolika, tiha trgovišta i sela uz Unu i Savu, tužne, lijepe knjige, u kojima se govorilo o nesretnim ljubavima i ostavljenim djevojkama, koje su se na kraju romana otrovale ili skočile pod vlak. Treće dijete osrednje činovničke porodice u malom pograničnom gradiću na sjeverozapadu Bosne, nije nikada znala za bijedu, iako nije odrasla u nekom naročitom blagostanju. Svršivši građansku školu trgovačkoga smjera u rodnom mjestu, dobila je poslije nekoliko godina čekanja, koje joj vrlo teško padaše (nije mogla podnijeti misao, da je još uvijek hrane roditelji), skromno mjesto u kotarskom sudu, koje joj je omogućilo veću samostalnost prema roditeljima i u isto vrijeme veću slobodu prema sebi. Prvi svoj plaćeni veći dopust provela je na moru, otkuda se vratila pomalo razočarana i mrzovoljasta, potrošivši mnogo dana i novaca, a ne našavši, što se nadala naći. Dobila je neugodnu upalu kože na rukama i na leđima, preboljela jednu naročito tešku i gorku nesretnu ljubav, uozbiljila se i stišala, ali nije prestala vjerovati u svoju sretnu zvijezdu, koja je ne će iznevjeriti. Dijelila je na sredini crnu, sjajnu kosu, rado se oblačila u bijele i žute haljine s čipkama i cvjetnim ukrasima, neprimjetno crvenila usta i garavila obrve, stezala mlade, pune grudi prsnikom i bluzom, čitala i dalje tužne knjige i pomalo prelazila na političke i socijalne reportaže, koje su u to doba poplavile provinciju, ali je s čudnim, podsvijesnim osjećajem za pravu ljepotu mrzila šablonsku, površnu plesnu glazbu i sladunjave novinske romane u nastavcima, kojima se oduševljavahu njene drugarice, kotarske činovnice i mjesne učiteljice s prekratkim, prešarenim haljinama i preširokim bokovima. Umarao ju je jednolik život u uredu, otužno svakidašnje kuckanje pisaće mašine i stereotipni sudački diktati, koji uvijek istim riječima počinjahu i svršavahu, žuti, šuštavi listovi zapisnika, molba i osuda, tjeskobni hodnici puni izgladnjelih, odviše poniznih seljaka i cigana s nečistim fesovima, ženski i dječji plač poslije osude za šumsku štetu ili ukradenu vreću zelenih kukuruza, samouvjeren hod sudskih pripravnika i pisara,

koji joj se bezočno zagledahu preko ramena u njedra, bučni dani političkih skupština, kad je gradić elektrizirala predizborna groznica, unoseći nemir u svaku kuću i svaku sobicu u posljednjem ciganskom sokaku, ali više od svega toga umarala ju je njezina jalova, neplodna mladost, koja je uzaludno gubila mjesece i godine, ne donoseći joj nikakove promjene ni radosti.

Otac joj je umro, ostavivši majci neznatnu mirovinu i prostranu kuću kraj Une s četiri velike, zračne sobe i staklenom verandom, koja gledaše u vrt pun voća i cvijeća. Braća se poženiše i raziđoše po svijetu svaki za svojim kruhom: jedan je bio pomorski kapetan, a drugi je gradio željezničke pruge i bušio tunele u Metohiji i Crnoj Gori, noseći reumatizam u nogama i neizlječivu malariju, koju je stekao u vojsci. Kući su se rijetko javljali, a još rjeđe dolazili. Ostala je Olga s materom sama, pa se još više povukla u sebe. Vezla je vezove i čipke, radila ručni rad, presađivala i zalijevala cvijeće u saksijama i nasadima, kupovala i čitala knjige, otkidajući sebi od usta, učila preko dopisnih škola strane jezike (najprije francuski, pa njemački), išla ujutro u ured i vraćala se u jedan sat natrag, nedjeljom se odvezla kuda na izlet i vratila se još za dana, obično sama, iako je bila rado viđena u svakom društvu, uvjeravala sebe i svakoga, tko ju je htio slušati, da ne vjeruje u Boga, ali se ipak uvijek krstila prije jela i spavanja, jer joj je tako jelo bolje prijalo i san bio tvrđi i odmorniji. Poslije druge nesretne ljubavi s mladim učiteljem, s kojim se i zaručila, a koji je mjesec dana poslije toga doveo ženu i dvoje djece, dugo se krila od ljudi i tugovala, ne mogavši se oporaviti od razočaranja i sramote, no na kraju se ipak svladala i umirila. Posljedica toga je bila, da se s još većim žarom bacila na učenje stranih jezika, pa je dotjerala dotle, da je mogla dosta glatko čitati francuski i njemački, zbog čega joj još poraste ugled u mjestu, poljuljan donekle zlosretnom pustolovinom s učiteljem. Život nije bio lijep, ali nije bio ni ružan. Olga je s vremenom postala svijesna činjenice, da joj, ako se ništa ne promijeni u životu i ne nastupe kakove velike društvene perturbacije, o kojima se govori u političkim brošurama i časopisima, koje je čitala, nije suđeno da postane slavna ni po dobru

ni po zlu. Proći će mladost i ljepota, a ona ne će doživjeti ni traga od onih velikih tragedija i ljubavi iz pročitanih knjiga, koje su joj tako prirasle srcu. Naposljetku će se udati u najboljem slučaju za kojega nižeg činovnika ili časnika, koji će je uzeti više zbog kuće i plaće, koju mu donosi, nego zbog nje, izrodit će mu i odgojiti djecu, odebljat će joj žile na nogama i postarat će se prije vremena, prestat će čitati knjige i učiti jezike, jer će morati prati suđe i oblačiti djecu, čekat će uvečer muža, kad se bude vraćao pijan iz krčme, svlačiti mu cipele i spremati ga u krevet, a možda će dobiti raka na maternici od mnogih poroda i pobačaja i umrijeti u strašnim mukama s dječjom glavom na jastuku kraj svoje glave. Život u knjigama zaista nije imao ništa zajedničko sa životom van knjiga. Imala je tek dvadeset tri godine, kad joj je to bilo potpuno jasno.

Ali se ne bi moglo reći, da je mnogo tugovala zbog toga.

— Olga, ti bi morala malo više misliti na sebe i na svoju budućnost — reče joj jedno jutro mati, kad se spremala na put u Sloveniju preko ljetnih praznika. — Ne govorim to zato, da ti što predbacim, ali vrijeme leti, draga kćeri. — Svečani ton materinih riječi izazove u Olgi čudnu veselost i želju, da se nasmije, no ona se svlada. — Za nekoliko će godina biti kasno. Ako to tebe ne smeta, mene smeta. Mogu ti reći, da nije dobro to, što radiš. Vrijeme je misliti na udaju.

Bio je kolovoz, žuti pounski mjesec kolovoz, kad cijeli gradić miriše crvenim, prezrelim lubenicama i prvim šljivama. Sunce je zlatilo bijele čipkaste zavjese na prozoru njene djevojačke sobe, koja gledaše u prašnu, užarenu gradsku cestu punu otpadaka od voća, slame, sijena, starih papira i konjskih i govedskih izmetina. Arnautin invalid na suprotnoj strani ceste, koji je držao najbolje pohađanu slastičarnicu u mjestu, lupao je štakom po kamenom pragu pred svojom radnjom i dokazivao susjedu obućaru riječima i gestama, da budućnost Evrope pripada balkanskim narodima i da će Njemačka i Francuska prije ili kasnije morati propasti. Pazarni dan probudio je gradić već rano ujutro ispunivši ga bučnom vikom grlatih prekupaca i konjskih trgovaca, mukanjem goveda, vrištanjem mladih praščića i škripom

nenamazanih kolskih točkova na kamenim kockama kaldrme. Ispod posljednjih kuća tekla je tamno-zelena Una u plavu, plitku Savu.

— Dobro, mama, ja ću te poslušati, kad ti je toliko stalo do toga. — Olgin odgovor i protiv njene volje zvučio je odviše veselo. Bio je tako zračan, jasan, zlatan dan, da čovjek i uz najveći napor nije mogao misliti na što mračno i ružno. — Ja ću te poslušati. Ne trebaš se bojati za mene.

Mjesec dana poslije toga, kad je rudilo prvo lišće na lipama i brijestovima u šetalištu iznad njihove kuće, upoznala se s Petrom, koji je iz krajnjeg banatskog istoka premješten u gradić za kotarskog pristava.

Kad je pao prvi snijeg, bila je već zaručena.

Još je bilo mnogo snijega po planinskim klancima i sjenovitim dolinama uz plahovite sanske pritoke, kad se vjenčala.

Koliko je odonda prošlo vremena?

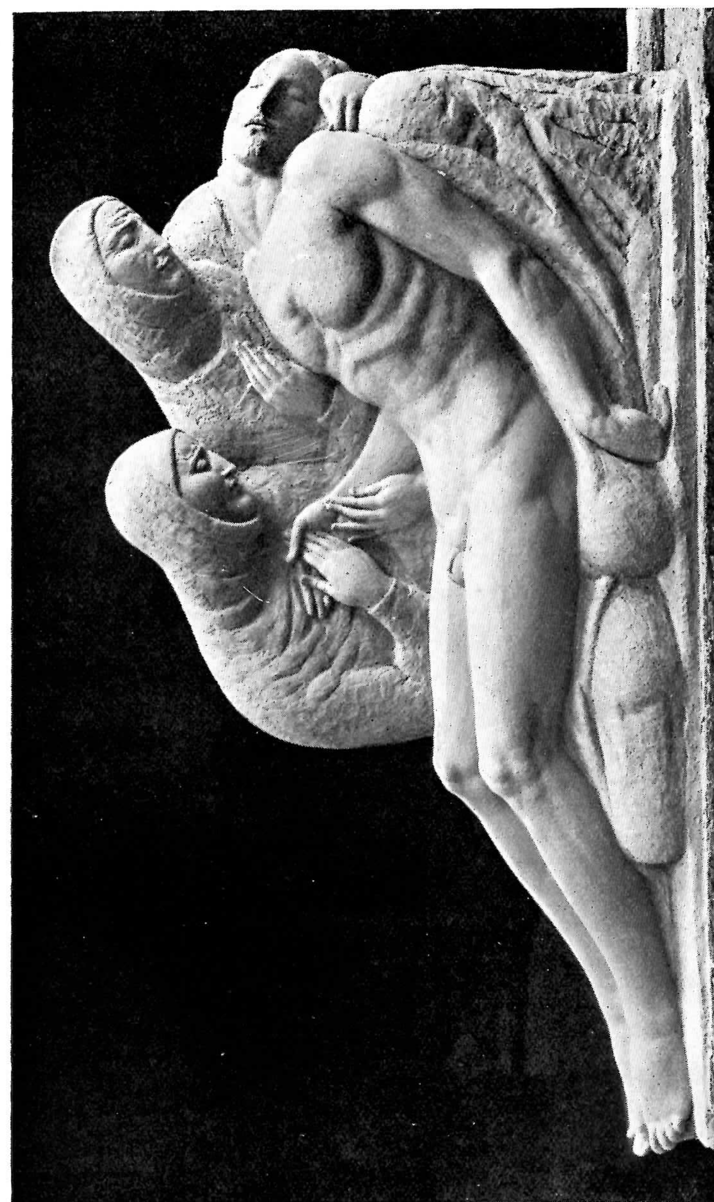
Potrpavši se preko glave Olga je ležala u krevetu, ali nije mogla zaspati. Misli su se nizale u glavi jedna za drugom s tolikom brzinom, da ih je jedva mogla slijediti. Kakav je to čovjek taj šumar, po vlastitom priznanju ubojica i bjegunac, koji se ovamo sklonio pred progonom vlasti? Ne bi li ipak bilo bolje, da se digne iz kreveta i obuče, ili da pozove k sebi Petra, koji je ostao spavati u zajedničkoj sobi s ostalima? Tko zna, što se sve može noćas dogoditi, dok ona spava (ako bude mogla zaspati)? Kako može zaspati u krevetu zločinca i ubojice? Zar je ova pusta, gluha kuća zaista šumarski ured, ili je šumar manijak i luđak, koji ih je mistificirao? Što je Petar mislio s tim, kad je rekao, da ga poznaje? Što se sada događa u sobi između Petra i šumara i onih drugih nepoznatih ljudi, koje su sreli sinoć u snijegu? Oni su se predstavili kao putnici i trgovci, koje je zavarala mećava, ali tko im može vjerovati? Što će se dogoditi s njom i s Petrom u ovoj strašnoj noći i divljini, među nepoznatim, sumnjivim ljudima, pod krovom pijana zločinca, koji se možda sada upravo sprema, da ih ubije, kao što je već jedamput ubio? Možda ih je samo zato pozvao k sebi i nudio rakijom, da ih opije, pa da onda može lakše obračunati s njima, kako je naumio? Ako

večeras iznese živu glavu, živjet će stotinu godina i nikada joj se više ništa zlo ne će dogoditi u životu. Svemu je tome kriv Petar, koji je nije htio slušati, kad mu je predlagala, da se vrate natrag. Da su se vratili, otpala bi sva ova strašna neizvjesnost i užas, koji joj sada ledi srce. Prenoćili bi u kojoj seoskoj gostionici, kao što su već mnogo puta prenoćili, popili bi vruć, jak čaj s rumom i pojeli malo hladnog suhog mesa ili sira, pa zaspali bez brige i straha, sigurni, da će ih gostioničar ujutro probuditi na vrijeme i da će do podne već biti kod kuće. Kako joj je mogla doći na pamet ta luda misao, da idu na izlet po ovom zlu i nevremenu, kad je najljepše sjedjeti kod kuće u toploj sobi, piti čaj ili crnu kavu, slušati radio i čitati zanimljiv francuski roman, a skije neka leže u predsoblju i čekaju prvu sunčanu nedjelju? Da su ostali kod kuće, Petar bi sigurno otišao s predstojnikom u krčmu i vratio se u večer možda malo podnapit (što mu se u posljednje vrijeme sve češće događa), ali bi otpao sav onaj sinoćnji i ovaj sadašnji strah od smrti u snijegu i od smrti od ruke abnormalna čovjeka, koji ne zna, što radi, i koji je možda nasljedno opterećen. Prokleti njezin ženski nemir i nezadovoljstvo, koje je uvijek nekuda vuče na put i zbog koga je već toliko puta stradala u životu. Zar se nikada ne će otresti toga pubertetskog balasta, koji će je mučiti, dok je sasvim ne upropasti? Ali zašto je Petar tako napadno isticao, da poznaje šumara, što inače nije njegov običaj? Zašto je bio toliko uzbuđen kod toga, kao da to poznanstvo za nj ima neko dublje značenje, koje oni ostali ne shvaćaju i ne mogu shvatiti? Tko bi tu bio dosta pametan? Možda šumar u duši i nije zao (oči su mu dobre i iskrene), možda je samo nesretan čovjek, koga su prilike nagnale, da učini zlo i da to sada ispašta u pustoši i vječnu strahu od kazne, kojoj ionako ne može izbjeći? Ne, ona više ništa ne zna i ne razumije, ona je umorna, ozebla i malo pijana od slatke šumarove rakije, ona bi samo htjela spavati i odmoriti se od napora i straha minulog dana, koji nikada u životu ne će zaboraviti. Gdje je sada šumar? Gdje je Petar? Gdje su oni drugi, putnici i trgovci, kako rekoše, ili hajduci, čega se ona toliko boji? Treba spavati, ali bi bolje bilo bdjeti i čekati, što će se dogoditi. Što će se dogoditi?

Urlik vjetra u dimnjaku i zviždanje mećave oko kuće nadglasa hrapav, bučan šumarov glas, koji je galamio u trećoj sobi. — Gospodo, da nazdravimo uvaženom pokojniku, koji je gradio ovaj naš ljupki zamak! — vikao je on, udarajući šakom po stolu. Olga se, ne znajući ni sama zašto, strese čuvši njegov glas. — Što bi bilo od nas, da on nije pred stotinu i dvije stotine godina mislio na nas i digao ovo malo krova, da nam se nađe u nuždi? Tko kaže, da nemam pravo? Tada su bila ljepša vremena, gospodo, i ljudi su bili zadovoljniji i sretniji, iako se to nama danas ne čini tako. Mogao je svatko imati žena, koliko je htio i koliko ih je mogao prehraniti i odjenuti, nitko ga zbog toga nije smio pozvati na odgovornost ili povesti protiv njega sudbeni postupak. Ako te je žena prevarila, mogao si je otjerati ili ubiti, što ti je bilo milije; društvo ne samo da te nije htjelo ni smjelo prekoriti, nego ti je još odobravalo i hrabrilo te, da budeš što odlučniji i bezobzirniji. A danas kako je? Čovjeka, koji ti je oteo ženu, sreo si na cesti i zaklao si ga, dok je palio lulu, ako si bio brži od njega i ako si imao srca, a danas mu ne smiješ ni pljunuti u lice, jer će te tužiti sudu, pa ćeš biti osuđen i platiti za to globu. Ljepše je bilo pred dvije stotine godina, kad je živio ugledni naš pokojnik i domaćin. Imam li pravo?

Glasno se smijahu putnici i trgovci, kucajući se sa šumarom, koji se umorio od bučna govora i uzbuđenja.

Čudne su se misli lomile u Olginoj glavi. Ako usne, može se dogoditi zlo. Ako ne usne, posijedit će do jutra od neizvjesnosti i strepnje. Dva izlaza, od kojih ni jedan nije pravi, a ona traži izlaz. Zaista se nije mogla radovati braku s Petrom, iako je toliko nade polagala u nj. Ništa joj naročito dobro ili zlo nije donio taj brak, koji je sklopila hitro, bez oklijevanja, ne misleći mnogo o njemu, samo da ne ostane stara djevojka, kako joj je prorekla mati. Samo da se sve to već jedamput svrši, jer je teško biti mali činovnik s četiri razreda građanske škole, čitati knjige, voljeti putovanja i ne imati muža. Muž je paravan za ubogu djevojku iz tamne provincijske zabiti, koji je štiti od zla jezika i mrzovolje pohotljivih starih ženomrzaca, koji ne znaju, što je mladost i bijela djevojačka bluza s crvenom ružom. Sebičan i

Ivan Meštrović „Oplakivanje"

Ivan Meštrović „Sv. Marko" u crkvi Sv. Marka

samoživ Petar je uvijek nešto tajio od nje, krio se pred njom i tužio se na njenu nametljivost (kako je on zvao njezinu brigu za njega), iako ju je volio i ponosio se njom, to nije mogla, a i nije htjela zanijekati. Čudan čovjek, koji je uvijek ostao pomalo tuđ za nju, iako su već prošle dvije godine, otkako su se vjenčali, a blizu tri, otkako su se upoznali. Imao je jednog brata, starog neženju i sangvinika, ravnatelja neke velike zadružne štedionice u Slavoniji, koji im je bio kum na svadbi, no s njim se, čini se, slabo slagao, jer ga Olga nikada više nije vidjela u svojoj kući. U svakom slučaju nisu mnogo marili jedan za drugoga. Petar je volio popiti čašu dobra vina ili rakije, bavio se politikom i prirodnim znanostima, bio je strastven sabirač maraka i kartaš, ali nikada nije igrao na veće svote, po prirodi čovjek škrt i težak na novcu, koji je uvijek dobro vagnuo u ruci prije, nego ga je dao od sebe. Na izlete je s Olgom išao samo njoj za volju, iako se ne bi moglo reći, da je bio bešćutan za prirodne ljepote. Bio je preko petnaest godina stariji od Olge, nizak i suh, ali još mladolik i čvrst, sa snažnim seljačkim rukama, koje su više mučile, nego milovale. Nježna i željna nježnosti Olga je često proplakala u njegovu zagrljaju. U uredu je bio strog i šutljiv, premjestio ju je odmah iz suda k sebi u kotar, derao se na podređene niže činovnike i stranke, mrzio duge govore i uvijek gledao u zemlju ili u svoje ruke, kad bi ga tko što upitao. Nije se mnogo sreće ni radosti Olga naužila s njim, iako joj je imponirala njegova muževna otresitost i strogost, položaj, koji je zauzimao u društvu i u mjesnom odboru vladine stranke, gdje je brzo izabran za potpredsjednika, njegov crni podrezani brk, način, kako je vezao kravatu i prolazio rukom kroz kosu, sklonost, da bude uvijek dobro obučen i da mu se svatko miče s puta, dok ide pločnikom ili prelazi cestu. Alkohol, koji tako blagotvorno djeluje na ljudsku govorljivost, njega je ostavljao hladnim i suzdržljivim. Stavljena pred izbor, da se odluči, voli li ga ili ne voli, Olga ne bi mogla tako lako odgovoriti, ali da joj nije bilo žao, što se udala za nj, to je mogla u svako doba potvrditi.

A onda je došla ta strašna noć, taj mahniti šumar i to nerazumljivo, tamno Petrovo uzbuđenje, kad govori o tom, da poznaje šumara. Što se iza toga krije?

Zaspala je poslije čitava sata zebnje i sumnje, koje se nikako nije mogla osloboditi, ostavivši svjetiljku da gori kraj nje na stoliću i zaboravivši izvaditi ukosnice iz kose.

Tada je međutim drama već počela.

3

Petar je mrko pio s nepoznatim, nedragim društvom, u koje je zapao protiv svoje volje. Po običaju je najviše šutio, ne gledajući ni u koga i krijući oči od šumarova pogleda. Rakija ga nije mogla svladati, jer je bio naučen na alkohol, ali ga je polako svladavao umor i drijem. Zijevnuo je, ustao sa svog mjesta, pošao do vrata i opet se vratio natrag. Je li Olga već zaspala? Nije li je strah samu u tuđem krevetu u tuđoj kući u snježnoj planini? Da joj se javi? Kakvo je to fantastično društvo, u koje je večeras zapao? Da ih je tražio s fenjerom, ne bi ih ljepše mogao naći. Kani li šumar konačno leći ili će najzad donijeti na sto cijelo bure rakije, da ne mora svaki čas ići u podrum i natrag? Ako ga on kani na taj način opiti i uspavati, onda se jako vara. Radi li se o piću, šumar će se gadno izmučiti do pobjede, ako uopće doživi svoju pobjedu. Ipak bi bilo dobro, da se još jedamput javi Olgi.

Ali nije učinio ništa, nego je sjeo natrag na svoje mjesto pod raskriljenim punjenim jastrebom, kraj koga su visjele dvije drevne kubure i jedan svinuti janjičarski mač.

— Do đavola i ova noć! — opsuje on poluglasno i ispije svoju čašu. — Gdje su mi cigarete?

Bilo je već vrlo kasno, kad su konačno pošli spavati. Šumar je izašao u dvorište s lulom u ustima i bez šešira, da vidi, kako je psima i dokle je napadao snijeg. Ostali polijegaše zajedno s Petrom po stolu i po klupama, pokriše se ponjavama i kaputima, ugasiše dimljivu petrolejku i navališe dvije velike bukove klade na vatru. Ali sna nije bilo. Kad se zatvoriše vrata za šumarom, u mraku sobe, u kojoj je ležalo pet stranaca, zažagoriše glasovi:

— Lud je!

— Mislite li, da je zaista lud?

— Ja držim, da nije lud! — reče Petar, jer je pitanje bilo njemu upravljeno. — Uostalom vidjet ćemo, što će dalje biti. Mogao bih se okladiti, da smo se već negdje sreli u životu. Čak bih se mogao i na to kladiti, da znam, gdje je to bilo. Samo me brada smeta.

— A ako vas je zavarala sličnost?

— Ja se nikada ne varam u takvim slučajevima.

— Ali ako ste se ipak prevarili?

— Vidjet ćemo. Što se tu može drugo učiniti, nego čekati? — reče Petar otegnuto. Odmah zatim izađe za šumarom, ne odgovorivši na začuđene poglede, koji ga, pitajući, ispratiše do vrata. — Kakav glupi susret! — reče sam sebi srdito, ali ne i bez izvjesne zebnje. — To se samo meni može dogoditi i nikome drugome.

Šumara dugo nije bilo. Kad je zaključavao vrata za sobom, osjetio je, kako netko prigušeno diše iza njega. Okrene se i oči mu se sretoše s Petrovim očima, koje ga oštro gledahu.

— Ti si to? — izusti šumar, ne iznenadivši se. Izvadio je lulu iz usta. — Očekivao sam, da ćeš doći za mnom, zato se nisam žurio natrag. Dakle se nisam prevario? Ti nisi nikada bio kukavica, to ti treba u dobro upisati. Što hoćeš od mene?

Petar je bio mračan i blijed. Poklecavahu mu koljena, dok je stajao pred mirnim, nepomičnim šumarom, koji je ravnodušno pušio. Mučno procijedi kroz zube:

— Mislio sam, da si to ti, no ipak nisam bio siguran. Brada mi je smetala, a i odviše nevjerojatno mi se sve to činilo, da bih mogao povjerovati. Zato sam došao za tobom, da se osvjedočim. No ti... kako si ti došao ovamo?

Mjesto odgovora šumar upita:

— A ti?

— Ja sam ovdje kotarski pristav. Još nisi čuo za me? — Petar zapara noktima po dlanu. — Otkada si ti šumar? Ako se ne varam, onda si htio biti profesor? — Uhvati šumara za bradu i privuče njegovu glavu k sebi, ali je odmah pusti. Lice mu se iskrivi od zlobna smijeha. — Kako si došao ovamo, još mi nisi odgovorio?

— Sve se može, što se hoće i kad se hoće. Kako vidiš, došao sam, znači dakle, da se može. Zašto se ti brineš za to?

— Da, sasvim točno, sasvim... sasvim točno. — Petar je tražio po glavi odbjegle, grozničave misli, koje nikako nije mogao smiriti i srediti. Osjeti bol u mrežnici od upornih šumarovih pogleda, koji su se zabili u njegove oči. — Ti si mene odmah prepoznao?

— Odmah.

— Želiš li možda obračunati sa mnom?

— Želim.

— Mogu li znati, gdje i kako će se odigrati taj obračun? — Petar je bio hladan i jak, pa i malo superioran. Silom se svlada, da ne pokaže, kako je uzbuđen. Oštar, studen noćni planinski zrak s mećavom i vjetrom otrijeznio ga je i osvježio. Samo nikako nije mogao zagospodariti glavom, u kojoj je još uvijek vladao strašan nered.

— Možeš. Ali to nije tako teško pogoditi. — Šumar je govorio oporo i tvrdo. Držao je u ruci nož, koji Petar tek sada primijeti. Podigao je ruku u zrak i opet je spustio: nož je svijetlio u polutami mutnim sjajem, rastao je i krupnjao u šumarovoj ruci, kao da je živ, žurio se za Petrom i vraćao se opet šumaru, svijetlio, prijetio i šutio.

— Dakle tako? — Petar požali, što je ostavio revolver kod kuće.

— Tako. Samo molim, da budeš potpuno tih; ne volim vike ni uzbune, ti to znaš. Ja više nikome ništa ne opraštam, ja sam prestao čitati Dostojevskoga i Tolstoja, ja sam pustio bradu i postao šumar samo zato, da budem drugi čovjek. Za mene više ne postoje razlozi, za mene nema isprike i nema opravdanja. Molim, da točno odgovaraš na moja pitanja. Ti se nikada ni si bojao, pa mislim, da se ni danas ne trebaš bojati. Ili se ipak bojiš?

— Tko bi me mogao prisiliti, da izađem za tobom, kad bih se bojao? Nemaš razloga...

Šumar ga prekine:

—Za mene ne postoje razlozi, osim u slučaju, kad potvrđuju ono, što ja hoću. Je li ovo tvoja žena, što je došla s tobom?

Petar potvrdi.

— To sam samo želio saznati, sad je sve u redu. Dakle, ona je tvoja žena? Priznajem, odmah sam i sam na to pomislio. No da, ti si uvijek imao više sreće kod žena od mene. Uvijek.

— Ti si pijan, — reče Petar porugljivo. — Trebalo bi da se ispavaš ili da zamočiš glavu u snijeg, da se malo rastrijezniš. Tko je vidio lokati toliku rakiju? Zar to može podnijeti živ čovjek? Čemu ta neukusna komedija s nožem, kojega se uostalom ti više bojiš od mene?

Šumarovo se lice gotovo naslonilo na Petrovo.

— Da znaš! — procijedi on poluglasno parajući oštricom noža po drvenoj krštenici na vratima. — Trinaest je godina odonda prošlo, ali ja nisam ništa zaboravio. Sve mi je tako bistro i jasno u glavi, kao da se jučer dogodilo. Eva je mrtva i Eve više nema, ali za mene će živjeti, dok budeš živio ti i dok budem živio ja. Razumiješ li me sada? Tebe to sigurno raduje, tebe, koji si joj uvijek bio bliži, nego ja, iako je bila moja žena. Tebe, zbog koga sam se ovamo zavukao, kao divlja zvijer, krvavih ruku i krvavih očiju, s otrovanim, prokletim životom, koji si ti popljuvao i obeščastio. Ili te možda ne raduje?

Stajali su u uskom, polumračnom hodniku, iz koga su vodila dvoja vrata, u dvorište i u sobu. Petra oblije hladan znoj. Šumarove krvlju podlivene oči okretahu se u šupljinama luđački. Bilo je očito, da više ne vlada sam sa sobom.

— Ponavljam, da si pijan i da želim, da me ostaviš na miru. Molim te, da spremiš taj smiješni nož i da se prestaneš šaliti, jer je sada za šalu prekasno i prehladno. Mene se ne tiče tvoje mišljenje o mom odnosu prema Evi, sada o tome ne možemo raspravljati. Meni je dosta, ja hoću da se ispavam.

— Ali ti si u mojoj kući, u kojoj ja zapovijedam. Ja odlučujem, hoćeš li ti spavati i kada ćeš spavati, ili ne ćeš uopće spavati. Molim, da paziš na svaku moju riječ. Ja ne ću dvaput govoriti jedno isto.

— To znači, da si uistinu nakanio obračunati sa mnom? Ti mi se prijetiš? Ostario si, dragi, pa ti je oslabila ruka za mene. Bojim se, da ti i glava nije više posve u redu. — Petar plane

suzdržavajući mržnju. — No što onda, ako ja odbijem, da odgovaram na tvoja pitanja?

Šumar digne nož, prislonivši ga na Petrovu vilicu, modru i nesigurnu.

— Eva je bila moja žena! — naglasi on prijeteći.

— Eva je voljela mene! — Petar se odmakne od njega i skrsti ruke.

— Znam. Moram priznati, da znam, iako bih radije priznao sve drugo na svijetu, nego to. Eva je voljela tebe. — Rastužio se i zašutio.

— Mogao bih ti izbiti nož iz ruke, ali ne ću, jer te žalim. Zar ne vidiš, kako si pijan? Lud si, ne samo da si pijan. Zatvoru si pobjegao, ali ludnici ne ćeš pobjeći. Za tebe i nije zatvor. Za tebe je ludnica.

Šumar je zbunjeno spustio ruku s nožem, pokreti mu olabaviše, sav se stišao i skrušio. Rekao je gotovo moleći:

— I ti uopće ne želiš govoriti sa mnom? Nemaš mi ništa reći?

— Ne želim.

— Baš nikako?

— Sada je noć, sad treba leći i spavati. Ujutro ćemo razgovarati o tome, ako baš hoćeš. Ali sad hoću da spavam, razumiješ li me? Hoću da spavam!

Petar u mraku dohvati kvaku na sobnim vratima iza sebe, ne okrećući se. Pokušao ih je otvoriti, no šumar je bio brži. Udario ga je nožem po vratu iznad ključne kosti promišljenim, brzim udarcem s tolikom snagom, da je i sam posrnuo od siline zamaha. Poslušao je čas, čuje li se kakav žamor u sobi, a kad nije čuo ništa, odvukao je krvava Petra, koji je tiho ječao, kroz hodnik do dvorišnih vrata, udarajući ga pritom bjesomučno nožem u grudi i slabine. Nogom je otvorio vrata, s mukom podigao Petra preko visokog drvenog praga, a onda ga svom snagom bacio u snijeg. Nije se ni pokušao osvjedočiti, diše li još. Samo su psi promuklo zalajali zazvečavši lancima. Iz blizine se javi tanak, rezak vučji urlik.

4

Smotavši se u klupko i obuhvativši rukama koljena, Olga je spavala nezdravo i grozničavo. U sobi se krhao sivi, tmasti polumrak. Već je dremljivo svitalo, kad su je trgnuli iz sna snažni udarci po vratima, koja su škripala od pritiska.

— Tko je? — upita ona tjeskobno.

— Ja sam, — odgovori taman, nepoznat glas, koji je još više uplaši. — Otvorite!

— Tko je? Što hoćete od mene? — ponovi ona, uspravivši se u krevetu i zagnjurivši ruke pod pokrivač. Bilo je tako hladno u sobi, da su joj svi udovi drhtali od zime, iako je na sebi imala dva pokrivača i nekoliko jastuka, pod kojima je jedva disala. — Ja vas ne poznajem. Koga tražite? — vikne iz kreveta ne krijući strah.

Glas napolju postade nestrpljiv i oštar. Vrata su bolno zacviljela od udarca nogom.

— Što to znači? Ja sam, šumar. Čija je ovo kuća, vaša ili moja? Smjesta otvorite! Želite li, da probijem vrata?

Olga se žustro obuče, nazuje cipele na bose noge i pokuša otključati vrata.

— Što se dogodilo? — upita ona, tresući se od straha i zime.

Šumar polegne po vratima svom težinom tijela. Brava popusti. Olga ugleda čupavo, krvavo zvjersko lice na pragu i s vriskom uzmakne prema prozoru.

— Što se desilo? — ponovi uzdrhtavši od tajanstvene jeze.

Šumar zalupi vratima za sobom i reče hladno, ne osvrćući se na njeno pitanje:

— Hoću da govorim s vama.

Pošao je k njoj i prisilio je, da uzmakne prema krevetu. Tu joj zgrabi obje ruke hitrim pokretom grabežljive zvijeri.

— Da se niste ni maknuli! — zapovjedi gluho. — Ja ne znam za šalu. Ubit ću vas, tako mi Boga, ako samo pisnete! Ja sam već ubio i opet ću ubiti!

Ležala je nepomično s ukočenim, staklenim očima.

— Što sam vam ja kriva? — Mračna sinoćnja slutnja, s kojom je zaspala, kad ju je svladao umor, okrupnja u Olgi i raz-

raste se u fantastičnim dimenzijama. Sjeti se Petrovih riječi, da poznaje šumara, kao i njegova tajanstvenog uzbuđenja, dok je to govorio, pa to dovede u vezu s krvavim šumarovim likom. Što se dogodilo u ovoj strašnoj noći, dok je ona spavala? Oćuti ledenu hladnoću i bespomoćni očaj. Upita moleći:

— Što se dogodilo? Gdje je Petar? Što ste učinili s njim? Što sam vam ja kriva?

Šumar navali na vrata ormar s knjigama, s nenaravnom, čudesnom snagom, koja je prelazila ljudsku, nabije na njega što i dvije stolice, obriše znoj sa čela i spusti se kraj nje na krevet.

— Oni su tamo već budni, — doda za opravdanje. — Slute, da se nešto dogodilo, iako još ne znaju, što je na stvari. Zar ne čujete njihove nečujne korake, kako traže po kući? A ja vam imam toliko toga saopćiti. Toliko vam toga moram kazati prije, nego prodru ovamo. Zar se vi bojite mene?

Olga ništa ne odgovori. Šumar se pokuša nasmijati, rastegne lice u ružnu grimasu i dopuni:

— Mene se ne trebate bojati, ja vam zaista ne ću ništa zlo učiniti. Ovo, što činim, ovo su samo preventivne mjere za moju ličnu sigurnost, ali vama se ne će ništa dogoditi, dok sam ja živ. No, što me tako gledate?

Kad i opet nije dobio odgovora, snuždio se i uozbiljio. Oči su mu postale dobre i tužne pod već prosjedim obrvama. Olga je bila lijepa u ranom maglenom jutru, nemirne, crne kose i toplih, malo vlažnih usana, koje su se otvorile od straha. Oprezno priđe k njoj i primi je za ruku.

— Vi se nemojte ljutiti na mene, — zamoli, gotovo blago. — Ja vam zaista ne bih mogao ništa na žao učiniti, vjerujte mi. Ja ovako izgledam, kao da sam sišao s uma, no to je samo izvana. Unutra, u meni, tamo je sve u redu. Točno znam svaku riječ, koju sam rekao i koju ću još reći. Sve, što se dogodilo, dogodilo se s mojom voljom, odnosno na moju želju. Svaki je pokret dobro promišljen prije no je učinjen. Oni će uskoro doći, — pokazao je rukom prema vratima, — doći će, udarit će po vratima i tražiti, da ih pustimo unutra, jer sumnjaju i slute (ja znam, da slute), a noć je već prošla, mećava je napolju stala . . . zar vi ni-

šta ne znate, što se noćas dogodilo? Vama je ime Olga, a njoj je bilo ime Eva. Malo ste slični njoj, možda ste malo ljepši od nje, no to je sada teško prosuditi, jer nje već trinaest godina nema. Stvari su nam, što su dalje od nas, sve ljepše i sve draže. Meni je ona ljepša, jer je bila moja, i jer je više nema. Zbilja se nemojte plašiti, ja i njoj ne bih nikada ništa učinio, da me nisu drugi prisilili. Oni su to učinili mjesto mene, oni su podigli moju ruku i nož u njoj.

Pustio je njezinu ruku, zakopao glavu među dlanove i zaridao očajno.

Olga je šutjela i slušala.

— Hoćete li, da vam pokažem njenu sliku? — upita on ne dižući glave.

Olga jače zadršće.

— Gdje je Petar? — upita nenazočna duhom.

— Petra nema, — odgovori šumar mirno, čak mu je i glas bio sasvim miran. — Petar je otišao, svi su otišli, a vas su ostavili meni u zamjenu za Evu. To vas je Petar meni ostavio, pogodili smo se i on je pristao. Među nama postoje stari, neriješeni računi, koje smo noćas konačno riješili. On je meni darovao vas, a ja njemu Evu; ona ga je ionako uvijek više voljela, nego mene. Krivo vam je, što vas je poklonio meni?

Šumarove oči zasjaše strašnim sjajem. Zadrhtala mu je donja čeljust, natopljena krvlju, dok je obuhvatao njena naga ramena.

— Pustite me! — jaukne Olga i udari ga svom snagom rukama u lice. — Ja nisam ništa kriva, pustite me!

Odskočio je u stranu i pokušao je dohvatiti s leđa, no ona je već bila kod prozora. Korakne za njom, ali iznenada stane i zanjiše se na nesigurnim nogama, koje ga ne slušahu. Krvava mu pjena navali na usta, posrne i klekne na koljena bez riječi. Samo su mu dugo drhtali prsti na lijevoj ruci, kao antenske žice, koje je dirnuo zalutali noćni zvuk. Sjeo je na pod, zagrlio jastuk, koji je spao s kreveta, naslonio glavu na njegovu hladnu bjelinu i zaplakao.

Razbivši rukama staklo Olga je, krvava i užasnuta, iskočila u beskrajnu, ubitačnu, mutno-sivu snježnu bjelinu, koja je sa svih

strana polegla po njoj. Granje crnogorice, puno snijega, pružilo je dobre, samilosne ruke za njom. Dolje u uvali muklo je šumila voda pod debelom ledenom korom, u prosječenu rukavu.

— U pomoć! — krikne ona u brdsku zimsku zabit, ali nigdje nije bilo nikoga.

5

U proljeće, kad su procvale kajsije i višnje, izašla je Olga iz bolnice, no to nije bila više ona negdašnja Olga. Kao sjena išla je ispod lipa večernjim sokacima, u kojima ašikovahu bule kloparajući drvenim nanulama po kamenim kockama kaldrme. Tijelo joj se izdužilo i uvelo, grudi se starački ulekle, a lice joj bilo žuto i smežurano. Preko noći prošara joj sjedina kosu, što se odmaraše na tanku vratu u tužnim pramovima. Koliko koraka pred njom, toliko dana za njom. Svaki dan mladi list na brijestu, koji se još jutros raskošno zelenio na suncu, a već večeras ga mori bolesna žutina i prerana jesen.

— Uglavnom, naša nesreća nikada nije tako velika i teška, kako se to nama čini. — Olga se sjeća dvomjesečne bolničke čame i blijede ženske glave na krevetu kraj sebe, koja joj je rekla te riječi tužne i umne, prekidana ljutim plućnim kašljem i suzama. Sedam dana poslije toga ta su se usta (s malim crnim madežem u desnom uglu, koji je kod svake riječi nervozno zatreperio) zatvorila zauvijek, a sjajne se oči ugasile pod visokim, prozirnim čelom, na kome je ostala samo jedna plava, uzdužna bora. Bilo je vjetrovito, južno predvečerje, kad se temperatura grozničavo penje u krvi i bude se trome muhe u prozorima, koje su preživjele zimu. Glava se malo uspravila na krevetu gledajući za visokim, šutljivim čovjekom, koji ju je toga časa na odlasku poljubio u čelo krijući oči, a sad je zatvarao za sobom vrata vodeći za ruku zaplakanu trogodišnju djevojčicu. Iz susjedne sobe prodiraše na mahove očajan, izgubljen dječji vrisak, prigušen zveketom posuđa u kuhinji i bezbrižnim glasovima prolaznika na cesti, koji se radovahu vjetru i oblacima. — Shvativši uzročnu vezu između života i smrti, čovjeku je zapravo svejedno, što će se sutra dogoditi. Najljepše ruže rastu uvijek na groblju, to nitko ne može promijeniti. Smrt nije strašna, draga, smrt je produženje našeg

zemaljskog života i postepeno pretvaranje u ništa. Tko je na ovome svijetu prosjak, taj će i poslije smrti biti prosjak. Tko je na ovom svijetu sit, ni poslije smrti ne će znati, što je glad. Sve je ostalo laž i jalova utjeha, zatvaranje očiju pred stvarnošću i bijeg od istine. Ljudska bol i tuga? Dođe i prođe, ali smrt kad dođe, nikada više ne prođe. Kad je čovjeku najstrašnije u životu, dobro je pogledati mladu šumu u listanju ili zidanje koje nove kuće. Naša je bol teška samo nama. Zaboravimo na sebe, pa će i ona zaboraviti na nas. Kada će se sve ovo već jedamput svršiti?

Mirišu ružičaste kajsije u toplom mraku naginjući se preko baštena plota, da vide dječju radost u šetalištu i prve zvijezde na tamno-modrom, dubokom travanjskom nebu, koje je izraslo iz mrke planine i osjenčilo modrim sjenama glatku, blistavu vodenu površinu, a Olga bi htjela reći ljudima, što zastaju na cesti i gledaju radoznalo za njom, da je vrijeđaju i bole njihovi pogledi, ali se boji, da će se ljudi nasmijati njezinu strahu, ili je požaliti u zlu i utješiti u tuzi, pa se rezignirano prepušta mučenju i ide dalje zatvorivši oči. Događaji su je pretekli u fantastičnoj žurbi i podigli nevidljivi zid između nje i zlobne ljudske radosti zbog tuđe boli i nesreće. Mati joj je umrla od strahote i sramote ne dočekavši, da se Olga vrati iz bolnice, braća došla, čula i vidjela, što se dogodilo, obrisala suhe oči i otišla, ljudi je žalili i isto tako brzo prežalili, a ona je ostala sama s pustim, strašnim životom pred sobom, koji ju je čekao. Ostala je ona, mrtvi muž, kojega je šumar, izranivši ga na smrt, bacio u snijeg, gdje su ga razderali vukovi i psi, šumar, koji je zapalio kuću i objesio se zatim u podrumu, njegova pokojna žena, koju je ubio zbog toga, što je prebjegla k Petru, putnici namjernici ili hajduci, koji su se razbježali u zoru, kad su vidjeli, što se dogodilo. U rane sumrake dopirala je iz osvijetljenih kuća topla, čeznutljiva ženska pjesma, koja je pjevala o sreći i ljubavi, a Olga je skrušeno brojala svoje tihe stope i sve dublje sagibala glavu. Sreća je prošla uz nju brzim, nestrpljivim korakom, i ona je ostala sama, kao uvela grana na drvetu. Bila je stara. Ništa više nije imala. Suze su joj, gorke i guste kao smola, izbile na oči. Ali to su bile suze oproštenja i pomirenja sa životom. Tihe suze, poslije kojih se čovjek osjeća bolji i veći.

ALBERT HALER, DUBROVNIK

GABRIELE D'ANNUNZIO

PRIGODOM NJEGOVE SMRTI

Ovi retci nemaju pretenzija, da iscrpivo prikažu cjelokupni D'Annunzijev književni rad, nego, slijedeći stope solidne književne kritike i kulturne povijesti, i talijanske i strane, da ga promotre iz perspektive, koja danas može najviše zanimati suvremenoga čovjeka, iz perspektive duhovnih strujanja, koja su se u njemu odrazila, i koja su inače aktivno djelovala u sudbonosnim događajima nedavne prošlosti, a djeluju, u još zaoštrenijem obliku, i danas.

Spomenuta kritika i kulturna povijest utvrdile su kao bitnost D'Annunzijeve ličnosti diletantizam, to jest posvemašnje pomanjkanje čovječanske zainteresiranosti u promatranju i prikazivanju života. D'Annunzio ga ne promatra ni sa simpatijom, ni s milosrđem, ni s odvratnošću, ni s užasom, kako se to događa kod velikih pisaca; on ostaje hladan i ravnodušan prema njemu, primajući ga samo svojom rafiniranom senzibilnošću kao blještavu i šarenu igru senzacija, koja se postepeno pretvara u sladostrasnost, a ova prelazi u perverznost, sadizam i okrutnost, da konačno svrši u težnji za pokoljem i uništavanjem.

Prirodno je, da se taj način doživljavanja odrazuje i u D'Annunzijevu književnom izrazu: ozbiljni sadržaji, koji duboko prožimaju cijelo biće, proizvode adekvatan izraz, organski sljubljen s duhovnim pokretima, koji su ga izazvali; njegov izraz naprotiv vrlo je često samodopadan u svojoj vanjskoj zvučnosti i briljantnosti. Odatle muzikalna linija u ritmu D'Annunzijeve rečenice, koja je, kako kaže jedan kritik, samo na mahove umjetnički pozitivna, i to osobito u kraćim lirskim sastavcima, ali često prelazi u lažnu emfazu. I zato je, da se poslužim izrazom istog kritika, književno stvaranje D'Annunzijevo fragmentarno: nedostatak dubljeg doživljaja, koji bi služio kao središte i žarište jedinstvenog umjetničkog stvaranja,

te ovo dolazi do realizacije samo isprekidano i epizodično, tako da se slika D'Annunzijeva svijeta lomi na bezbroj malih zrcalaca i na bezbroj malih sličica, koje blliješte i sjaju.

D'Annunzio, kako je i prirodno za tako udešenu duševnost, prošao je raznovrsne idejne utjecaje, od verizma i utjecaja Carduccijevih, preko ruskoga nihilističkog kršćanstva i Nietzscheova nadčovještva, do katoličkog misticizma; ali on je u srži ostao uvijek isti: diletant, koji ništa ne uzima ozbiljno i kojemu sve ideologije služe za njegovu briljantnu igru senzacijama. Odatle činjenica, da se D'Annunzio kao umjetnik nije vidno razvijao. Faktična njegova umjetnička fizionomija, koja je već određena u prvim njegovim književnim proizvodima, ostaje, usprkos različnih vanjskih utjecaja, nepromijenjena do kraja.

Tako udešena književna ličnost bila je predestinirana, da postane predstavnikom opće duhovne krize, koja se pojavila u Evropi zadnjih decenija devetnaestoga stoljeća. Kapitalistički industrijalizam i pozitivističke ideologije uništile su vjeru u ideal, te se čovjek našao pust i prazan, prepušten vlastitim ćudima i nestegnutim nagonima. »Na polju misli — kaže B. Croce — prirodne nauke, prerušujući se u filozofije, uništile su svijet, koji su religija i idealistička filozofija predstavljale kao »kozmos«, kao nešto živo, kao dramu, koju mi sami izvodimo; a mjesto toga postavile su niz mrtvih i teških klasifikatorskih shema, toliko mrtvih i toliko teških, da su uzele svečan izgled determinizma. Na polju prakse industrijska buržoazija uništila je idealno bratstvo u jednom Bogu ili u jednom Kristu, nadomještajući ga pohlepnim natjecanjem u sticanju; a socijalizam, otišavši na politički nauk, sjetio se, da ne može učiniti ništa pametnije, nego pozajmiti od buržoazije njegovu materijalističku filozofiju i njegovu klasnu borbu, i tako je lijepo uspio, da, zamijenivši uloge, sada vrijedi kao obretnik onoga, što je našao gotovo i toj se moći poklonio... Studeni vjetar cinizma i brutalnosti duhnuo je našim svijetom«. I čovjek je pošao za »ljepotom«, ali (kako kaže isti mislilac) za ljepotom »potpuno različnom od one, u kojoj se smiješi životna radost, jer slika, u kojoj se je odrazivala, bila je naprotiv slika tužnog i grčevitog

sladostrašća, raspadanja i smrti, i dobivala je boju satanizma i sadizma. Književnost se odmakla daleko od faustovskih zaleta prvih romantičara, kao i od njihovih snova sublimirane ljubavi i stapanja duša. I bila je odmakla daleko od maštanja prvih romantičara i od njihova života, naskroz umjetničkog i pjesničkog, nervozna težnja za riječima, za bojom, za ritmom i stihom uzetim o sebi, za oblicima hermetičnim i ezoteričnim, za protančanošću rafiniranih, u kojima su se naslađivali i mučili neki od tih neoromantičara«.

Ali ipak D'Annunzio ne svršava potpuno u brutalnom naturalizmu, kako su svršila ista ta raspoloženja, prošavši kroz kanale boljševičko-socijalnih surovosti. Ona u Talijanu D'Annunziju poprimaju oblik, koji odgovara kulturnim tradicijama njegove zemlje. Nad svojim mutnim i nečistim izvorima i strujama D'Annunzio razastire ružičasti oblak poezije, pune gracije, tako da ga Croce naziva pjesnikom Haritâ, božica dražesti: »Istina je, da se u D'Annunzijevoj poeziji susreću pokolji i okrutnosti: s crvenilom ruža crvenilo žive krvi, s bljedilom ruža bljedilo smrti. Ali i ovi su za D'Annunzija rafiniranosti i Harite«.

U njegovu prvom romanu: »Il piacere« (Naslada) jasno je prikazana duhovna praznina glavnog junaka: »Njegov je zakon dakle bila promjenljivost; sve se je u njemu preobličavalo i izobličavalo, bez počinka; moralna snaga nedostajala mu je potpuno; njegovo moralno biće sastojalo se je od protivurječja; jedinstvo, jednostavnost, spontanost izmicali su mu; kroz metež — glas dužnosti nije do njega dopirao; glas volje bio je prigušen glasom nagonâ; savjest, kao zvijezda bez vlastite svjetlosti, svakog se časa pomračivala. Takav je bio uvijek. Zašto, dakle, boriti se protiv sebe samoga? Cui bono?«

Taj diletantizam, spojen s hladnom autoanalizom, prožima i roman »L'innocente« (Nevini), u kojemu se, na čudan način, spajaju samilost ruskoga tipa s D'Annunzijevom egolatrijom. Junak romana kaže za sebe: »Bio sam uvjeren, da sam ne samo izabran duh, nego rijedak duh; i mislio sam, da rijetkost mojih senzacija i mojih osjećaja oplemenjuje svaki moj čin. Ohol i radoznao na tu moju rijetkost nisam mogao zamisliti neku žrtvu, neko zatajenje samoga sebe, kako se nisam umio odreći jednog izraza, jednog očitovanja svoje želje. Ali na dnu svih mojih protančanosti nije bilo drugo nego strašna sebičnost«. I ta sebičnost dovodi D'Annunzijeve junake do izoliranosti; dosljedno do čame i osjećaja neizmjerne pustoši. Pojedinac se ne smije bez teške kazne udaljiti od ljudske zajednice. Giorgio Aurispa, junak romana »Trionfo della morte« (Pobjeda smrti) hoće da slijedi savjet nekih suvremenih ideologa, koje je on volio: »Budući da je uzaludan svaki napor, da se izađe iz samoće vlastitoga ja, treba malo pomalo raskinuti sve one veze, koje nas još vezuju s općim životom, i tako se ukloniti uzaludnom rasipanju obilja dragocjene energije«. Tako će čovjek izbjeći svemu, što vrijeđa, smućuje i zapanjuje u životu. »Živjet ćemo u sebi. Nikakav prizor znamenitiji, nikakvu nasladu trajniju ne pruža nam zemlja«. Ali duša Giorgia Aurispe grčila se je u samoći; u uskom životnom okviru nemiri su dalje živjeli, izazivajući »neku muklu i duboku razdraženost, patnju neprestanu, upornu, suptilnu«.

Kao stari romantičari, koji su tražili spasenje od životne pustoši u sublimiranoj ljubavi, i ovaj neoromantičar hoće da nađe smirenje na isti način. Giorgio Aurispa, iako zna, da je sve tašto i nestalno, nije se mogao oteti potrebi ljubavi, potrebi, »da traži sreću u posjedu drugoga bića«; iako je znao, da je ljubav najveća od ljudskih bijeda, »jer je posljednji napor, koji čovjek pokušava, da izađe iz samoće svoga unutrašnjeg bića«, on je ipak težio za ljubavlju, koja će »ispuniti jedan čitav bitak«. Ali ljubav toga modernog romantičara morala je nužno, radi nove duhovne atmosfere, koju u prvom redu karakterizira nedostatak etičkog osjećaja, ispasti sasvim drukčija od ljubavi starije romantike.

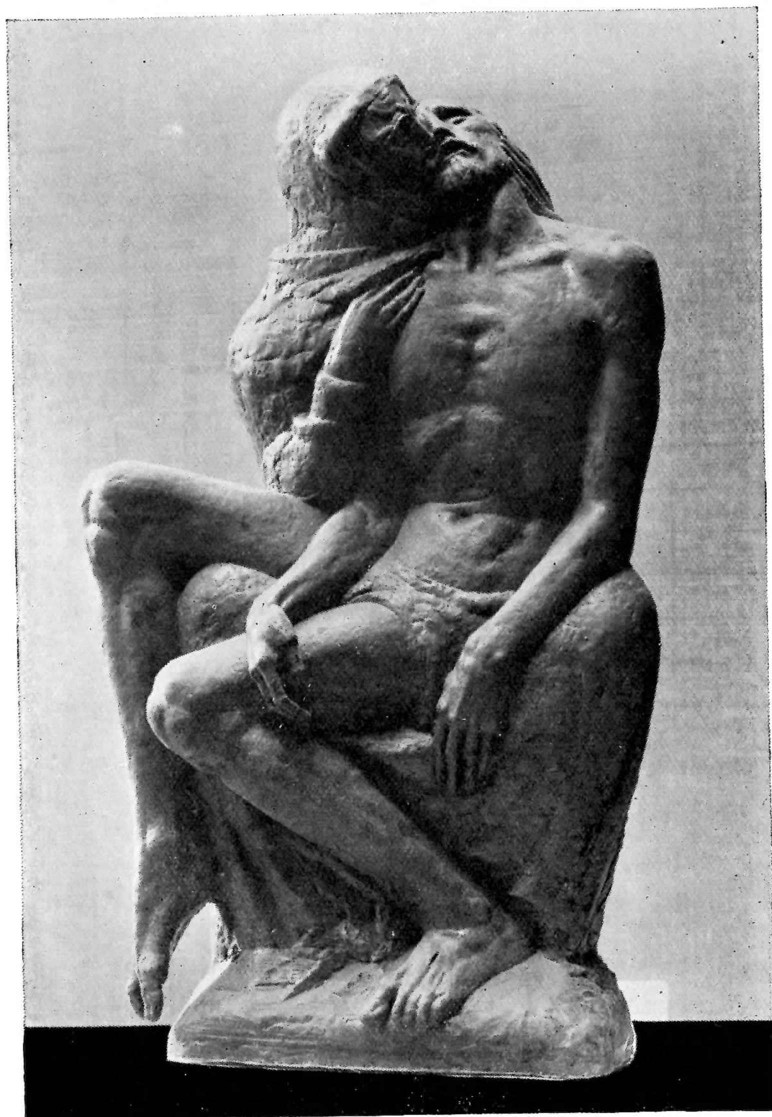
D'Annunzijevi ljubavnici sposobni su samo za čisto seksualnu ljubav. Njegove su žene većinom lijepa, histerična, često neplodna, požudna i okrutna bića, vječni izvor uvijek novih tjelesnih podražaja i užitaka. D'Annunzio to izričito tvrdi u »Trionfo della morte«: »Ona se javljaše tako kao žena naslade, kao snažno i delikatno sredstvo užitka, kao životinja razbludna i

divno određena za ukras stola i postelje, za uzbuđenje sumnjivih maštanja estetične razblude. Ona se javljaše u vrhovnom sjaju svoga životinjstva: radosna, nemirna, gipka, mekana, okrutna«. Značajno je za junaka romana »L'innocente«, da, kad se u svojim povremenim napadajima ruske dobrote kuša približiti ženi, tražeći od nje oprost zbog nevjere, osjeća više »mekoću njenih grudi«, nego »kucaje njena srca«. D'Annunzio je pod neprestanom vlasti vizija razbludnih zagrljaja, koje apsorbiraju sve druge osjećaje, te se s nasladom zaustavlja kod njih, opisujući ih do minucioznosti, obavijajući ih zaparnom i omamljivom atmosferom raskošne putenosti. Karakteristično je, da je u spomenutom prizoru samilosti prema nesretnoj ženi nevjerni muž zahvaćen živom uspomenom na jedan ljubavni prizor, što ga je imao s njom u prve dane njihova braka: »Vrijeme je poslije objeda. Malena čaša chablisa dostajala je da smuti Julijanu, koja je gotovo apstinentkinja. Popodnevno je doba sve toplije; miris ruža, perunike, jorgovana postaje žestok; lastavice prolaze i vraćaju se s velikom, zaglušnom cikom. I sami smo, oboje zahvaćeni unutrašnjom, neizdrživom drhtavicom. I ja joj kažem, najednom: — Hoćeš li, da pođemo vidjeti našu sobu? — To je starinska svadbena soba, koju sam namjerno propustio otvoriti za našeg obilaženja kroz vilu. Ulazimo. Tamo unutra čuje se ista potmula huka, koja čini se da odjekuje na dnu izvjesnih zavojitih školjkâ; i nije drugo do udaranje mojih žila. I ona možda čuje onu huku; i nije drugo do udaranje njenih žila. Sve je drugo mirno; izgleda, da je prestala cika lastavica. Hoću da govorim; i na moju prvu hrapavu riječ, ona mi pada u naručaj, gotovo onesviještena.« Osjećaj samilosti potpuno je utopljen u razbludnoj viziji.

D'Annunzio pokušava doduše sublimirati svoju ljubav; pokušava je obaviti blijeskom idealizma i umjetnosti. U »Trionfo della morte« Aurispa vidi, gdje se »u prošlosti svi vrhunci ljubavi obasjavaju i bljeskaju vanrednim blijeskom«. Vrlo daleke stvari vraćale su se u njegovo sjećanje, praćene valovima glazbe, koji su ih uzvisivali i preobličavali. U jednom trenutku ponovno je proživljavao najviše lirske momente svoje strasti, a proživ-

Ivan Meštrović „Madonna" u crkvi Sv. Marka

Ivan Meštrović „Pietà" u crkvi Sv. Marka

ljavao ih na podesnim mjestima, među svim velikim napravama prirode i umjetnosti, koje su oplemenjivale i produbljivale njegovu radost. Oko ljubavnika ovoga romana — kaže D'Annunzio — ispredali su glazbenici, koje su oni voljeli, najraznolikije čarolije. »Stranica« Roberta Schumanna dočaravala je priviđenja stare ljubavi, koja je nad sobom razastirala, kao umjetni svod nebeski, tkanje svojih najljepših uspomena, ali su pred dušom, punom začuđene i tužne slasti, malo pomalo blijedile. Visoke, purpurne zavjese, tmurne kao strast, kojoj se ne može izbjeći, oko kreveta duboka kao grob, obećanja smrti u šutljivoj razbludi i neizmjernu vlast, bogatu svim zemaljskim dobrima, koja čeka uzaludno svoga iščezlog kralja, koji treba da umre u svadbenom i pogrebnom grimizu — evocirala je »Erotika« Eduarda Griega. U preludiju »Tristana i Isolde« čežnja ljubavi za smrću pojavljivala se nečuvenom žestinom, i neutaživa požuda uzvisivala se u opojnost uništenja.

U »Il fuoco« (Oganj) kao pozadina ljubavi između jednog pjesnika i jedne velike glumice postavljena je Venecija u cijelom blijesku svoje bujne umjetničke prošlosti. Venecijanska umjetnost, priroda i ljubav miješaju se u harmoniju, punu raskoši i razblude. D'Annunziju je noćna Venecija »grad divan i napasnik; u njegovim žilama, kao u žilama razbludne žene, počimala se zapaljivati noćna groznica.« Junak tog romana naziva u nekoj svojoj knjizi večernji čas časom Tizijanovim, jer se čini, da sve stvari sjaju posljednji put u vlastitoj, bogatoj svjetlosti, kao nagi stvorovi ovog umjetnika, i kao da obasjavaju nebo, mjesto da od njega budu obasjane. »Izbacivao je svoju vlastitu modrikastu sjenu oktagonalni hram, koji je Baldassare Longhena izvadio iz Polifilova Sna, sa svojom kupolom, sa svojim stupovima, sa svojim balanstrama, raskošan i neobičan kao neptunska zgrada podignuta po uzoru zavojitih morskih oblika, bijeleći se sedefnom bojom, nad kojom se širi vlažna slanost, te se čini, da stvara u udubinama kamena nešto svježe, srebreno i draguljno, tako da to izaziva neodređenu sliku otvorenih školjka nad rodnim vodama.« Ljubavna vrućica D'Annunzijeva protagonista poprima prividno idealne i grandiozne razmjere.

On priča svojoj ljubavnici: »Imao sam sat uistinu dionizijskog života, sat delirija, zatvorena, ali strašna, kao da sam sadržavao zapaljenu planinu, gdje urliču i grče se Taide. Uistinu čini mi se, da čujem, sada da, a sada ne, viku i pjevanje dalekog pokolja. I čudio sam se, što ostajem nepomičan, i osjećaj moje tjelesne nepokretnosti povećavao je moju duboku grozničavu tlapnju. I nisam vidio više ništa osim tvoga lika, koji je najednom postao prelijep, i u tvome liku snagu svih tvojih duša, i iza tebe, krajeve i mnoštvo. Ah, kad bih ti mogao reći, kako sam te vidio! U metežu, dok su prolazile čudesne slike, praćene vihorima glazbe, govorio sam ti kao kroz neku bitku, dobacivao sam ti po koji zov, koji si ti možda čula, ne samo za ljubav nego za slavu, ne za jednu žeđu nego za dvije žeđi; i nisam znao, koja je plamenija. I onako, kakovo mi se javljalo tvoje lice, takovo mi se javljalo i lice moga djela.«

Nije čudo, da je ta prividna grandioznost zavela neke obožavatelje D'Annunzijeve, da je uzmu ozbiljno. Tako je Borgese pokušao pridati D'Annunzijevoj umjetnosti značaj idealističke vizije, panične intuicije i herojskog morala. Croce, protiv toga Borgeseova shvaćanja, ističe senzualistički karakter D'Annunzijeve umjetnosti i protagorejsko-cirenejski značaj njegova morala (habeo non haberi). Uostalom, kaže Croce, herojski moral ili je eufemizam za diletantizam i senzualizam, ili prazna riječ, jer je obični moral dovoljan da čovjek bude heroj, što je inače vrlo teško. I zato nije nikako u pravu Crémieux, koji nalazi, da je snaga D'Annunzijeva upravo u »rebondissement perpétuel et casuel de cette oeuvre«, to jest baš u onome, što je njegova najglavnija mana.

D'Annuzijeve sublimacije ljubavi pokazuju se na kraju onim, što u bitnosti jesu: divljim vatrama. One su odrazi gologa seksualnog nagona, te se gotovo redovito sunovraćuju iz svojih lažnih idealizacija (odatle i lažna dubina D'Anunzijeva stila na tim mjestima) u ponore animalnosti, okrutnosti i patološke perverznosti. U »L'innocente« govori se izravno »o okrutnosti, koja je na dnu svih senzualnih ljudi.« U »Forse che sì, forse che no« (Možda da, a možda ne) ljubavnik otkriva prijevaru ljubavnice i zvjerski je zlostavlja: »Muškarac se već bio bacio na nju, oborio je i srušio se u uskom spletu s njom. Šakom ju je udarao po licu, po prsima, ričući sramotnu riječ.« Ona »nije vikala, ali je na svaki udarac jecala tihim jecanjem, kao molbom bez zvuka; ono je bilo slično jecanju, kojim je ona popratila čudo prvog poljupca, slabim kao dašak bolesna djeteta. Osjetila je poznati slatkasti ukus u ustima, i ne samo jedne kaplje; i onda je osjetila, gdje je druga usta gnječe, teže od šake, i gdje udarci prestaju i kako ruke prelaze na drugo nasilje... I u sivoći sumraka, na dnu one ljubavne sobe, između četiri zida, koji su bili četiri svjedoka tišine i sjene, razvijala se borba između dva neprijatelja, vezana posredstvom tijela...« U deliriju patološke strasti kaže ona njemu: »Čini, da krvarim još, ako još ne znaš, što je moja krv. Zadavaj mi još boli, slatka moja ljubavi, zadavaj mi sve više boli, dok mi ne budeš sličan, jer ni u čemu ne možemo biti slični nego u okrutnosti; ali ti mi ne možeš biti ravan u njenu podnošenju. Sjećaj se moga plača, kao što ću se ja sjećati sramotne riječi, koja je pratila tvoje udarce.«

U tragediji »La figlia di Iorio« žeteoci, pomahnitali od vina i pohote, progone Milu di Codra i hoće da je siluju. Ova tragedija, inače jedno od najboljih D'Annunzijevih kazališnih djela, prožeta je divljom mistikom sujevjerja, puti i krvi, te završava spaljivanjem na lomači glavne junakinje, koja umire uz poklik: »Il fuoco è bello« (Vatra je lijepa). I taj poklik ima više prizvuk naslade u samouništenju, nego žrtve i čišćenja, koji bi mu pjesnik htio dati. Požuda protagonista u »Il fuoco« za slavnom glumicom, bila je »nezdrava i bezmjerna« i »sadržavala je drhtaj pobijeđenog mnoštva, opojnost nepoznatih ljubavnika i vizije orgijskog promiskuiteta.« U »L'innocente« supruzi, poslije duga vremena, nalaze staru ljubav. Prizor pomirenja i ljubavnog zbliženja završava: »Dokle se je čuo strašni krik?«

Prirodno je onda, da D'Annunzio govori o »tuzi tjelesne ljubavi« i o odvratnosti prema puti. Njegovi ljubavni prizori samo su mračni i tužni grčevi i deliriji puti, odijeljene od duše. Ako kod njega ima nekih ljubavnih melankolija, to su melan-

kolije zasićenosti i praznine, koje ostavlja udovoljena požuda. Nije čudo, da mu žena mora izgledati vječni neprijatelj, koji muškarca vječito ispija i uništava. Iz toga se rađa ideja nestanka, ideja smrti, ali ne u smislu pjesnikâ, koji su u smrti i ljubavi vidjeli dva blizanca, jedine dvije sreće, date od kobi nesretnim smrtnicima, nego nakazni spoj razblude i uništenja. U »Trionfo della morte« ljubavnik, poslije jedne perverzne ljubavne scene, u kojoj dolazi do kulminacije histerizam žene, povlači u jezovitoj borbi ljubavnicu u ponor.

»Voluttà e crudeltà (razbludnost i okrutnost) na licu ljubavnice oduševljava protagonista romana »Forse che sì, forse che no«. Razbludnost i okrutnost — to su središnje točke velikog dijela D'Annunzijeve književne produkcije. On se najradije prenosi maštom u atmosfere, prožete nasiljem, pokoljem, krvlju i ubojstvima. Tako u »Il fuoco« glavni junak povjerava prijatelju osnovu jedne svoje tragedije: »Za jedan časak duh je prešao stoljeća i tisućljeća, disao je u strašnoj legendi, drhtao je u užasu starinskog pokolja; za jedan časak duša je živjela životom prastarim i silovitim. Tamo su ubijeni: Agamemnon, Eurimedon, Kasandra i kraljevska pratnja: tamo, pred tvojim očima, za jedan časak, nepomični. I eto — vidiš? — kao para, koja se isparuje, kao pjena, koja se uništava, kao prah, koji se gubi, kao nešto neizrecivo krhko i nestalno, svi se rasplinjuju u svom muku, proždrti istom kobnom tišinom, koja je oko njihove sjajne nepomičnosti. Tamo šaka praha i gomile zlata... Tamo, nad kamenjem puste staze, kao nad kamenjem grobova, čudo života i smrti.« Zamišlja iskopavanje prastarog grada: »Na svaki udarac mašklina dršćeš cijelim kostima, u žudnji, da vidiš, gdje se uistinu pojavljuje lice jednog Atrejevića, još čitavo, s vidljivim znakovima pretrpljenog nasilja, okrutnog pokolja...«

D'Annunzija uopće neodoljivo privlači odvratno i ogavno. U »Trionfo della morte« opisuje mase vjerskih fanatika sa svim mogućim tjelesnim nakaznostima: »Sva izobličenja mišica i kosti, sve raznolikosti tjelesne ružnoće, svi neizbrisivi tragovi napora, nevremena i bolesti: — lubanje, zašiljene i zgnječene, će-

lave ili vunaste, pokrivene brazgotinama i izraslinama; oči bjelkaste i neprozirne kao mjehuri sirutke, oči tužne, modrozelenkaste kao oči osamljene žabe krastače; plosnati nosovi, kao prignječeni šakom ili zavinuti kao jastrebov kljun, ili dugi i mesnati kao rilo, ili gotovo izglodani bolešću; lica posuta krvavim žilicama kao lozino lišće u jesen, ili žućkasta i nabrana kao burag preživačâ, ili čekinjasta kao sijerak; usne tanke kao razrezane britvom, ili otvorene i mlitave kao uzvištane smokve, ili ukočene u svojoj praznoći kao ofureno lišće, ili oboružane strašnim zubima kao veprovim očnjacima; zečje usne, guše, skrofule, crveni vjetri, prištevi: — svi užasi ljudske pûti prolazili su u sjaju sunca, pred Kućom Djevice«. Koja je inspiracija toga prizora? Sigurno ga nije nadahnula samilost prema patnji, nego osjećaj odvratnosti, koji nije bez izvjesne perverzne naslade u nakaznom, naslade, pomiješane sa stilističkom dekadentnom virtuoznošću. Nedostajanje stvarnog nadahnuća, koje dolazi iz duše, nadomještaju groznice uzbuđenih živaca s iscerenim priviđenjima.

Kakvom minucioznom analizom opisuje D'Annunzio duševna stanja zločinca u »L'innocente«! Protagonist želi se riješiti djeteta, koje je začela njegova supruga u grijehu s drugim, dok ju je on zapuštao, zabavljen nedopuštenim ljubavima. On vrši taj čin u potpunoj lucidnosti svijesti, analizirajući hladno samoga sebe, bez ikakve samilosti prema nesretnom djetetu, i čak ga se s odvratnošću dotiče, kad ga diže iz zipke, da ga izloži ledenom vjetru, — dok u kućnoj kapelici brđanski svirači sviraju dirljivu božićnu pastoralu: »Nijesam se zbunio: nijedno od mojih osjetila nije se zamračilo. Vidio sam nebeske zvijezde, koje su se kolebale, kao da ih je pokretao neki vjetar u visinama; vidio sam varave, ali stravične kretnje, što ih je izazivalo pomično svijetlo svijeće na zavjesi vratâ; čuo sam jasno ponavljanje pastorale i lavež daleka psa«. Kad dijete zaplače, on osjeća — samo mahnit strah. Dalje se opisuje, surovom naturalističkom detaljnošću, prestanak života u nesretnom djetetu: »Lagano prividno oživljenje, izazvano eterom, gasilo se je. Ručice su padale uzduž bokova, nepomične; brada je postajala

zgnječenija, udubina novorođenčeta na lubanji postajala je dublja, bez pulzacija. I najednom je umirući odavao znak napora; liječnik mu je odmah podizao glavu. Iz pomodrelih ustašca izlazilo je malo bjelkaste tekućine. Ali kako se, u naporu bljuvanja, koža na čelu napinjala, pojavljivale su se kroz put tamne mrlje zbog zastajanja sokova«. Pobunjena ljudska savjest u ovom hladnom, dekadentnom virtuozu stila potpuno šuti.

D'Annunzijev ideal ljepote završava naravno u sublimaciji bestijalnoga. On to izričito i naglašava. U glorifikaciji Venecije zamišlja D'Annunzio nekadašnju gospodaricu mora kao božicu, koja se podaje jednom bogu: »On se pokaza. Pokaza se na jednom oblaku, sjedeći na vatrenim kolima i vukući za sobom krajeve svojih grimiza, zapovjednički i sladak, s poluotvorenim usnama, punim šapata i tišina šumskih i s razasutim vlasima... Spusti k divnom gradu svoje mladenačko lice, odakle se širio neizreciv, neljudski čar, ne znam kakovo životinjstvo, delikatno i okrutno, s kojim su bili u opreci pogledi duboki od znanja pod teškim trepavicama«. (»Il fuoco«). Protagonist istog romana zanosi se vizijama čisto animalnog iživljavanja: »Pod utjecajem grimizne jesenske večeri on se je pretvarao, prema nagonima svoje krvi i uspomenama svog intelekta, u jedan od onih oblika, koji neodređeno prelaze od životinjskoga u božansko, u jednoga od onih poljskih genija, kojega je grlo nabreklo istim žlijezdama, što vise s kozjih grla. Radosna pohota poticala ga je na čudne čine i pokrete, iznenađenja, zasjede; dočaravala mu veselje proganjanja, obaranja, brzog spajanja na mahovini ili iza divljeg grma. On je zaželio onda jedno biće, koje bi mu bilo slično, svježa prsa, kojima bi mogao saopćiti svoje smijehe, dvije brze noge, dvije mišice spravne za borbu zaželio je plijen, da ga zgrabi, djevičanstvo, da ga siluje, nasilje, da ga izvrši.«

Duševnost, odcijepljena od osnovnih čovječansko-etičkih sadržaja, iživljavajući se u pustim vanjskim podražajima (jedna ličnost D'Annunzijeva kaže: »Ne mogu se odreći u životu nikakve stvari, koja podražuje moju požudu«), mora nestašicu

ideala nadomjestiti bilo kakovim lažnim idealom. I zato D'Annunzio, pjesnik — kako Vossler kaže — »čistog senzualizma, virtuozni umjetnik izražaja svih animalnih požuda, strahova, uzbuđenja i opažanja«, morao je na kraju, pod djelovanjem različnih vanjskih utjecaja, svršiti u jednom lažnom heroizmu. To nije istinski, nepatvoreni i tihi, i zato to veći i uzvišeniji heroizam samozataje u borbama jednolike i sive svakidašnjice, to nije žrtvovanje vlastite ličnosti za vjeru u bilo što, što nije vlastito dragocjeno »ja«; to je u bitnosti sublimacija vlastite sebične ličnosti, ličnosti vječno žedne novih draškanja, neobičnih i još neiskušanih doživljaja. Odatle D'Annunzijev ničeansko-nadčovječji imperijalizam, odatle glorifikacija aeroplana i drugih ratnih sprava, odatle zanos za ratom zbog rata, kao i slavljenje »vječnih korijena rase«, latinske rase.

Latini su se sjetili napokon prvoga čovječjeg krila, koje je palo na Sredozemno more, ikarskog krila. »Tko će dignuti to krilo?« — kliče pjesnik rase:

> Chi la raccoglierà? Chi con più forte
> lega saprà rigungere le penne
> sparse per ritentare il folle volo?

(Tko će ga podignuti? Tko će jačom vezom znati spojiti razasuto perje, da ponovno pokuša mahniti lijet?)

I sada su se Latini trgnuli iz sna: »Novo oruđe kao da je uzvisilo čovjeka nad njegovu sudbinu, kao da ga je obdarilo ne samo novim gospodstvom, nego i šestim osjetilom. Protiv zavijene maske misterija sjajilo se dijamantsko lice pogibli.« I novi Dedal leti »s iluzijom, da nije čovjek u jednom stroju, nego samo tijelo u jednoj samoj ravnoteži. Nevjerojatna novost pratila je sve njegove pokrete... Jedna cijela rasa postala je novom i radosnom u njemu«. Masa, zanesena i pomahnitala, prati smioni let junaka neizmjernih prostora: »Okrutni delirij obojio je crvenilom žilice hiljadâ i hiljadâ očiju, podignutih k ispupčenoj nebeskoj pozornici. Krvava radost circenska nadirala je u tjeskobna srca.« I mase dozivaju letača: »Tarsis! Tarsis!« Ideja vođe, kao otjelovljenja rase, i bezobzirni dinamizam već su rođeni.

Zanimljivo je s obzirom na današnje prilike, da D'Annunzio, snivajući o novoj umjetnosti, koja će biti »odlučna moć u trećem Rimu«, pomišlja na germansku umjetnost, na umjetnost Richarda Wagnera, koji »vjeran najstarijim nagonima svoje rase, bijaše predosjetio i s vlastitim naporima išao na ruku težnji germanskih država za herojskom veličinom carstva. On je evocirao divni lik Henrika Ptičara u času, kad se diže ispod stoljetnog hrasta: — Neka se dignu borci iz cijele njemačke zemlje!« Wagnerove glazbene figure pridonijele su uzvisivanju i ovjekovječenju rasne duše »kao i volja kancelarova (Bismarckova), kao i krv vojnikâ«. I u dodiru »s barbarom bijesna volja za borbom budila se u onoj okretnoj latinskoj krvi.« Buduća umjetnost izrazit će silu i drskost, »koja ne će poznavati zapreka«. Imperijalizam D'Annunzijev dolazi do izraza, i to na vrlo retorično-dekorativan način, osobito u njegovim kasnijim djelima: »Garibaldi«, »La Nave« itd.

I D'Annunzio dočekiva svjetsku konflagraciju ne kao okrutnu presudu nemilosrdne kobi, nego kao oslobođenje od dosade i jednoličnosti, kao nenadano otvaranje mogućnosti, da ostvari svoje davne, najtajnije želje za užitkom u pokolju, rasapu i uništavanju. Nada, da će još biti spasen mir, koja potajno tinja u prestravljenim duhovima Evrope za tjeskobnih predratnih dana, D'Annunziju izgleda u njegovoj »La Leda senza cigno« (Leda bez labuda) kao nečist, koja teče potočićima mimo dućanâ i koju će idućeg jutra pometači pomiješati s drugom prljavštinom i odnijeti je na svojim škriputavim kolima. »Je li to posljednji dan sramote? Jesu li to zadnji satovi bruke?« — pita nestrpljivi pjesnik. Koji je — pita D'Annunzio — udes svijeta tako divan kao ovaj, koji se ocrtava pred našim zapanjenim očima? Niazijatsko uskrsnuće, nenadano pomlađivanje, koje obnavlja svetu Aziju, ne može se s njime porediti; pa ni najokrutnija drama rasâ u ljudskoj povijesti. Eto Evropa, izagnjila od starosti, neodlučna i pogrbljena pod teretom svojih prijevara i svojih sramotnih kukavičluka, uronit će cijela u krv sa sigurnošću, da će iz nje izaći mlađa, nego onda, kad su na nju, barbarku, dunuli svježi vjetri Preporoda s Mediterana.

Je li D'Annunzio pjesnik? — Mnogi kritici, zaustavljajući se na njegovoj apstraktno uzetoj ideologiji, najodlučnije to poriču; drugi, naprotiv, zaslijepljeni lažnom dubinom baš ove ideologije, postavljaju ga u red najvećih pjesničkih duhova talijanske književnosti. Svakako, u tom sporu uzima B. Croce najispravniji kritički stav, odjeljujući D'Annunzijev psihički diletantizam, to jest nestašicu organskih duhovnih sadržaja i njihovo pozajmljivanje izvana, od faktičnog njegova umjetničkog stvaranja, koje je doduše fragmentarno, bez harmoničnog prikazivanja života, ali je ipak umjetnički pozitivno. Croce, da karakterizira D'Annunzijevu pjesničku ličnost, uzima naziv, što ga je Demetrij Falerski podijelio pjesnikinji Safo, te ga naziva pjesnikom Haritâ. D'Annunzio je zbilja pjesnik dražesti: pjesnik ženske ljupkosti i svih čari njezina tijela, od njenih najsuptilnijih pokreta do njene kose i finih, prebijelih ruku (Croce naziva čitavu tragediju »La Gioconda« tragedijom lijepih ženskih ruku), pjesnik ruža, liljana, slavuja i drugih dražesnih pojava.

Već kao šesnaestgodišnji dječak stvara stihove s vlastitom, nepozajmljenom intonacijom, kao što su oni o mjesečevu zalazu:

O falce di luna calante,
che brilli sull' acque deserte,
o falce d'argento, qual messe di sogni
ondeggia al tuo mite chiarore quaggiù.

(O mjesečev srpe na zalazu, koji bljeskaš nad pustim vodama, o srebreni srpe, kakva žetva snova ljulja se ovdje dolje na tvom blagom sjaju).

Tako u njegovoj mladenačkoj zbirci novela: »Terra vergine« (Djevičanska zemlja), ima već vanrednih pejsaža, prodahnutih nepatvorenom životnom radošću: »Fiora je pjevala iz svega grla, sjedeći pod grmom kupina, dok su koze naokolo brstile, penjući se uz uzvisinu: pjevala je pred divovskim kitnjacima, što su se dizale u vis sa svojim deblima, i širili lisnate mišice, krcate plodovima, u onoj mirisnoj radosti uzduha i svjetlosti. Brdski vjetar duvao je u zaklonici: široki šum lišća, valovito ljuljanje grana, svjetlucanje žirova strujalo je cijelim onim vegetalnim narodom: dolje, sjene razbijene živim pogledima sunca.« Ili: »O svetoj Barbari zaštitnici, zadnji put kad ju je vidio, sta-

jala je, ogrlivši stablo, Zolfina, i gledala dva latinska krila brodske lađe na pučini, a nad glavom je imala onu radost mirisnog bjelasanja, koje je šuštalo na suncu, imala je naokolo modro, valovito cvjetanje lana, imala je u očima dva otvorena zimzelena, a morala je imati cvijeća i u srcu!«

Mogli bismo citirati bezbroj mjesta iz D'Annunzijeve lirike, gdje dolazi do izraza neobična delikatnost njegova slikanja:

Ella avea diffuso in volto
quel pallor cupo che adoro.
Le splendea l'alma ne li occhi
quale in chiare acque un tesoro.

Ne la bocca era il sorriso
fulgidissimo e crudele
che il divino Leonardo
persegui ne le sue tele.

Qual sorriso tristamente
combattea con la dolcezza
de' lunghi occhi e dava un fascino
sovrumano a la belleza

de le teste feminili
che il gran Vinci amava. Un fiore
doloroso era la bocca
e un misterioso odore

esalava ne 'l respiro...

(Lice joj je bilo preliveno onim tmurnim bljedilom, koje obožavam. Sjajila joj je duša u očima, kao blago u bistrim vodama. Na ustima bio joj je posmijeh presjajan i okrutan, koji je božanski Leonardo hvatao na svojim platnima. Onaj se posmijeh žalosno borio sa slatkoćom produljastih očiju i davao je nadljudski čar ljepoti ženskih glava, koje je veliki Vinci ljubio. Bolan cvijet bila su joj usta, a tajanstven miris odisao je iz njena daha...).

Većina D'Annunzijevih lirskih pjesama ove je vrsti, i tu je najviše svoj: hvatanje pokreta i pozicija lijepih žena u okviru prirode, na koju, magijom njihove gracije, pada osvjetljenje puno začaranih boja i oblika:

Per virtù de' miei canti
emergevan da l' onda
amorosa e feconda
mille fiori odoranti;

e la signora bionda
da' grandi occhi stellanti
arrideva alli incanti,
con voluttà profonda.

Prendeano singolare
forma ne 'l dubbio lume
alti i pioppi d' argento...

(Snagom mojih pjesama izronjavale su iz valova, ljubavnih i plodnih, hiljade mirisnih cvjetova; i plava gospođa, velikih zvjezdanih očiju, smiješila se čarolijama s dubokom raskoši. Dobivali su čudne oblike na nestalnom svijetlu visoki srebreni jablani...).

Takovi su i lirski fragmenti u njegovim romanima, o kojima je bilo prije govora. U »Il fuoco« konkretizirana je melankolija jeseni u neposredno sugestivnu sliku: »Slatkoća, puna prodirne tuge, onoga mjeseca studenoga, koji se smiješi kao bolesnik u časomičnom prestanku svoje patnje, znajući, da je to posljednji, te uživa život, koji mu s novom dražesti otkriva svoje najdelikatnije sokove u času, kad ga napušta, i njegov dnevni san sličan je snu djeteta, koje je zaspalo puno laganog mlijeka na koljenima smrti.«

Značajni su osobito D'Annunzijevi minuciozni opisi dražesnih životinja, osobito lastavica: »Iako zatvorena i nenapučena, kuća je živjela. Živjela je životom nemirnim, radosnim, nježnim. Vjerne lastavice obavijale su je svojim letom, svojom cikom, svojim bljeskovima, svim svojim dražestima i svim svojim nježnostima, bez prestanka. Dok su se jata gonila u lovu po uzduhu brzinom strijela, izmjenjujući se u buci, odalečujući se i približujući se u jednom trenutku, dotičući se u letu stabala, dižući se u suncu, bacajući na časove iz svojih bijelih mrlja blijesak, neumorno, vrela je u gnijezdima i okolo gnijezda druga djelatnost. Neke od njih, koje su sjedjele na jajima, stajale su za koji časak ovješene o otvor gnijezda; druge su se uspravljale na krilima blišteći; treće se uvlačile do polovice, ostavljajući vani mali, rastriženi rep, koji je živo drhtao, crn i bijel na žutkastom blatu; neke su izlazile iznutra na pola, pokazujući dio svojih sjajnih prsa i žuto-crveno grlo; neke, dotad nevidljive, vinule bi se u zrak s vrlo oštrim krikom...« (»L'innocente«).

Vanredno je evocirana slavujeva pjesma u istom romanu: »Slavuj je pjevao. U početku je to bilo nešto kao prasak neobuzdane, melodiozne radosti, kao prskanje laganih trilera, koji padoše u uzduh zvukom biserâ, što odskakuju po staklu harmonike. Nastade stanka. Podignu se cvrkut, vrlo okretan, neobično produžen, kao u iskušavanju snage, kao u žestini smionosti, kao izazov nepoznatu takmacu. Druga stanka. Tema s tri note, s jednim upitnim čuvstvom, prođe lancem laganih varijacija, ponavljajući maleno pitanje pet ili šest puta, modulirana kao na laganoj svirali od trstike, kao na pastirskoj fruli. Treća stan-

ka. Pjesma postade elegična, razvi se u nižem tonu, raznježi se u sladak uzdah, klonu u jecaj, očitova tugu samotna ljubavnika, bolnu čežnju, uzaludno iščekivanje; baci konačni zov, nenadan, oštar kao tjeskobni krik; ugasi se. Ponovno stanka, još dulja. Ču se tada nov naglasak, koji nije izgledao da izlazi iz istoga grla, toliko je bio ponizan, plašljiv, jadovan, toliko je bio sličan pijukanju tek rođenih ptica, cijukanju vrapčića; zatim, s divnom kolebljivošću, onaj prostodušni naglasak izmijeni se u napredovanje sve bržih nota, koje zabljesnuše u letu trilera, zatreperiše u pročistim gorgeđima, svinuše se u najsmionije prijelaze, smanjiše se, narastoše, vinuše se do najvećih visina. Pjevač se opijao svojom pjesmom. Sa stankama tako kratkim, da note nijesu dospijevale ugasiti se, izlijevao je svoju opojnost u melodiji uvijek različnoj, strastvenoj i slatkoj, bojažljivoj i zvučnoj, laganoj i ozbiljnoj, isprekidanoj čas tihim jecajima, bijednim zaklinjanjima, čas nenadnim lirskim zaletima, posljednjim dozivima.«

Neki D'Annunzijevi likovi rođeni su iz te iste inspiracije, tako te upravo začuđuje, da je mašta pisca razbludnih i perverznih orgazama mogla začeti tako tankoćutna priviđenja. Takova je Lunella u »Forse che sì, forse che no«, koja škarama izrezuje iz bijelog papira svoje začarane sne, ili Sirenetta u »Giocondi«, prijateljica sirena i dijete slanih valova morskih, ili Ornitij, vođa lastavica, kojega ove prate na bijegu iz Venecije: »U malo časaka sastavio se crn i bijel oblak lastavica iza bjegunca. U Veneciji i na otocima sva su gnijezda prazna zbog nenadanog odlaska. Ljeto je bez leta. Rujan je bez rastanaka, koji su ga obično činili tužnim i radosnim.«

Današnjim »socijalnim« pjesnicima izgledat će ta poezija trivijalna i nedostojna ozbiljnih boraca za socijalnu pravdu.*) To mišljenje ima svoj izvor u jednostranosti historijskog materijalizma, koji poriče sva očitovanja duhovnog aktiviteta na korist ekonomsko-praktičnog momenta. Posljedica je toga sakaćenje duševnosti s neizbježivim rezultatom barbarizacije. U svim životnim borbama potrebit je neosakaćen, integralan čovjek, ali ne u smislu animalnog iživljavanja, nego u smislu slobodnog razvoja svoje pune duhovnosti. Inače praktična akcija postaje nehumana, kao što je danas slučaj. Osjećanje dražesnoga i ljupkoga realna je struna čuvstvenog života. Zar nije borbeni i žestoki Dante, koji je znao, kako je »gorak tuđi kruh«, razvio u svome spjevu svu skalu ljudskih osjećaja, od najuzvišenijih do najtankoćutnijih i najnježnijih?

Negativnu stranu D'Annunzijeve umjetnosti treba tražiti na drugom mjestu. Kako smo vidjeli, njegov psihički diletantizam izvire iz naturalističkih poricanja i dosljedno iz nedostajanja čvrste idejne i etičke orijentacije. Kao što se to uvijek zbiva u vremenima idejno-etičke dizorijentacije, duševna se praznina u književnosti i umjetnosti nadomješta — senzualizmom. I u sečentističkom marinizmu i u danuncijanizmu opaža se, — kako je Croce pokazao — isti proces, iako s individualnim i vremenskim razlikama: u oba pravca idejno-etička praznina ispoljuje se u dekadentnom senzualizmu, s osobitom predilekcijom za vanjsku briljantnost i zvučnost, senzualizmu, koji vrlo lako prelazi u perverznost i sadizam. Taj duševni stav, odrazujući se u praksi, dobiva oblike imperijalizma i rata zbog rata, sile zbog sile. Odatle i D'Annunzijevo sudjelovanje u svjetskom ratu s aeroplanskim pohodom Zagrebu i Beču i s okupacijom Rijeke.

Spomenuta duhovna praznina, očitujući se u ljevičarski raspoloženim mentalitetima, iako suprotstavlja praznom estetizmu kao sadržaj svoje »socijalno«, zadržava iste brutalne oblike, ali bez haritskih epizoda. Teško je zamisliti, na primjer, Krležu, da opisuje lastavice ili slavuljevu pjesmu. I jedan i drugi pra-

*) Milo mi je, da ovom prilikom mogu citirati stihove, kojim se Novak Simić obraća mjesecu, braneći slobodu inspiracije protiv suvremene desničarske i ljevičarske programske »poezije«:

Već:
Kako bi bilo, da se odjeneš
U ruho smeđe il' mrko,
Ili pod zastavom crvenom da kreneš
S čekićem i srpom;
Onda te sigurno ne bi više zvali
Starom otrcanom krpom.

Smiješ se. Da, imaš pravo!
Tebi ne treba njihovih hvala.
Proći će, kažeš, to vrijeme krvavo,
Nestat će jednom i ovih budala,
I za njih ne će se znat.
A ti ćeš svejedno blijed i miran
Ovako sjat.

vac, što je potpuno prirodno, završuju u animalnom; ali dok D'Annunzio još daje svojoj animalnosti polubožanski značaj, ljevičarska — da je tako nazovem — animalnost dobiva, radi posvemašnjeg poricanja povijesti i radi klasne mržnje značaj skrajnje nehumane surovosti. Dok se desničarski egocentrični mentalitet očituje u književnosti retorički-dekorativno, ljevičarski, zbog svog polemičko-doktrinarnog stava, koji uzroke svim nevoljama sadašnjosti vidi u današnjem društvenom poretku i u njegovoj kulturi, očituje se u groteskno iscerenom karikiranju, u gomilanju teških, mračnih boja, u infernalizaciji perspektivâ, a izraz mu je violentan i eksplozivan, ne bez dekadentne vatrometne efektnosti. Kad dostigne umjetničku razinu, ako je uopće ikada dostigne, to je u stravično-apokaliptičnim vizijama s krvavim obljescima požarâ i pokoljâ revolucije. Kako se očituje taj mentalitet u praksi? U tiranskom gušenju konkretno-univerzalne ličnosti, u njenom nasilnom oblikovanju i ukalupljivanju prema uzorku svojih apstraktnih prekoncepcija s dalekim obećanjima besklasnog, slobodnog čovječanstva, kao da se novo čovječanstvo može roditi iz — naglašivanja animalnoga u čovjeku. Svakako je jedno sigurno: i desničarski i ljevičarski današnji »dinamizmi« plod su istih realističkih negacija, te rađaju istu morboznu književnost bez spontane uravnoteženosti svih pravih pjesničkih proizvoda, nastalih u zdravim idejno-etičkim sredinama.

DR. JULIJE MAKANEC, KNJAŽEVAC

LIČNOST U DANAŠNJEM SVIJETU

I

Jedan je od najvrednijih kulturnih rezultata kršćanstva osjećaj za neizmjernu važnost onoga, što se zbiva u dubini pojedinačne duše i onda, kad je ona odijeljena od svijeta i sama sa sobom. Kršćanstvo ima tako visoko mišljenje o duši ljudskoj, te smatra, da ona može uvrijediti i samoga Boga.

Mnogo je štošta od onoga, što je kršćanstvo svijetu donijelo, izblijedjelo, mnogo se čini i zastarjelo, mnogo je i sasvim nestalo, ali visoka cijena ljudske ličnosti ostala je donekle i danas. U njoj se u doba najvišeg duhovnog uspona Evrope gledao temelj i vječni izvor svake kulture, iz nje je potjecalo sve, što je ljudskom životu bilo kadro da poda neki nadbiološki smisao.

Ličnost nije prirodni faktum. Nitko nije došao kao ličnost na svijet i nitko je ne može baštiniti. Ličnost je težak i za mnoge ljude sasvim nedosežan zadatak. Nikakav talenat, nikakvo znanje, ni najistančaniji ukus, ni najjači vitalitet pa ni najsretnija prirodna dispozicija ne može sama po sebi iz čovjeka, iz individuuma napraviti ličnost. Samo čovjek sâm naponom svoje slobodne volje može to čudo učiniti. Ličnost nije produkt prirodne nužnosti, nego produkt slobodne volje, orijentirane prema prirodi superiornom duhu. Na činjenici, da u duši čovjekovoj strši u prirodu vječni svijet vrijednosti i da se čovjek svojom slobodnom voljom može staviti u njegovu službu, temelji se pojava ličnosti.

U čemu je tajna te pojave? Čovjek već od prvih trenutaka, kad se njegova svijest probudi, osjeća ugodu i neugodu. Njegove urođene dispozicije reagiraju automatski na vanjske podražaje u tom smislu, da traži ugodu, a odbija i izbjegava neugodu. U ugodi on vidi za sebe vrijednost, u neugodi nevrijednost. S razvojem svijesti postaje raznovrsnost zadovoljstava, što ih je čovjek kadar osjetiti, sve veća: u svakom trenutku njegova

života duša mu je prava košnica nagona i želja, i on se stalno okreće za najjačom, za onom, koja mu najviše obećava u danom momentu. U tom stanju čovjek nije ličnost: njemu nedostaje onaj temeljni akt volje, s pomoću kojega se emancipira od isključive težnje za ugodom, s pomoću kojega može da se učini u svojoj aktivnosti nezavisnim od navale i promjenljivog toka svojih tek biološki osnovanih želja, koje ga čine robom niskih hedonističkih vrijednosti te ga bacaju čas ovamo čas onamo, tako da postaje sličan lađi, koja je bez kormila i kompasa prepuštena samovolji valova i vjetrova.

Duhovno iskustvo, što ga imamo o samima sebi, kazuje nam, da u duši našoj postoje različni slojevi, koji su po svojoj vrijednosti nejednaki. Mi osjećamo u sebi duhovni imperativ, koji traži od nas, da vrijednosno višem sloju dademo prevagu nad nižim, ali čujemo i krik naše krvi, krik naših bioloških nagona, koji traže, da ih uslišamo, i ne dadu se bez teške borbe potisnuti u pozadinu. Seksualna strast imade u sebi daleko veći vitalni intenzitet od osjećaja dužnosti, i kad bi s njime došla u sukob, ona bi po svojoj prirodnoj jačini morala pobijediti, kad se u taj spor ne bi umiješala duhovna volja čovjekova i predala pobjedu u ruke višeg elementa, makar on bio sam po sebi slabiji od svoga nižeg i robustnijeg protivnika.

U aktu pretpostavljanja više vrijednosti nižoj, u aktu, kojim svoju dušu podređujemo nekoj određenoj duhovnoj vrijednosti i stavljamo se u njenu službu, rađa se naša ličnost. Tek njime ulazi u našu dušu neki jedinstveni smisao, neki organizacioni princip, neka dominantna vrijednost, i ta nam u povoljnom slučaju daje snagu, da se odupremo šarenom mnoštvu želja i utjecaja, koji sa svih strana udaraju na nas, da nas zarobe. Što više je čovjek sposoban da vlada nad svojim raznovrsnim impulsima i nad utjecajima, što dolaze izvana, to snažnija je njegova ličnost, što više unutarnjih poraza on u svome nastojanju doživljuje, to više mu blijedi karakter ličnosti.

Oko nas su stalno u akciji sile, koje smjeraju tome, da nam rastrgaju ličnost, da je odvuku na suprotne strane i da je razdrobe. Ličnost se održava jedino u stalnoj borbi s tim silama, u

stalnom naponu svijesne duhovne volje, koja dovikuje svoj »veto« prirodnim nagonima i utjecajima okoline. Ličnost je muka i borba, ona traži odricanje, koje se penje do asketizma, ali zato u njoj i leži najviše dostojanstvo čovjekovo.

Ličnost je natprirodna pojava: ona je produkt slobode čovjekove, njegove unutarnje duhovne snage i sposobnosti, da se odupre pukoj prirodi. Kad bi čovjek bio isključivo prirodno determiniran, kad bi njegovi čini bili automatski refleksi pukih prirodnih zakonitosti, pojava ličnosti ne bi mogla postojati, jer marioneta nikako ne može biti ličnost. Sva naša duhovna kultura i sve njene vrijednosti temelje se u posljednjoj liniji na etičkom faktu, da je čovjek slobodan i odgovoran za ono, što iz sebe načini i što izvan sebe stvori.

Zakon je Božji u nama — veli sv. Pavao — i naše se misli same pred njim optužuju. Čovjek se osjeća odgovoran za svoja djela. On nosi u sebi kompas, koji mu pokazuje vrijednost i nevrijednost njegovih čina. On često osjeća na vrlo neugodan način iglu toga kompasa u svome mesu. Taj kompas je savjest. U njoj je reprezentiran po vrijednosti najviši sloj naše duševnosti, ona je vrhovni moralni sudac svemu, što se događa u nama i oko nas, u njeno su ime ustajali duhovni heroji i protiv najmoćnijih cezara. Ona je bič, pred kojim drhću naši nagoni kao tigrovi pred krotiteljevim zažarenim štapom. Ona je jahač na bijesnome hatu, koji se često uzalud propinje, da je zbaci sa sebe.

Savjest i sloboda volje dvije su pretpostavke, bez kojih ličnost ne može postojati. Na njima se temelji sve naše unutarnje dostojanstvo i sva naša tragika. Mi živimo nažalost u vremenu, kad spoznaja o pravom karakteru ljudske ličnosti i njezinu dignitetu u mnogim dušama počinje da trne. Pravilnom shvaćanju i ostvarenju ličnosti prijete tipne opasnosti, koje ću ovdje pokušati ukratko izložiti.

II

Prva takova opasnost jest materijalistička interpretacija zbilje, kojoj je danas glavno oličenje marksistički nazor o svi-

jetu. Po njemu je jedina prava realnost materija, a sve drugo je tek superstruktura, koja sama za sebe nema nikakova autonomnog značenja. Po jednoj poznatoj izreci Karla Marksa idealno je tek transformacija materijalnog, koja se vrši u ljudskoj glavi. Čovjek može da živi u uvjerenju, da je neka djela izvršio po svojoj slobodnoj odluci, ali to se uvjerenje u »svijetlu naučne spoznaje« razotkriva kao iluzija: ono je kao psihička činjenica tek refleks materijalnih procesa, koji se odigravaju u glavi. U ljudskoj djelatnosti ne dolazi po toj nauci do izražaja neka sasvim posebna i prirodnoj stvarnosti nadređena, iz nje neizvediva realnost, nego je ona čista materijalna djelatnost, podvrgnuta u svemu istim zakonima kao i vanjska stvarnost. Ono, što se dešava u duši pojedinca, nije prava realnost. Svijest o odgovornosti za vlastita djela na pr. i doživljaj kajanja tek su produkti naivnih iluzija i nenaučnog primitivizma.

Marksizam ne vjeruje u ličnost, nego samo u stvari i procese, koji teku nezavisno od ljudske volje. Karl Marks piše: »U društvenoj produkciji za svoj opstanak ljudi dolaze do nekih odnosa, nužnih i nezavisnih od njihove volje... Skup tih odnosa produkcije sačinjava ekonomsku strukturu društva... Način produkcije materijalnog života uzrokuje proces društvenog života, političkog i intelektualnog uopće. Čovječja svijest ne određuje njegovo bivstvo, nego naprotiv socijalno bivstvo određuje njegovu svijest.« Iz tih riječi jasno proizlazi, da je uloga ljudske ličnosti i njene slobode svedena na nulu. Ekonomska struktura društva sastoji se u odnosima, koji su nezavisni od ljudske volje, i ti odnosi prirodnom nužnošću uzrokuju i određuju naš duhovni život, koji prema tome nema vlastitih izvora ni samostalnih klica. On je tek popratna pojava materijalnih procesa. Kad pod težinom nekih fakata Engels dopušta svojim idejnim protivnicima, da ljudi sami sebi stvaraju svoju povijest, onda se mora naglasiti, da to priznanje u sklopu marksističke filozofije ne znači uopće ništa, jer je po njoj čovjek tek marioneta prirodnih zakona, koji nemaju svoj izvor u njemu, već samo kroz njega prolaze i određuju ga.

Po marksističkom gledištu sasvim je pogrješno gledati na povijest i društveni život kao na neku stvarnost, u kojoj se realiziraju vrijednosti, jer se na prirodoznanstveni način ne mogu shvatiti. Nije po tom gledištu čovjek izvršni organ višega svijeta, što ga nosi u dubini svoje duše, on u prirodi nema neke naročite važnosti i prema tome nema prava ni na kakav izuzetni položaj u njoj. Filomarksist Jean Richard Bloch ovako izražava program marksističke interpretacije društvenog zbivanja: »Promatrati društvo kao prirodnu izraslinu, njene zakone tražiti, kao što se traže zakoni astronomije ili fiziologije, individuum gledati jednostavno kao stanicu, koja je slijepo podređena funkcijama toga golemog tijela, njen budući udes pokušati spoznati hladnim promatranjem socijalnih pojava, kao što se seciranjem lešina otkrivaju tajne zdravog i bolesnog tijela.« U tim riječima sadržano je uvjerenje, da se društveni i povijesni život može promatrati i istraživati sasvim analognim metodama, kojima se seciraju lešine, i da se od takova promatranja mogu očekivati i analogni uspjesi. Bloch je potpuno svijestan o tome, da baš takovo gledište odbija od marksizma mnoge uzvišene duhove, koji ne mogu da se odreknu uvjerenja, da čovjeku pripada naročita i značajna uloga u svijetu i da on ima sasvim izuzetan položaj u poredbi sa svim ostalim zbivanjem. U kritici takova marksizmu suprotnog uvjerenja Bloch je kratak i jezgrovit: ono je za njega kukavno i sentimentalno, a osvjedočenje o metafizičkoj važnosti čovjekovoj u svijetu za njega je tek preživjelo praznovjerje i ništa više. Treba međutim vidjeti, tko je u povijesti evropskog duha zastupao to »kukavno i praznovjerno uvjerenje«: Sofoklo, Sokrat, Platon, Augustin, Dante, Michelangelo, Pascal, Kant, Goethe, Beethoven, Hegel i Dostojevski — da spomenem samo neke. Pa sad ako uvjerenje, da od čovjekovih djela zavisi sadržaj povijesti, da on vrši metafizički sudbonosnu ulogu u svijetu, da je on izvršni organ vječnosti u vremenu, treba da dobije epiteton kukavno, kakav ćemo onda epiteton sačuvati za mazohističko umanjivanje čovjekove vrijednosti i njegova značaja, za intelektualno puzanje pred materijom i »prirodom«?

Koliko je nemoguće marksistički način gledanja primijeniti na čovjeka i njegovu ulogu u povijesnom zbivanju, vidi se najbolje po tome, što ni sam marksizam nije u toj primjeni konzekventan. Jean Richard Bloch na jednom mjestu veli: »Ljudi se osovljuju do titanskog napora, da skrate etape puta« — etape puta do besklasnog društva, do raja na zemlji. A kako će to ljudi skraćivati prirodne procese? To bi moglo biti samo onda, kad bi bar jednim dijelom svoga bića stršili izvan prirode i vladali njome, kad bi bar u nekom pogledu bili više nego priroda. Ako su sve njihove misli i svi napori njihove volje tek refleksi slijepoga materijalnog zbivanja u mozgu, dakle u osnovi čisti prirodni procesi, kako oni onda mogu ubrzavati ustaljeni tok prirode? Zar priroda ne diktira sama kroz ljudske mozgove svoj tempo? Zar tempo prirodnog zbivanja nije za sva vremena određen čistim prirodnim zakonima i ničim više? Šta tu može onda da promijeni neko ljudsko »osovljavanje do titanskog napora«? Marksisti uopće sa svoga gledišta nemaju prava govoriti o nekim titanskim djelima u povijesti i društvenom životu, jer oni — ako su dosljedni — uopće ne smiju priznati, da postoje djela u pravom i eminentnom smislu te riječi. Za njih mogu postojati samo procesi, koji se odvijaju sami od sebe.

Najstrahovitije je u marksističkom nazoru o svijetu to, da on vjeruje u apsolutnu nadmoć tvari nad duhom. Ta njegova vjera u tvari (Sachglaube) to je — kako ispravno konstatira Franz Werfel — najveća opasnost za unutrašnjost čovjekovu, a s njome i za kulturu uopće. Triumf marksističke filozofije značio bi duhovno samoubijstvo čovječanstva.

III

Materijalisti nemaju intuicije o životu. Kad pokušavaju, da ga shvate kao obično kretanje materije, zaboravljaju njegov ekspanzivni i stvaralački karakter, njegovu neuništivu tendenciju, da sam od sebe smjera preko svih postignutih oblika nečemu novom i nad svim dosadašnjim premoćnom. U samoj biti života kao ekspanzivne stvaralačke snage leži činjenica, da on ne može nikada postići smirenje i ravnotežu u nekom danom

stadiju. S toga gledišta marksističke sanjarije o besklasnom društvu kao završnoj fazi povijesti, u kojoj će čovječanstvo naći svoju konačnu sreću i mir, izgledaju neizmjerno naivne i plitke.

U sam temelj života uzidana je neukrotiva težnja za moći i nadmoći. Naziranje, po kojemu u životu i njegovoj snazi treba gledati najvišu vrijednost, može se nazvati biologizmom. Najveći predstavnik takova shvaćanja, orijentiranog ne na nauci, nego na neposrednoj intuiciji o životu, jest Friedrich Nietzsche. On na lapidaran način u dvije tri rečenice izražava temeljna načela svoje filozofije: »Šta je dobro? — Sve, što osjećaj moći, volju za moći, i moć samu u čovjeku uzvisuje. Šta je štetnije od bilo kojega poroka? — Samilost prema neuspjelima i slabima — kršćanstvo . . .«

Dok materijalizam kao jedinu pravu realnost čovjekovu priznaje materijalne procese, biologizam nietzscheovskog tipa smatra, da je i u samim životinjama važniji duševni faktor od tjelesnoga. »Ja razmišljam rado«, veli Spengler »o fizionomici vrsta životinjskog života, o vrstama životinjskih duša, i prepuštam sistematiku tjelesne građe zoolozima.« Temeljna podjela, što je donosi »fizionomika vrstâ« jest u tome, da se sve životinje dijele na biljoždere i mesoždere. Prvi su upućeni na biljke, koje ne mogu pobjeći i ne mogu se braniti. Osnovna je njihova crta neagresivnost. Nad njima se uzdižu superiorne vrste mesoždera, kojih se život sastoji u ubijanju. »Zvijer je najviša forma slobodno pokretnog života.« Spenglerova fizionomika kulminira u ovoj brutalnoj i ciničkoj izreci: »Čovjeku daje visoku vrijednost činjenica, da je on zvijer«. Zvijer postupa po svojim nagonima, ona ne zna za sukob viših i nižih slojeva duše, u kojemu se rađa ličnost. Ako je čovjek zvijer, on ne može biti ličnost. Ako se u čovjeku ne priznaje nikakova nadbiološka stvarnost, onda nije čudo, da se može napisati, da je za povijest mnogo važniji onaj anonimni rimski vojnik, koji je ubio Arhimeda, nego Arhimed sâm. Osvald Spengler osjeća se antipodom Jakoba Burkhardta, koji je u borbama za moć gledao samo smetnje razvoju prave kulture, a u obožavanju političke i državne sile izvor najvećih zala: »Die Macht ist böse.« Burk-

hardt je s dubokom ljubavi i pijetetom govorio o nosiocima viših vrijednosti, koji su u tišini i osami stvarali velika i neprolazna djela, koja su za čitave generacije važila kao nešto božansko. Spengler u skladu sa svojim biologističkim nazorom o svijetu naprotiv govori s ironijom o mišljenju, da se najvažnije stvari povijesti odigravaju u predavaonicama, učenjačkim sobicama i atelijerima. On ne može razumjeti, kako je moglo biti ljudi, koji su smatrali, da bi bila prava uvreda veličanstva postaviti kakova velikog trgovca pored pjesnika i mislilaca kao čovjeka istoga unutarnjeg reda.

Spengler svoja osnovna gledišta svuda primjenjuje s otvorenim cinizmom. Težnja za ostvarenjem objektivne pravde među ljudima i narodima za njega je obična demokratska glupost. Povijest je za nj lišena svakog višeg smisla; kroz nju dopiru do nas samo triumfalni povici pobjednika i bolni krikovi poraženih. Kao jedini permanentni motor povijesti fungira volja za moći »koja uvijek daje pravo jačoj egzistenciji te premoćno i pobjedonosno prelazi preko onoga zlokobnog demokratskog idealizma, koji drži, da je pravda važnija od moći i vjeruje u neki cilj povijesti«.

Stvarno je povijest, ako se promatra čisto biologijski, lišena svake dublje vrijednosti, te je istina, da borbe pojedinih država i naroda, ako se kreću isključivo oko moći i nadmoći, ne reprezentiraju nimalo više vrijednosti nego borbe termita ili čopora vukova. Čisti biologizam nema mjesta za duhovnu ličnost: tražiti nad pukim biološki fundiranim borbama neku višu instanciju, koju bi svi ljudi dobre volje imali priznati nad sobom, to je za ovo stajalište nesmisao. Tu se priznaje vrijednost samo onome, što može da posluži povećanju moći određene grupe, a sve je drugo besmisleno i »apstraktno«, te se mora zabaciti. Fanatički obožavatelji moći ne će nikada biti sposobni shvatiti smisao Berdjajevljeve tvrdnje, da glazba jednog naroda pred licem Božjim vrijedi više nego topovi i aeroplani njegovi. Obožavatelji sile drže, da imaju pravo i dužnost zgaziti i likvidirati sve te dosadne i neugodne tipove, koji stalno ukazuju na vrijednosti, što stoje iznad svake svjetovne moći, i kojima ta moć

treba da se pokloni. Za reprezentante puke moći humanistička su nastojanja kažnjive ludorije, oni nemaju ni shvaćanja za duhovnu ličnost niti imaju pred njom poštovanja, ali oni ipak ne će moći definitivno iskorijeniti onu vrst ljudi, koji smatraju, da ne treba bezuvjetno služiti zemaljskim gospodarima, nego samo vječnoj istini i pravdi, koja jedina može čovjekovu životu podati viši smisao.

Danas se čini da nestaje svijesti i osjećanja o tome, kako strahovita uvreda za čovjeka leži u tvrdnji, da je on zvijer i da nijednim dijelom svoga bića ne strši iznad biologije. Pa ipak ima u čovjeku nešto, što mu nikako ne dopušta, da postane životinja, makar on to baš i htio. Ako je najviša vrijednost čovjekova u tome, da je zvijer, onda se mora priznati, da je to vrlo nesavršena zvijer i prema pravim zvijerima bezuvjetno znači nazadak, jer je nesiguran u svojim nagonima. Njemački pjesnik Alfred Wolfenstein šeće po zoološkom vrtu i s bolnom čežnjom gleda u oči zvijerima, što se nalaze iza željeznih rešetka:

Ich gleite traurig rings umgittert von den Tieren
Durchs brüllende Haus am Stoss der Stäbe hin und her
Und blicke weit in ihren Blick wie weit hinaus auf Meer
In ihre Freiheit... die die schönen nie verlieren«.

Član naroda, koji je svijetu dao Kanta, Humboldta i Schillera, stoji pred krletkom, zavidnim okom gleda zatvorene zvijeri i divi se njihovoj — slobodi. Kako je to moguće? U čemu se sastoji ta sloboda zatvorenih zvijeri? U tome, što su one lišene svake unutarnje duhovne kontrole, koja bi se mogla neprijateljski ispriječiti pred njihovim životnim nagonima i zauzdati ih. Diviti se zvijerima i osjećati svoju inferiornost pred njima, to je logična posljedica čistog biologizma. Ako je sigurnost napadačkog nagona najviša životna vrijednost, kako tvrdi Spengler, onda nam treba naše ideale zaista gledati u zoološkom vrtu iza željeznih rešetka, a ne tražiti ih za katedrama, u učenjačkim sobicama i atelijerima. Sa stajališta biologizma duhovni je čovjek beskorisni sanjar, koji tek odvlači energije sa bojnog poprišta života, neizlječivi luđak, koji vjeruje, da po-

stoji nešto, čemu se puki vitalitet mora pokoriti, on čak može postati opasan po temeljne dogme militarističkog imperijalizma i zato ga valja nemilosrdno uništiti. U stvari duhovni je čovjek nenadomjestivi stvaralac kulture i od njegove sudbine zavisi unutarnji uspon ili pad čovječanstva.

IV

Karakterističan je za ličnost stalni porast vrijednosti, koji se ostvaruje u borbi za njezino održanje. U ličnosti je stalna dinamika: ličnost, koja se ne bi razvijala, koja bi zapala u stanje sklerotične ukočenosti, potpuno je nemoguća. Povijest ličnosti povijest je čovjekovih pobjeda nad samim sobom, povijest njegovih žrtava i odricanja u službi vrijednosti, kojoj je slobodnom odlukom posvetio svoj život, to je povijest njegova stalnog i neizbježivog opredjeljivanja prema osnovnim problemima, koji mu se nameću. Kroz svu svoju povijest ostvaruje ličnost svoj supstancijalni rast, svoj uspon, svoje sve veće bogatstvo vrijednosnog sadržaja. Kao što je nemoguće zamisliti ličnost, koja se ne bi razvijala i stalno sazrijevala za sve teže i veće zadatke, tako je nemoguće zamisliti ličnost, kojoj bi se život sastojao u nizu nepovezanih promjena bez rasta i uspona, kojoj bi život bio rastrgan u dijelove, a te ne drži na okupu neki nadređeni smisao. U tom bi slučaju utrnulo sve, što je za ličnost karakteristično.

Kult i poštivanje ličnosti nema nikakove veze s individualizmom, jer baš čovjek-ličnost ne će dopustiti interesima svoga psiho-fizičkog »ja« gospodstvo nad vrijednostima, što ih je nad sobom priznao i kojima je svoj život posvetio. Berdjajev definira ličnost kao stabilno središte stvaralačkih akata. Iz njega proizlazi akcija ličnosti, njezin zahvat u različne vrijednosne sfere, njezina politička, socijalna, naučna, umjetnička ili religiozna djelatnost. U svakom slučaju aktivitet ličnosti očituje se u ostvarivanju doživljenih vrijednosti po slobodnom odlučivanju. Sve tendencije, upravljene protiv slobode opredjeljivanja, uperene su i protiv egzistencije ličnosti.

U ranijim poglavljima ukratko su izložene doktrine, koje su kadre da zastru našem duhovnom oku pojavu ličnosti. Postoje međutim u našem vremenu i opasnosti, koje ne prijete toliko samoj spoznaji ličnosti, koliko njezinu praktičnom ostvarenju.

Prva takova praktična opasnost, smetnja, jest neizbježiva potreba sve veće racionalizacije života, s njom spojene mehanizacije rada u industrijskoj proizvodnji, sve bržeg životnog tempa i sve veće izloženosti čovjekove navali utjecaja, koje ne može savladati.

Pučanstvo naše zemlje brojilo je približno g. 1800. oko 850, a danas broji oko 1800 milijuna. Prirast je nagao i velik preko svake mjere. Prehrana toga golemog broja ljudi stavlja čovjeka pred zadatke, koje može riješiti samo minucioznom organizacijom i specijalizacijom rada. Dok je za razvoj ličnosti bezuvjetno potrebno, da se u njezinoj aktivnosti očituje njezin nenadomjestivi sadržaj, danas se od goleme mase radenika traži rad bez uloga ličnosti, rad, koji bi na potpuno jednak način mogli obaviti i milijuni drugih ljudi. Goleme mase ljudi uklopljene su u procese produkcije, koji su kao cjelina za njih nepregledni i prema kojima potom ne mogu imati nikakova dubljeg i intimnijeg odnosa. Poslije mučnog posla, koji iscrpljuje čovjekovu energiju, a da mu ipak ne može pružiti dubljeg zadovoljenja i radosti u radu, jer u njemu nije angažirano vrijednosno središte čovjekovo, dolazi odmor i glad za užitkom, osjeća se praznina vlastite egzistencije, koja se mora nečim ispuniti. Traži se alkohol, sport, seksus i senzacija. Karl Jaspers ispravno ističe, kako se život čovjekov trga u dvije odijeljene sfere: u svijet bezličnog rada i svijet zabave i užitka. Tako rastrgan čovjek ne može ostvariti jedinstvo životne linije, bez koje ličnost ne može postojati.

Ličnosti treba koncentracije, ona treba da se odhrva opasnosti rasipanja, da se ograniči na određeni krug vrijednosti, ako hoće sačuvati svoj unutarnji oblik. »In der Begrenzung zeigt sich erst der Meister« (Goethe). Opasnost rasipanja ličnosti, opasnost njezina mrvljenja danas je daleko veća nego na pr.

prije pedeset godina. Radio, kino, obavještajna služba, novine sa svojim dnevnim serviranjem novosti i senzacija iz čitavog svijeta čine sve težom koncentraciju i ograničavanje, i sve je manje ljudi, koji su kadri provoditi selekciju između svega onoga, što sa sviju strana traži ulaz u njihovu dušu i nameće se sugestivnom reklamom, sve je manje ljudi s dovoljnom energijom odbijanja bezbroja utjecaja, koji se neprobavljeni međusobno potiru i u duši stvaraju bolni kaos.

Čovjek je u opasnosti, da bude smrvljen djelima svojih ruku. Između objektiviranog i personalnog duha vlada tjeskobna napetost. Pored opasnosti rasipanja pojavljuje se i opasnost suviše velikog sužavanja i usitnjavanja. Tip specijalista, koji ne vidi šumu od drveća, počinje vladati nad tipom cjelovita čovjeka. Druga je stvar ograničiti se na neki krug vrijednosti u svrhu unutarnjeg izgrađivanja i službe zajednici, a drugo je opet trgati iz relativno samostalnih cjelina djelomične momente i prepustiti se sve većem intelektualnom usitnjavanju, pri kojemu se kidaju veze između dijela i smislene cjeline, u koju je organski uklopljen. U sitnom radu takve vrste nema zadovoljenja za ličnost i u njemu se ona gasi. Bezličnost preotimlje maha, i lični se odnosi među cjelovitim ljudima sve više gube: odgojitelj kao duhovni vođa ustupa mjesto profesoru specijalistu, koji se brine samo za svoju »struku«, klasični liječnik, koji gleda svoga pacijenta kao duševnu i tjelesnu cjelinu, ustupa mjesto specijalistu za oko, grlo i debelo crijevo, filozof ustupa mjesto znanstvenom mikrologu.

Nesretni razvoj stvari u političkom i socijalnom pogledu, bezbroj problema, što ih je zadao ljudima život u slobodi, doveo je do pokušaja, da se čvorovi tih problema presijeku zahvatom državne sile, umjesto da se razuzlaju i rješavaju u pravom smislu riječi: stvorene su totalitarne države s lijevim ili desnim kurzom, koje jednakim fanatizmom udaraju na pravo ličnosti oko slobodnog opredjeljenja. Kako danas ne postoji dominantna duhovna supstancija, kao što je to na pr. u srednjemu vijeku bila crkva, kako nema autoriteta, koji bi samim svojim postojanjem garantirali određeni socijalno-politički red, kako

su sve vrijednosti nagrizene skepsom i kritikom, uspostavlja se »autoritet« silom državne vlasti. Šta je država? Lenjin veli: »Toljaga u našim rukama, kojom ćemo dotući svoje protivnike!« Desničarski se diktatori s takovim shvaćanjem države potpuno slažu. Stvara se s pomoću neumoljive državne moći red i stabilnost, ali cijena je strahovita: ljudi ne smiju više postavljati pitanje o smislu cjeline poduzetih mjera, o ispravnosti pravca, kojim se ide, ne smiju se više služiti pravom umom obdarenih bića, njima je ostavljena sloboda jedino u tome, da pronađu način, kako će najbolje izvršiti primljene naredbe. Čovjeku se ne daje mogućnost, da se odluči prema vlastitoj procjeni događaja, da stvari gleda i s lica i naličja, jer je već državna vlast riješila, kako se na stvari ima gledati. Dok je stari apsolutizam bio zadovoljan vanjskom poslušnošću podanika, suvremeni totalitarizam hoće njihovu dušu, te je uveo pored izvanjskoga i filozofijski teror: hoće da prodre i u najintimniju misao čovjekovu, u njegove najskrivenije osjećaje, on mu servira čitav svijet u nekom posebnom osvjetljenju i hoće da mu modelira dušu po nekom unaprijed utvrđenom tipu.

Kako da se izađe iz toga začaranog kruga? Proklinjanje i jadikovanje ne vodi ničemu. Racionalna organizacija života, prehrana i uposljenje masa, formiranje jasne i jedinstvene nacionalne volje kraj anarhije vrijednosti — to su zadaci, koji mnogima ne izgledaju rješivi na bazi čuvanja slobode ličnosti. Prognoze je teško postavljati. Tko je navikao gledati povijest bez doktrinarnih predrasuda, znade, da je ona puna neočekivanih obrta. Za sve ljude, koji u slobodi ličnosti gledaju jedini način, da čovjek ostane čovjekom, i da njegov svijet ne bude lišen svojih najviših vrijednosti, ostaje dijalektička utjeha: svaki organizirani red stvara u svom vlastitom krilu klice svoje propasti. Ako komunističkom totalitarizmu bude suđeno, da svojim masama osigura dostojan život s malo radnog, a mnogo slobodnog vremena, baš to slobodno vrijeme njegovih masa bit će dinamit, koji će rastrgati okove tiranije svemoćnoga kolektiva nad pojedincem i njegovom ličnom savješću: čovjek mase će u tom slobodnom vremenu osjetiti, da je on više nego puki

broj i više nego puka funkcija kolektiva. Ako fašizam i nacijonal-socijalizam riješe bez ostatka nacionalne zadatke, što su ih sebi postavili, oni će sve više postajati smetnjom daljega razvoja. Iz dugog perioda podređenosti čovjeka pojedinca nići će strahovita i neodoljiva žeđa za slobodom i ta će se tražiti u ime načela nesmetanog razvoja svih nacionalnih energija, dakle baš u ime načela, za koje je fašizam pogazio slobodu pojedinca. Možda će neki narodi morati u krvi natrag osvajati slobodu, koje su se u teškim trenucima svoga kolektivnog života odrekli.

Proći ćemo vjerojatno još mnoge godine teških kriza i nevolja, ali neka nas ne ostavi vjera, da će doći vremena, kad će se cijeniti sretnima oni narodi, koji ni u najgorčim krizama nisu napuštali zastavu slobode.

JOSIP TABAK, ZAGREB

MEHAGA

Od nekog vremena Mehagi ne ide san na oči. Po cijele noći nešto premišlja, pa tako često prekinutu misao nastavlja izjutra u dućanu. Nije Mehaga burzijanac, pa da mu spekulacije ne daju spavati. Bože sačuvaj — još nikad on nije spekulirao. A niti Mehaga zna za nervozu, što je spopala ovaj svijet. Jok — ni jedno ni drugo: Mehaga naprosto razmišlja o novom vremenu. Vidi Mehaga, da je ovo sad došô drugi vakat i da se sve tumbe okrenulo. Sjeća se on, kako bi hodža s Bakija, rahmetli Dževad efendija govorio, kako se sav dunjaluk tumbe okrenuo: otkrivaju se muslimanke ozgor, a vlahinje ozdol, pa, biva, kad se sastanu kod pupka, bit će smak svijeta. Kijametski dan. Vakat, brate, vakat, ma i od vakta mnogo je. Zna Mehaga, da je taj novi vakat zahvatio i njegova Avdiju, ali dotle baš ne može i ne smije doći, da se njegov Avdija oženi vlahinjom. Ne bi to Mehaga ukabulio ni za kakve pare.

— Zar moj Avdija? Pa baš on? Ne može bit! To oni meni, ugursuzi jedni, samo hoće da napakoste. A svijet ovaj ko svijet, izmetnuo se u lopove: sve sami lopovi, pa, eto, ni meni ne daju s mirom.

Misli tako Mehaga, i htio bi, da na jedno smisli, i smislio bi, da mu uvijek nešto račune ne pobrka. A i oni lopovi. Da im je samo podvaljivat. Sve sami lopovi vrve svijetom. Ono, jest, Avdija mu se odmetnô od kuće, otišô u Zagreb, i studira, i sve je to lijepo i dobro, ama, opet, ne može bit. Jok, nikako. Avdija će izučit, vratit će se kući, preuzet će dućan, a dućan je i onako u posljednje vrijeme nekako zapeo (bit će, da je i tu po srijedi novi vakat. Ama, nejse, sve će to Avdija popravit, zašto je i išô tolike godine u školu).

Sjedi Mehaga po cijele dane u dućanu, sjedi, a sve ga nešto muči. Što dućan od nekog vremena slabije ide, i jest muka i nije muka. Kako god bilo, za Mehagine potrebe bit će uvijek dosta. I kako god slabo pošô, Mehagin dućan nije, kô što su drugi dućani.

Nije u čikmi ili kakvu bilo sokaku: četiri mahale svraćaju u Mehagin dućan. A tu je i ćuprija. A ćuprija kô ćuprija, vrvi svijet po njoj. Navrati tkogod i s one strane Miljacke. I seljaci, pazarnim danom, prelaze preko ćuprije, ispred njegova dućana. Nije to šala za malog dućandžiju, da mu je dućan pored ćuprije. I to demirli ćuprije. A za Mehagin dućan može se reći, da je baš na demirli ćupriji. Istina, to je, idući niz Miljacku, posljednja sarajevska demirli ćuprija, i niže od nje i nije više pravi šeher, već sve neke nove kuferaške mahale. A Mehaga je svejedno zadovoljan. Zadovoljan prosto zato, što mu dućan nije malo niže. Kad bi već morô pomicat dućan niz Miljacku, Mehaga bi ga radije premjestio čak do Drvenije ćuprije, samo ne bi tamo, desetak koraka niže, nasuprot Elektrane. Ne bi tamo zato, što bi mu u tom slučaju, kô onom bakalinu Izetbegovu Mahmutu, ne dô bog, sve one nevaljalice iz onih kuća bile komšinice. I morô bi se s njima pozdravljati (one bi mu u dućan zalazile) i gledati njihove nabakamljene obraze, i slušati njihov kikot, i njihov madžarski govor (službeni jezik u onim kućama), i gledati one raznobojne lampe, što se na njihovim kapijama pale već u prvi akšam. A tek u sabah, kad pođe s Husom, da skida ćilite s dućanskih kanata, šta bi tek onda siromašni Mehaga morô podnositi! Bolje na to i ne pomišljati.

— Džaba je Mahmutu, što kaže, da mu nije ružno i brani se, da je ondje i džamija i tekija u blizini. (»Kad ondje može bit džamija — veli Mahmut — može, vala, i moj dućan«).

Ne bi to Mehaga nipošto. Radije on ovdje po cio dan sluša, kako odrasli ljudi udaraju loptu, tamo iza Skenderbegove džamije, a čitava vojska drugih bodri ih, — radije to, nego da mu je, ne dô bog, dućan, gdje je Mahmutov. (Prešô bi tako po neki put Mehaga preko džamijskog harema, pa provirio kroz tarabe, da se svojim rođenim očima uvjeri, kako to matori ljudi guraju loptu i kako se to svijet okreće tumbe, pa se sve snebiva od čuda. I ne čudi se toliko njima, koliko se čudi Vakufu, što im je za to iznajmio džamijsko zemljište).

Više Mehaga voli da sluša, kako se po vas dan deru nekakvi cirkusanti, tamo, na desnoj obali Miljacke, te za pare pokazuju nekakva čudovišta »pola riba — pola djevojka«; radije Mehaga podnosi i onu vražju čalgiju pod vrtuljkom, radije i to nego da je, ne dô bog, u Mahmutovoj koži.

Radije bi Mehaga da je i dolje, na Drveniji ćupriji, pa da gleda jahudijske dženaze, i sluša rabina, kako poje, i gleda, kako crnom čohom prekriveni konji vuku jahudijske tabute na iskićenim arabama, — radije i to, nego da je na Mahmutovu mjestu.

Sjedi tako Mehaga u svom dućanu, sjedi, a sve ga nešto muči. Sjedi Mehaga u dućanu više od pô ljudskog vijeka i ništa se zapravo u njegovu životu nije promijenilo. Ono, jest, mijenjaju se carevi, sam ih je Mehaga petoricu preturio, pa ništa: Mehaga i opet sjedi u dućanu. Zeman dođe, zeman prođe. Ono, jest, umiru hodže i hadžije, Mehaga im ide na dženazu, a dogodi se, da i poneki Mehagin ahbab preseli na onaj svijet, a Mehaga i opet na dženazu, pa ništa. Ono, jest, prolaze bajrami, kolju se kurbani, pa i opet ništa. Dođe Ramazan, pa i prođe, Mehaga posti, iftari, uzima abdest, pali kandije. ide klanjati, pa i opet ništa.

Eto, na primjer, umre Mehagin sestrić, Memiš Derviš, a Mehaga pritegne pojas, zakopča jelek, namakne fes malo više na oči, obuje firale, pa pravo na dženazu. Ako je Huso u dućanu, kaže mu, nek malo pripazi, a ako nije, Mehaga ne pravi pitanja, pritvori dućanska vrata, metne na njih kapak il' ga ne metne, pa preko Skenderije pravo na dženazu. Ne će mahala propasti, dok se Mehaga vrati.

Ili umre Hadži Dževad, hodža s Bakija. A Mehaga opet na dženazu. Ili umre Ibrišim Ihtijarević s Bjelava. A Mehaga opet na dženazu. Uvijek isto. Pomogne ponijeti tabut (kako i ne bi, kad mu je bio ahbab; a i da nije, red je, da ga malo ponese, adet je adet, a i grijesi se praštaju onima, što pomažu nositi tabut na mezarluk), zatim obreda nekoliko puta tespih, slegne ramenima i izusti: Allah rahmetelesin. Pa opet u dućan.

Ili dođe Ramazan. Posti Mehaga sve bogovetne dane i iščekuje, da pukne top, da bude iftar. Kad dođe vrijeme iftaru, Mehaga naćuli uši, pa kad sa Žute Tabije opali top, a Mehaga najprije za ibrik, da gucne malo vode. Jer nije to mala stvar biti cio

dan bez vode. Džaba ti i jelo, gora je žeđ od gladi. Pogotovo ako je još ljetni dan. Onda se omrsi, pričeka malo, dok se smrkne, zatvori dućan, pa pravo kući. Na večeru. Ne zaboravi Mehaga, usput, ponijeti samuna, peksimeta, kadajifa, gurabija... svašta. Ne će on, da se njegova Esma muči i silazi u čaršiju. Zašto, kad je njemu i onako usput. Dok je Avdija bio manji, nosio je Mehaga i šećerlama i šarenih svjećica. Skuco bi to nekako Mehaga, jer mu je Avdija bio plaho drag. Tko i ne bi volio svoje rođeno dijete. A Ramazan je jedamput u godini. Sve to Mehaga lijepo u zembilj, pa kući. Skenderijom, pa pored kahve »Novi Zeman«, pa Soukbunarom, pravo kući.

Pred kućom premetne tespih u drugu ruku, zembilj podigne na više, pa onom slobodnom rukom zalupi dva tri put halkom o vrata. Začas sleti Huso ili Avdija, da mu otvori kapiju. Najčešće je nalazio otvorena vrata, nisu bila zamandaljena, jer su ga već s pendžera izglédali. Siđe niz tri kamene stepenice na avlinsku kaldrmu, prođe nekoliko koraka između šimšira i bekturana, skine pred sofom firale, pa pored huđere, uz basamake, pravo u halvat.

— Akšam hajir olsun!

— Akšam hajir olsun, Mehaga.

— Kako ste mi?

— Šućur Allahu, plaho. Kako si ti, Mehaga? Dugo smo te iščekivali. Pita se već i ohladila. Bila kod nas Habiba hanuma, pa veli, kako joj je, onamo u nje, dijete nagraisalo. Nosila ga, veli, Uzun hodži, da mu dade zapis, pa, biva, sad je bolje.

I tako, prevrćući dnevne događaje, Mehaga ode u banjicu, opere ruke (Avdija mu polije iz ibrika) i sjedne za sofru. Počne kajmakom i kadajifom, a završi pitom i čorbom. Dotle Esma hanuma gurne džezvu u zemljanu peć.

Tako je to nekoć bilo i u obične dane, a sad samo uz Ramazan. Jer je Mehaga osiromašio, pa sad, u obične dane, i počne i završi večeru istim jelom. Krumpir, repa, pilav; pilav, repa, krumpir. Pilav s lukom, luk s pilavom, pilav s lukom i mesom, meso s pilavom i lukom, luk s mesom i pilavom... tako, zavarava se. Glavno, da mu dušmani ne vide. Mehaga se nekako stidi neimaštine.

Mijenjaju se vremena, a Mehaga kô od kamena. Umiru hodže i hadžije, padaju carevi, prekrojavaju se zemlje, a Mehaga isti. Preturio je Mehaga mnoge belaje i pet careva, pa će ih preturit još pet, ako ustreba. Preturat će i preturit će on mnogo šta, prolazit će carevi i dženaze, a Mehaga će i dalje bit Mehaga, kô stijena, nepobjediv.

Prolaze bajrami, redaju se dženaze, umro je i mujezin Skenderbegove džamije (hodže i onako nije bilo, otkad je umro Hadži Rašid efendija), pa je sada došô nekakav suludi Taib, da pet puta na dan pusti svoj avaz. Bolje, da i on obiđe džamiju, nego da zjapi pusta i da se u njoj legu zmije i akrapi.

Gleda Mehaga džamiju, vitko joj se minare u nebo zabolo, crno joj se kube bljeska na suncu, samo su nekako duvarovi procvali, pa sve goli kamen proviruje. Između kamena trava prorasla, na pendžerima nigdje džama, ispriječili se zarđali demiri, a zlatnim levhama, što su iznutra resile zidove, nigdje traga. I nju vrijeme nagrizlo.

Umro je i Švabo, što je Mehagi slao espap za dućan. Eto, taj Švabo, što bi svake jeseni obišô Mehagu, bio je, kanda, čovjek Mehagina kova. Lijepo bi on, svake godine, sišô čak iz Beča u Sarajevo, da obiđe svoje mušterije, da vidi, šta žele, pa bi opet lijepo, kad bi se vratio, poslô svakom, što mu treba. Kad je Švabo prestô dolaziti, a u dućanu ponestane robe, nije Mehaga morô brinut; znao je Švabo, što je Mehagi potrebno. Mehaga bi njemu napisô pismo, on bi poslô robu, a Mehaga bi opet, kad proda, slao pare. Uvijek tako. Točno i bez zapetljavanja. Kad već dođe vrijeme, Mehaga sjedne, da obavi korespondenciju:

»Dragi Švabo, šikni mi vare, šiknut ću ti geld, maksus selam tvoj Mehaga« —

i ne bi prošle ni tri hefte, a roba dođe. Tako je Mehaga obavljao posao, bez mjenica, bez jamaca, bez velikog dopisivanja, bez zavrzlama modernoga trgovačkog prometa. I sve se lijepo odvijalo. Pošteno. Avdijine zavrzlame nisu Mehagi koristile.

— Nit je to naški — govorio bi Avdija ocu — nit je njemački. To nije ni nalik na pismo.

— Pa hajde ti bolje — veli mu Mehaga nepovjerljivo — bujrum.

A Avdija onako, kako je u školi učio, sastavi pismo, na njemačkom, sa svim bitnostima, naznačivši vrstu i količinu robe, vrijeme i način slanja, naznačivši, da će polovinu platiti po primitku, a polovinu uz tromjesečnu tezicu, ne zaboravivši ni ono »Hochachtungsvoll«, i još mnogo toga, ukratko, zapetlja stvar.

Posla pismo. Prođoše tri nedjelje, robe nema. Mjesec dana, opet ništa. Šest nedjelja, ništa. Ne vjeruje Mehaga tim Avdijinim novotarijama, ništa on na to ne daje, a opet se čudi, što od Švabe ni habera nema. Da nije umro? (Tu Mehaga pomisli, kako ne bi valjalo, da mora Švabi na dženazu. Kako bi on u Beč, kad nikad nije bio dalje od Kiseljaka). I sve onako nepovjerljiv prema Avdiji uze sam da napiše. Pljune u tintarnicu, promiješa i napiše po starom:

»Dragi Švabo, šikni mi vare, šiknut ću ti geld, maksus selam tvoj Mehaga«.

Ne prođoše ni tri nedjelje, a roba stiže. Zar da poslije ovog vjeruje Avdijinim školama? Mehaga je i dalje vodio svoju »korespondenciju«.

Eto, tad je Mehaga uvidio, da od Avdije i njegovih škola ne će biti nikakve hasne. Pogotovo kad je Avdija, nekakvom stipendijom, pošô u Zagreb. Čuo je odonda Mehaga svašta o Avdiji: i da je skinô fes, i da je nabio šešir na glavu, da jede krmetinu, da ne priznaje ni petka ni svetka, i još mnogo toga. Odmetnô se od kuće, ne će da zna ni za kakav adet, pravi pravcati din-dušman. Eto, takav je izrod Avdija. A kako ga je samo Mehaga pazio. Uvijek ga je vodio sa sobom, za ruku: i u čaršiju, i u Šerbinu kahvu, tamo kod Ćumurije ćuprije, i karađozu, i na Zmajevac, i na Hrid, i na Kiseljak, i na Bistrik, kad bi dolazio pehlivan... svuda. Svoju Esmu hanumu nije Mehaga tako pazio. Može se, eto, na prste jedne ruke izbrojati, kad ju je kuda izveo: dvaput na Ilidžu, jednom na Kiseljak, jednom na Vogošće, jednom na Zmajevac i jednom na Bistrik, kad je dolazio pehlivan. A i to više za volju Avdijinu.

— Nejse, svaka sila za vremena, tješio se Mehaga, sve dođe i prođe. Nije ničija do sabaha gorjela.

Mehaga se znao utješiti. On se, uopće, u svakoj prilici snalazio.

Sjedi tako Mehaga u dućanu, sjedi i prebrinjava. Imô je u posljednje vrijeme dvije brige zapravo: bile su to pare nekog Engleza i sin mu Avdija. Ne bi se na njih Mehaga ni obazirô, niti bi utrošio i jedne riječi, da se nije radilo o njegovu obrazu. Nema te brige, koja se ne bi razbila o Mehagina povijena pleća, nema tog belaja, što ga Mehaga ne bi preturio, nema nafake, koju Mehaga ne bi podnio. Ali kad je obraz u pitanju, e, onda se i Mehaga uskomeša.

Eto, taj Englez, sam ga je đavo ovamo nanio, nije dosta, što mu je jamio ibrik, već mu ostavio i jedan belaj više. Ako se zapravo uzme, nije Englez baš ni kriv. A nije, vala, ni Mehaga. Otkud bi Englez bio kriv, što Mehaga još uvijek računa na forinte. A nije, bogme, ni Mehaga kriv, što su došli dinari. Ništa Mehaga ne računa u dinarima, već sve polovi na forinte.

Navratio Englez u Mehagin dućan, da nešto kupi, ugleda Mehagin ibrik, pa odmah posegnu za njim i strpa ga u torbu. Džaba mu je Mehaga objašnjavô, da ibrik nije na prodaju i da on uopće ne prodaje ibrikâ, džaba, Englez ni da čuje.

— Hajde, vala, kad si toliko navro — veli mu Mehaga — nek te voda nosi, i tebe i ibrik. Kupit ću ja drugi.

Mehaga se već riješio, da se halali s ibrikom, ali Englez, kô Englez, hoće da plati.

— Hajde, vala, kad hoćeš, plati, koliko sam ga i ja platio — i prstima pokaza Englezu četrdeset forinti.

Englez spusti pare na tezgu i ode.

Dugo je Mehaga razmišljô o tome, kakvih sve ljudi ima na svijetu, dok se sjetio, da spremi pare. A kad tamo, umjesto četrdeset, na tezgi osamdeset forinti.

Bi Mehagi žao, što je u svom računanju Englezu dvostruko naplatio ibrik i tako ga i nehotice prevario, pa odmah posla za njim Husu s ostalih četrdeset forinti. Huso se vrati s parama, a Englezu ni traga ni glasa.

— Ne mogu nikako da mu zakinem tih četrdeset forinti. Jok. Ne bih ja to nipošto, veli Mehaga. Šta će meni tuđe pare. Ne treba meni tuđe muke. Jok. Hajde de, da sam ga čimgod usrećio. Kakav mu je to šićar, stari ibrik. I još dvaput kalajisan.

Može bit, da u njih nema ovakvih kujundžija ko u nas, pa begenisô moj ibrik. Ama što nije išo u Kujundžiluk, našô bi tamo boljih ibrikâ, novih i jeftinijih, pa da bira ko mekih krušaka. Već ovako, stari ibrik. Baš, vala, svakakva svijeta. Hm, stari ibrik, ulupljen ko tenečka. Hajde de, da je iz njeg sultan pio, pa se Englez pojagmio za starudijom. Nije sultan, već Mehaga. E, baš je, vala, ćaknut. Makar i ćaknut, ne ću ja njegovih para. Gdje bi moj obraz!

Prebire tako Mehaga i ništa ne govori. Ne govori on bez velike muke. Sve je mislio, da će Englez možebit još navratiti, pa kad ga već nekoliko dana nije bilo, reče Husi:

— Hajde, nosi onih četrdeset forinti engleskom konzulu, nek mu ih on pošalje, valjda će on znati, koji je to Englez ovdje bio.

Huso je dvaput odlazio i dvaput dolazio neobavljena posla. Najposlije pođe sam Mehaga. I lijepo ostavi konzulu pare. Bit će, da je i ovom već dosadilo, pa primio onih dvadeset dinara, samo da ga se otarasi.

Tako je Mehaga sačuvô obraz i skinô brigu s vrata.

Prolaze vremena, mijenjaju se akindžije, pa tek što jedni odoše, drugi, evo, naviru. Dolaze nove akindžije, a za njima, zna se, i njihova svita: sve sami opančari i ćumurdžije, preplaviše šeher ko skakavci. Jizbaše i binbaše, miralaji i kajmakami, live i ferici, onbaše i čauši, armije nepismenjaka, askeri i zaptije, defterdari i valije, poplava. Kuda će, šta hoće, dokle?

Gleda Mehaga, kako prolaze horde i taburi, gleda askere u kaki odorama, sluša firaumske psovke njihovih kajmakama, poganih na jeziku, poganijih od šeherskih smetljara. Dolaze nove akindžije, opančari i ćumurdžije, naviru, pa ništa. Sve dođe i prođe, misli Mehaga. Nije ničija do sabaha gorjela, pa ne će, valjda, ni njihova.

Dolaze tako opančari i ćumurdžije, švrljaju par dana po čaršiji, pa polako skidaju dio po dio svoje odjeće; najprije opanke, zatim uvijače, pa čakšire, pa jeleke i, najzad, šajkaču. Kad se takav opančar sasvim preodjenuo, zna se, postao je memur ili mudir. Gleda to Mehaga i čudi se. Ne čudi se on mazgarima, što zavladaše zemljom, već se čudi svom Avdiji, što studira tolike

godine, pa ne može da postane ni pisar na belediji. Nije tu nešto u redu. Čudna je ovo poplava.

Avdija je pokušavô da nađe posla, sam ga je poslanik Ferhad preporučio, pa nikakve fajde. Čudi se Mehaga, kako to njegov Avdija ne može da dobije posla u svom šeheru, a došlje mogu. A zna se, da je Avdija šeherlija- i bábo mu Mehaga, i djed, i pradjed... svi stari šeherlije, nikud se nisu micali... pa ništa, ne ide i ne ide. Čudno.

Zato Mehaga smisli, da Avdija dalje ne dangubi, da dođe u dućan, da se okani ćorava posla. Bolje da njih dvojica ovako zajednički, nego svaki na svoju stranu. A bogme i da se Avdija baš ne odmeće, da ne zapušća svoje. Sramota je i grijeh je, gdje će Mehagin obraz, šta će svijet rijet.

Mehaga se nekoliko put nakanjivô, smišljô, da on to s njim onako, na tenane, ljudski. Baš kako je red. Pa da njih dvojica svojski, zajednički, i da drže svoje, da ne daju, pa nek puknu dušmani. Nakanjivô se Mehaga, dugo, ozbiljno, spremô se ko na, ne znam, kakav pothvat, ali nikako da na jedno sabere, da na jedno smisli, pa da očepi. Nikako. Uvijek mu nešto račune pomrsi. Kad je dobra prilika, on ne može da smisli; kad smisli, nema Avdije. Kad je opet sve u redu, tu je i netko, pred kim Mehaga ne bi htio govoriti. Nikako da izvede, što je naumio. A sve bi on to lijepo, ljudski, da ga uvjeri, da ga svjetuje. Stariji je i iskusniji, red je, da ga poduči, da mu otvori oči, da ga svrati na pravi put. I taman Mehaga na jedno smisli, kad ono ispane drukčije. Kô da svi šejtani umiješaju svoje prste. Kô da se baš sve urotilo protiv Mehage.

Opet je Mehaga premišljô. Kad on nešto naumi, on to i izvodi. Teško se odlučuje, al' kad se odluči, ne skreće. Taman je Mehaga lijepo smislio, kad eto ti Avdije na vrata. Kô naručen. Spremio se na put. Na glavi mu šešir, pod vratom mašna, u ruci putna torba.

— Vala, Mehaga, daj mi para, ja bih, ovaj...

Avdija nije dovršio. U Mehagi je sve uzavrelo. Nije njemu, što ga Avdija ni bábom ne naziva, već kô i mati mu: Me-

haga. Nit mu je do para stalo. Drugo je po srijedi. Avdija se opet sprema, da dangubi. Avdija se odmeće, Avdija skinô fes, u Avdije šešir na glavi...

I Mehaga očepi:

— — Hem se odmetnô od kuće, hem napustio svoj din, hem jede krmetinu, hem skinô fes, hem nabio šešir, hem prima nekakvu penziju, i opet »daj Mehaga para«. E, nejma para. Jok!

ERNEST BAUER, LEIPZIG

PRVI KORACI MODERNE PUBLICISTIKE

Tkogod prati moderni život u različitim njegovim pojavama, morat će priznati, koliku važnost u tome zauzima ono, što zovemo »javnim mijenjem«. Povodom toga »javnog mijenja« dešavaju se dnevno bitne promjene u sociološkom i političkom pogledu, a ne bi bilo pogrešno ustvrditi i to, da o njemu ovisi u neku ruku i slika, koju imade o predmetima i pojavama i pojedini čovjek. Stoga nije čudo, da se danas u ogledanju onih momenata, koji utječu na naš život, nije mogao mimoići ni taj faktor, koji toliko snažno i dosljedno djeluje na našu psihu.

No što je zapravo u tome bitno, i što se uopće dade istraživati? Javno mijenje je psihološka činjenica, i prema tome je ono predmetom istraživanja psihologije, koja se njime bavi već unatrag nekoliko desetaka godina. Drugačije je sa svim onim, što na javno mijenje može kao na psihološku pojavu djelovati. Imade naime čitav niz sredstava, koja mogu na javno mnijenje utjecati i njime upravljati, te koja sama za sebe čine tako predmet nove znanosti — *nauke o publicističkim sredstvima.* Prema tome bi publicistika bila nauka o svemu onom, što može utjecati na javno mnijenje neke sredine u nekom vremenu, a već po samoj toj definiciji može se vidjeti, da publicistici pripada u svakom slučaju važan politički značaj.

U razvitku nauke o publicistici mislilo se isprva, da će kao glavno sredstvo, koje najjače utječe na javno mnijenje, biti u prvom redu novinstvo. To je ujedno bio i razlog, da se na ostala sredstva, kao što su na pr. govor, širenje vijesti u svim oblicima, propovijedi, te u najnovije vrijeme film i radio, nije obraćala ona pažnja, koju ta sredstva zaslužuju. I budući da se počelo s istraživanjem novinstva uopće, to je uskoro cijela publicistika kao širi pojam pala u zaborav, te se počela isticati nauka o novinstvu ili žurnalizmu. Pače i veliki njemački nacionalni ekonom Karl Bücher, koji je prvi shvatio važnost publicistike kao nauke i prema tome utemeljio danas znameniti Zavod za novinsku na-

uku u Leipzigu, nije se, kao što je očito iz samog naslova toga Zavoda, u prvo vrijeme sam mogao otresti toga pogrješnog shvaćanja. Sociolog Max Weber, koji je drugim putem došao do istih rezultata, jednako vidi još u novinama jedino publicističko sredstvo. Pa ako još k tome radi zanimljivosti spomenemo, da ni danas u Njemačkoj nije posve dovršena rasprava o tom pitanju, pa da se upravo posljednjih mjeseci vodi boj između novinskih stručnih organizacija i leipziškog instituta o karakteru i smjeru istraživanja publicistike, onda može svakom biti jasno, koliko je teško bilo s novim shvaćanjem ovdje prodrijeti.

Svejedno valja na svaki način biti načistu s tim, da je utjecanje javnoga mijenja započelo davno prije nego što su se počele izdavati novine. Već su najstariji narodi u primitivnom smislu dojavljivali novosti s jednog mjesta na drugo: Po Eshilovu »Agamemnonu« je vijest o padu Troje još iste noći s pomoću svjetlonosnih znakova stigla u Argos. Prema tome je vijest u samih 8 sati prevalila put od 500 kilometara: Od Ide do Teneda, pa preko Lemna i gore Atosa i Makista u Špartu! Obična pošta trebala je za taj put najmanje mjesec dana! Pa sve do najnovijeg vremena sačuvao se takav način dojavljivanja novosti sve do otkrića radiotelegrafije. Do polovice 19. vijeka uredili su trgovci u Bremenu takav način (po danu su se od postaje do postaje davali znakovi zastavicama) »telegrafije« od Bremena do luke Wesermünde. Pače su se i u prijevarne svrhe bavili ljudi tim izumom, pa je tako poznat slučaj nekoga trgovačkog konzorcija, koji je s pomoću znakova, što ih je uredio između Dresdena i Praga, dojavljivao zgoditke lutrije u oba ta grada, prije nego su brojevi odnosnih srećaka na tu udaljenost bili poznati. Tako su ortaci te grupe mogli u Dresdenu ili u Pragu pokupovati odnosne srećke!

Prema tome se jasno vidi, da je »davanje znakova« u prvom redu nešto, što je osnovno kod publicistike. Svako sporazumijevanje, razgovor, saopćenje ili utjecaj nečiji na drugoga mora se provoditi s pomoću »znakova«. Ti »znakovi« su opet radnje, koje se ćutilima dadu spoznati, a među ljudima imadu posebni smisao, prema kojemu ih možemo razumjeti. Svrha im je, da djeluju i utječu na mišljenje i vladanje drugih ljudi. Ti znaci mogu biti

»dogovorni« u najširem smislu t. j. ne samo onda, kad su »već otprije dogovoreni«, nego i onda, kad su razumljivi sami po sebi. Ljudske radnje, koje služe davanju znakova, mogu biti vrlo različne t. j. mogu se izvoditi s pomoću mimike, govora, šuma i zvuka, slike i pisma. Svako takvo sredstvo može se pojaviti u različnim izražajnim oblicima. Osim samih znakova moramo obratiti pažnju i na subjekt, koji ih daje. To je t. zv. »nosilac znakova«, a taj može biti: a) čovjek kao živo biće, kad neposredno djeluje, b) kakova posredna radnja, koja isključuje izravni dodir između subjekta i objekta, koji ima utjecajno djelovati.

Kod primitivnih naroda imamo znamenit slučaj, koji nam u punoj mjeri pokazuje zamašnu ulogu međusobnog obavješćivanja. To je t. zv. »akustička telegrafija«, kojom su se bavili mnogi davni narodi u Južnoj Americi, a bave se njome i danas primitivci u Aziji, Australiji i Africi. Iz starog Meksika sačuvali su se skupocjeni bubnjevi od plemenite kovine, koji su valjda u tu svrhu služili. Obično su ti bili smješteni u osobitim kućicama ili udubinama, kako bi se mogli samo u jednom određenom pravcu čuti.

Najviše su se dosada pročuli bubnjevi i bubnjanje u svrhu dojavljivanja kod crnih afričkih naroda. Mnogo toga nam je poznato danas o tom »govoru bubnjeva«, ali najfinija sredstva njihove tehnike ostat će nam valjda vječnom tajnom. Prvi, koji je o toj tajanstvenoj obavještajnoj službi i njenim vanrednim rezultatima donio glas u Europu, bio je Dr. R. W. Ferkin, koji je Emin Pašu pratio na njegovu putu kroz Ugandu. God. 1876. pripovijedao mu je jednog dana čarobnjak u Ladu, mjestu 1500 km južno od Kartuna, da su prošle noći u Mesera-el-Reh uz Nil došla dva parobroda. Da poveća svoj »nimbus«, tvrdio je taj čarobnjak, da je sam preko noći bio tamo, iako je udaljenost iznosila 800 kilometara, te da je vidio engleskog oficira, koji je vodio ekspediciju i nekog malog čovjeka s velikom bradom, kojega su poslali na obalu, da traži Emin Pašu. Za trideset po prilici dana bit će kod njih. — I točno u tom roku došao je onaj izaslanik, te se tom prilikom pokazalo, da je sve bilo baš onako, kako je čarobnjak 8 sati nakon dolaska broda prorekao.

Uostalom to nije jedini slučaj te vrsti. Posljednjih deset godina zna se za više takovih primjera, koji su svakoga, tko bi ih doživio ili za njih čuo, silno iznenadili. Kad je g. 1913. engleska vojska pretrpjela poraz u Somaliji, britanski tajnik za kolonije nije na pitanje u parlamentu o pokretima trupa mogao odgovoriti, jer su mu još manjkali izvještaji. U isto vrijeme znala je već gotovo cijela Afrika za taj događaj: unutar 24 sata prošla je vijest o tome cijeli afrički kontinent. Kapetan Reginald Hasenden od British Museuma bio je za rata zaposlen u Ibadahu u Nigeriji. Jedne noći nije nikako mogao usnuti, jer su crnci svu noć bubnjali. Drugi dan dočuo je od svoga crnog narednika ovo: »Potonula velika lađa bijelog čovjeka, mnogo se bijelih ljudi utopilo.« To je bila prva vijest o potopu Lusitanije, koja je tek tri dana kasnije bila brzojavom preko Sierre Leone potvrđena. Kasnije je utvrđeno, da je ta vijest došla iz Kaira i prošla mnogo različitih plemena, koja su se međusobno nalazila i u ratnom stanju, dok nije napokon došla u Ibadah.

Čini se, da svaki crnac razumije te znakove. U Hamburgu su načinili u tom pravcu pokušaj, pa su g. 1912. i 1913. od poglavice Jaunda u Kamerunu Karla Atangana na gramofonskim pločama snimili 95 različnih znakova za bubnjanje. Kad je na godinu u Hamburg došao njegov nećak Paul Messi, izveli su pred njim te znakove, i on ih je smjesta sve prepoznao i na isti način protumačio.

Dosada je uspjelo o »Govoru bubnjeva« saznati samo toliko, da je to sažeti skraćeni govor, kakav i mi upotrebljavamo kod brzojava. Uglavnom dojavljuje se uvijek isto: pozivi u boj, za pomoć ili porodične vijesti, osobito smrt znamenitih poglavica. Samo davanje znakova nalik je našemu Morseovu sustavu: točkama i crticama odgovaraju svijetli i duboki tonovi.. Svaka vijest započinje s 3 duboka tona, a svršava s tri svijetla. Osim toga se u svrhu boljeg sporazumijevanja svaki dio rečenice ponavlja dva puta. Bojni poziv izgleda prema tome ovako:

»Bum bum, bum; sva plemena žurno žurno, žurno, sva plemena žurno, žurno, žurno, dođite k rvanju, dođite k rvanju, bem, bem, bem«.

Poziv na svečanost:

»Bum bum, bum; sve plamena žurno žurno, žurno (ponavlja se), dođite k plesu i svečanosti (ponavlja se) ken, ken, ken«.

Poziv zbog smrtnog slučaja, kad je umro poglavica Esomba Ngonti:

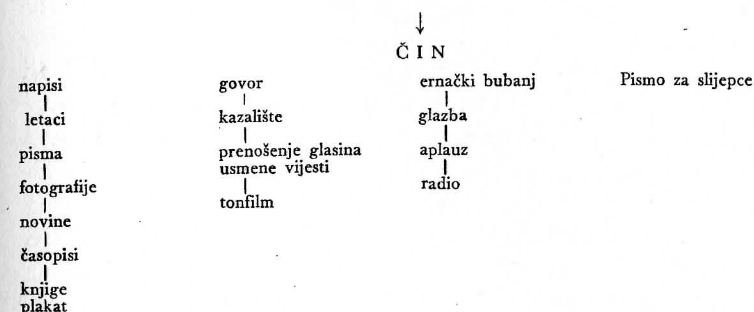
»Pleme stotinu ljudi žurite, žurite, žurite. Esomba Ngonti leži sasvim mirno na zemlji, trčite, trčite, trčite. Ken ken, ken«.

Vrlo lijepo opisuje svoje dojmove prigodom takova bubnjanja René Maran, francuski kolonijalni činovnik, u svom romanu »Batuala«, koji je dobio nagradu Prix Goncourt.

Prema takovu primjeru osnovnih zakona i pojava publicistike, koji se mogu naći i kod najprimitivnijih naroda, izgleda shema područja publicistike ovako:

(Shema prema nacrtu Prof. Münstera)

Priprema za utjecanje.

Tu ćemo barem u pregledu razmotriti najniže publicističke pojave, kako su gore naznačene. Pritom udara u oči prijelaz od tih pojava do najnovijih publicističkih sredstava, bez kojih suvremeni život uopće ne možemo zamisliti.

Usmena predaja i prenošenje glasina

Obični razgovor i dojavljivanje novosti, koje vrši jedno lice prema drugome, bili su oduvijek važni faktori publicistike. Poznato je iz svagdašnjeg života, da se izvjesne vijesti, koje se ne mogu prenositi nikakvim drugim sredstvom, na taj način mogu

nevjerojatno brzo rasprostraniti na vrlo velikom području. Tipno je pri tome, da se te vijesti na stalan način iskrivljuju, a za tu netočnost možemo opet kazati, da slijedi neke stalne zakone. Na svaki način bivaju takve vijesti sve netočnije, čim dalje dopiru. Kod prosuđivanja uzroka te pojave valja obratiti pažnju na neke osnovne činjenice ljudske psihe, a te su s jedne strane radoznalost i težnja za doznavanjem, a s druge potreba saopćivanja, povjeravanja i razgovora. Teško bi bilo uopće zamisliti publicistiku, koja bi se razvila bez tih momenata.

S usmenom vijesti je u vrlo tijesnoj vezi pojava t. zv. »usmenih novina«, koja je upravo u posljednje vrijeme u nekim državama radi političkih prilika doživjela svoje uskrsnuće. Međutim je u dalekim i zabačenim krajevima Sibirije taj običaj postojao od davnih vremena. Sven Hedin priča o takovu predavanju »usmenih novina«, kojemu je on sam prisustvovao u Verhnje Udinsku na krajnoj granici Sibira. Jedan »redaktor« za drugim ispričao je publici sadržaj svoje »rubrike«: politiku, lokalne vijesti, feljton, a bilo je i stihova. Sve je to trajalo 4 sata, ali katkad je predavanje prekinuto glazbenim umetcima. Potkraj je izgledalo, kao da je općinstvo umorno, došlo je do razgovora pa i do smijeha. Tada je ustao »glavni urednik«, pa je drvenim čekićem udario o stol i zaprijetio, da će cijelu »redakciju« raspustiti, ako ne bude tišina. Na to je priredba mirno tekla dalje. Uostalom nije bilo upadica i ljudi su se vladali tako pristojno, kao da su u najotmjenijem kazalištu Stockholma.

Usmeno dojavljivanje vijesti služilo se često različnim znacima, kako bi odnosna vijest bila poznata što širem krugu u što kraćem vremenu, a da pritom ne mora doći do izravnog razgovora. Tako je poznat običaj starih Germana, da pred kućom, u kojoj se rodio dječak, postave sjekiru, a tamo, gdje se rodila djevojčica, preslicu. Dakako da tu treba spomenuti i glasonoše ili tekliče, koji se skoro iza toga sve više javljaju. Oni su se između sebe razlikovali po zvanju i zadatku, koji bi imali izvršiti. Bilo je profesionalnih glasonoša: tekliča i kurira, te onakovih, koji su do te službe slučajno dospjeli: svećenici, putnici - skolasti i trgovci. Obično su se takvi glasonoše morali zakleti, da

svoju »tajnu« nikome na putu ne će odati, nego samo onome, kome je namijenjena, no po ljudskoj prirodi nije se ipak dalo zapriječiti, da je štošta od tih »tajna« za tekličeva puta, koji je znao trajati i po više mjeseci, polagano dospjelo u javnost. U »novostima« znamenite augsburške trgovačke porodice Fuggera čitamo često takove vijesti, koje su nespretni glasonoše odali, pa su te vijesti pisari odmah zabilježili i objavili općinstvu. Službene obavijesti i proglasi dojavljivali su se uvijek s pomoću »vikača«, kako je to još danas običaj u nekim našim selima. U taj red spada i t. zv. »Belman« u sredovječnoj Njemačkoj, koji je u malim mjestima zvonom pozivao ljude, da im pročita najnovije vijesti i onda pokupi svoju nagradu.

Profesionalnih »pronosača novosti« bilo je i u Frankfurtu i Nürnbergu, pa i t. zv. »novinskih pjevača« (Zeitungssänger), koji su se danas pretvorili u ulične i kabaretske pjevače. Zanimljiva je uredba »lokala za razgovor« (Schwatzbuden), u kojima je svatko mogao dnevne vijesti, koje su putem predaje pisma ili štampe došle u odnosno mjesto, pretresti, o njima raspravljati i o svemu tome kazati svoje mnijenje. U starom Dresdenu zvao se takav lokal »Mohrentalscher Buch und Disputationsladen«, a nalazio se u Frauengasse. Ta institucija bila je ujedno kolijevka Dresdenske štampe, jer je bilježnik Crell, koji je radi praktičnosti stanovao u istoj kući, odmah sve novosti, koje bi tim putem doznao, drugoga dana saopćio u svom »Diariumu«!

Tako se vršilo uglavnom prenošenje vijesti pa su mnoge kasnije novine nastale tim putem. Prije svega pojavile su se

Rukom pisane novine

Redovna korespondencija u tom smislu razvila se upotrebom savršenijih prometnih sredstava. U prvo vrijeme bila je dosta rijetka, a samo prilikom važnijih događaja slale su se obilnije vijesti. Takovih pisanih novina sačuvala se velika množina u različnim arhivima, tako u Njemačkoj u Berlinu, Dresdenu, Marburgu, Münchenu, Stuttgartu, Wolfenbüttelu i Beču, a u manjoj mjeri ima ih i u Augsburgu, Leipzigu, Nürnbergu i Weimaru.

Kakav je bio izgled tih novina? Obično su se upotrebljavali folio arci, a u nekim slučajevima i male »ceduljice«. Kao natpis služio je sažeti sadržaj svega, što se dojavljivalo, a početna formula bila je u većini slučajeva »Laus Deo«. Sve do dolaska posljednje pošte poredane su pojedine vijesti onako, kako su stizavale. Pismeni ljudi su već vrlo rano od toga uredili svoj zanat. Ratovi i česti oružani sukobi u srednjem vijeku pružali su osobito zahvalan materijal tim »novinarima«. Prvi poznati izvještaj u tom smislu tiče se bitke kod Crecy-a 1346., a pisao ga je neki očevidac. Bilo je čak i posebnih »novelanta«, koji su imali vlastite pisarne i u njima zaposlivali po nekoliko pisara, da zadovolje svoje brojne mušterije.

Izumom štampe nije se položaj u pogledu pisanih novina mnogo promijenio. Bilo je čak ljudi, koji su štampane novine otkazivali i vratili se opet pisanima, jer su im one još uvijek bile draže, a prema njihovim izjavama može se zaključiti, da su one i bolje izvješćivale. Još sredinom 18. vijeka postojale su u Dresdenu uz štampani »Dresdener Anzeiger« iz g. 1730. još tri pisane novine, koje je publika — radije čitala! U Zavodu za novinsku nauku u Leipzigu čuva se spis, iz kojega proizlazi, da se je 1618. u nekom (ne spominje se kojem) malom saskom mjestu društvo »Compagnona« pretplatilo na štampani list, ali je kasnije zaključilo, da »potraži drugog novelanta« ili »pisane nürnberške novine«. Kao razlog spominje se to, da štampane novine ne donose kadosta »particularia«, a osim toga da nisu točne ni brze. Rukom pisane novine sačuvale su se vrlo dugo, osobito u slučajevima, kad štampanje radi posebnih prilika nije bilo moguće. Iz posljednjih godina poznat je primjer »novina različnih zarobljenika«, koje su izlazile po mnogim logorima u svjetskom ratu, među Nijemcima, Francuzima, Englezima, Rusima i Talijanima. Đački pisani listovi, koji su također često bolji, nego veliki štampani listovi, čine u tom pogledu posebnu grupu.

Zanimljivo je znati, kakova je bila

Prva novinska publika i prvi novinari

Tu udara u oči činjenica, da je i novinarsko zvanje moralo proći ono loše početno stanje, koje su prošli glumci i književnici.

Bilo je dakako u prošlosti i znamenitih muževa, koji su se u dokolici bavili novinarskim pozivom (među njima osobito Melanchton i Crotius), ali s obzirom na opće mijenje o tom radu nisu to nikada isticali ili smatrali svojim glavnim zanimanjem. Ipak je i tada važilo pravilo, da čovjek, koji ne će zaostati za vremenom, mora znati, što se u svijetu događa. Tako su u svima većim sredovječnim gradovima članovi magistrata i sve osobe javnog položaja plaćali posebne »novelante«, kojima je bila dužnost, da ih o svemu »novome« stalno izvješćuju. G. 1625. primao je tako grad Halle za 2 talira i 8 groša četvrtgodišnje novinske izvještaje od »pisara aviza« (Avisenschreiber) Hieronymusa Teuthorna iz Leipziga.

Najveći dio »novosti«, koje su ti ljudi rasprostranjivali, nisu dakako bile iz prve ruke. Obično su dojavljivali ono, što im je slučajno došlo pod ruku, a to je pomalo ozloglasilo cijeli poziv i slabilo ugled cijelom staležu. Mnogi tadašnji pisci oštro su osuđivali takovo novinstvo, među njima i famozni Moscherosch, uzor našega Reljkovića. U svojim pjesmama »Philander von Sittenbach« naziva Moscherosch novinare »die fuchsschwänzischen Historiemacher und Zeitungsschreiber«, i pokazuje im na taj način svoj duboki prezir. Dugo vremena trajalo je takovo stanje, a nije se promijenilo ni onda, kad su u 18. stoljeću u sveučilišnim gradovima učena gospoda cenzurirala sadržaj novina. Ta se cenzura obično sastojala u tome, da se istina nije mogla kazati, pa su stoga »novelanti« bili prisiljeni svoje novine ispunjavati kojekakvim svašticama i brbljarijama. Tko se ogriješio o zakone »novinskog nadzora«, toga su znali pred javnosti učiniti smiješnim. Tako se dogodilo spomenutom dresdenskom novinaru Crellu, da je g. 1726. pred glavnom stražom na Novom trgu morao dva sata jašiti na magarcu, jer je donio »lažnu vijest«. Bog zna, kakova je ta vijest u stvari bila, i nije li bila čista istina! Sve je to bio onda razlog, da su se odličniji pisci klonili novinstva i samo se uzgred njime bavili.

A kakav je bio položaj čitača novina?

Johann Fischart, poznati publicist protureformacije, koji se tom prilikom prvi kritički bavi pojavom novinstva, kori svoje su-

vremenike, da čitaju i prepričavaju novine. A 150 godina kasnije već se to mišljenje potpuno promijenilo, kao što svjedoči Kaspar v. Stieler u svojoj, za novinsku nauku vrlo važnoj brošurici »Zeitung Lust und Nutz« (1695.). Na jednom mjestu kaže ovo: »Novine sam uvijek rado čitao, a čitam ih još i sada s užitkom i htio bih, da ih svatko ovako čita, jer nisu nikakva lakrdija, nego vjerno izvješćuju poštenog građanina, na pr. kad ga netko zapita: Kako se zove car, kako kraljevi u Francuskoj, Španiji, Engleskoj, Poljskoj i Švedskoj itd. Bog neka mi bude svjedokom, kad ustvrdim, da tkogod novina ne poznaje (a hoće da se bavi politikom), taj ne može biti vješt ni sposoban da se bavi svjetskim i državnim prilikama.

Takova promjena javnog mišljenja razumljiva je radi toga, jer su upravo u ono vrijeme prestala djelovati mnoga sveučilišta i gimnazije, pa su u nekim mjestima novine ostale jedino prosvjetno sredstvo. S druge strane nije se upravo ta činjenica svidala nekim vladarima. Tako je Fridrik Veliki kratkim postupkom za neko vrijeme jednostavno zabranio sve novine na području svoga kraljevstva, da mu podanici ne bi mogli »rezonirati«. Zanimljivo je mišljenje Goetheovo o novinstvu:

»Du fragst, warum mich keine Zeitung freut?
Ich liebe sie nicht, sie dienen der Zeit.«

Na drugom mjestu objasnio je te stihove: »Kad nekoliko mjeseci ne čitamo novina, vidimo istom, koliko vremena čovjek potroši na te papire!« Time je Goethe na svoj poznati način htio istaći relativnost novina kao i to, da one doduše s danom nastaju, ali s njime i propadaju.

Početak današnjih štampanih novina, koje u jednom pravcu znače najrazvijenije publicističko sredstvo, bili su uz pisane listove i

Letci

Njihova prošlost je bez sumnje vrlo davna. Prigodom sajmova, proštenja i različnih drugih zborova bavili su se posebni ljudi prodavanjem sličica, koje su predstavljale različite likove iz svjetske i biblijske povijesti. Uskoro su se uz takve likove, koji

su se primitivnim načinom s pomoću drvenih preša umnažali, počeli javljati tekstovi, pa tako onda ima letaka, gdje slike pored tih tekstova gotovo iščezavaju. Kod prosuđivanja pojava letaka kao i uopće svake štampe treba uzeti u obzir neke osnovne zakone, koji vrijede jednako u ono staro vrijeme, kao i danas: bit svake dnevne štampe je njena tendencija nekom cilju, prema tome neko djelovanje na volju čitača. Tkogod se bavi takvim pojavama, mora biti načistu s tim, da uvijek postoji velika razlika između pravog stanja stvari i publicističkoga gradiva, koje nam se iznosi. Kad bi tako reformaciju htjeli prosuditi prema letcima, koje je ona sama izdala, ili apsolutizam prema štampanim brošurama francuske revolucije, a djelovanje kapitalizma prema socijalističkim prikazima, svuda bi se ovako dobila samo neka kriva, a nikako prava istinska i vjerna slika. Ono, što dnevna štampa pruža, uvijek je samo neko mišljenje o pojedinim odnosima i stvarima, a nikad to nisu te stvari i odnosi sami.

Za vrijeme reformacije razvili su se letci u oštre polemičke spise, koje su evangelici izdavali protiv katolika ili pak pristaše jedne protestantske struje protiv druge. Zanimljivo je, da su i ti letci nastali u povodu drugih letaka, štampanih dakako u posve druge svrhe — t. zv. otpusta i otpusnih listova (Ablassbriefe), koji su bili neposredni povod Lutherovu istupu. »Pasquilli«, »Dijalozi« crkvene i svjetovne pjesme, a osobito opisi pojedinih bojeva bili su osobito predmeti letaka iz 16. i 17. stoljeća.

Izvještajna služba

Ta je pobudila u prošlosti također interes nekih moćnih vladara. Tako je poznato, da je upravo Napoleon štampu učinio velevlašću. »Jedan list«, kazao je nekom prilikom, »može više pokvariti nego što 7 vojnih zborova može izvršiti!« Ta njegova izreka ispunila se začudo baš na njemu samome: kad je umro (5. svibnja 1821. na Sv. Heleni), trebalo je pedeset dana, dok je glas o tome stigao u London, makar da su tamo znali, da je Napoleon bolestan, te su sve spremili, da za njegovu smrt što prije saznadu. Tek 4. srpnja znalo se o tome na Themsi, 6. u Parizu, 12. pisala je o tome »Mainzer Zeitung«, 13. su donijeli tu vijest

listovi u Augsburgu i Münchenu, a tek 14. »Vossische Zeitung« u Berlinu. Novine su obično jedna od druge preuzimale vijesti, pa tako su te »najnovije vijesti« na vrlo komotan način proputovale Europu.

Dopisnici su u to rano vrijeme novinstva vrlo rijetka pojava. U 18. stoljeću poznat je samo jedan hamburški list, koji je u svima trgovačkim središtima imao svoje dopisnike, i to je bila za ono vrijeme velika novost. Budući da je sve polagano išlo, nije se ni novinarima žurilo. »Prekojučer, 17. kolovoza u 3 sata, preminuo je naš veliki kralj Fridrik«, piše »Hallische Zeitung« — 19. kolovoza 1786.! U Kölnu je izdavao novine Markus Dupont. Kako se u tom gradu trgovina holandijskim ribama vrlo razvila, ali se nikada nije moglo znati, kada će holandijske barke uz Rajnu stići, to je uredništvo Dupontova lista uredilo vrlo originalnu dojavnu službu. Poslali su šegrta na kraj grada, da vidi, da li se približuju Holanđani. I kad bi dječak opazio, da se približuju barke, potrčao bi, što je bolje mogao, do uredništva i dojavio tu vijest. Nato je gospođa Dupont otvorila prozor prema tiskari i povikala: »Spanien raus, die Schellfische sind da!« Nato su u tiskari brže bolje izbacili jednu političku vijest, da bi uzmogli uvrstiti — tržni pregled!

Prve novine su vrlo rijetko izlazile. Tako se na pr. sav svijet začudio, kad je leipziški bilježnik Timotheus Ritsch počeo svoj list »Leipziger Zeitung« izdavati 7 puta nedjeljno. Taj rekord postigli su njemački listovi tek 150 godina kasnije. Sve to nije bila samo krivnja izdavača, koji su bili dosta poduzetni, nego su cenzori za svoj posao trebali mnogo vremena, pa su posao zadržavali. Često su pojedine novine bile prisiljene, da urede dojavnu službu na svoj način i u vlastitoj režiji. G. 1846. uredila je »Breslauer Zeitung« posebnu štafetu jahača između Frankfurta na Odri i Bunzlaua, te je time postigla prednost od jednog dana pred berlinskom dojavnom službom. »Kölnische Zeitung« podržavala je takovu jahačku štafetu do Koblenza, jer su južno-njemački brodovi dolazili samo do tog mjesta.

Theophraste Renaudot i njegova »agencija«

Početak trgovačkih anonca treba tražiti u Francuskoj. Prvi evropski novinar, Theophraste Renaudot, bio je genijalan čovjek. Izdavajući svoju »Gazette de Paris« dosjetio se, kako bi uredio neku »burzu rada i trgovine«. Svoju osnovu oživotvorio je tako, da je osnovao svoj »Bureau de rencontres et des adresses« — dakle ured, kome se mogao svatko obratiti, tko je imao nešto prodati ili kupiti ili je tražio rad, odnosno kakvu uslugu! Svi ti ljudi ostavljali su u Renaudotovu uredu svoje adrese, te su se tako mogli upoznati i svoje poslove raspravljati. Osnovu o tome zamislio je Renaudot 1612., odmah iza svog dolaska u Pariz, a izveo ju je 1630. Budući da se s vremenom pokazalo, da pojedinačno traženje adresa oduzima mnogo vremena, počeo je Renaudot izdavati letak »Inventaire des adresses du Bureau de rencontre«, gdje je svatko mogao potražiti, što mu je trebalo. Dakako da se time djelokrug tog ureda daleko proširio. Uz taj svoj posao Renaudot je i dalje izdavao svoju »Gazette« i »Petits Affiches«.

»Gazette de Paris« smatrali su dugo Francuzi najstarijim listom uopće, ali usprkos tome valja ipak priznati, da je »Augsburger Zeitung« od 1609. još stariji list, jer Renaudotova »Gazette« sigurno nije mlađa od 1612. godine. Renaudot je kasnije usprkos svojim zaslugama za evropsku štampu vrlo loše svršio. Danas je sigurno, da su mu mnogi zavidali, a i zamjerali, da se uz svoje pravo zanimanje (bio je liječnik i predavao na sveučilištu) bavi još i novinarstvom. Stoga je imao priličnih neugodnosti, pa su ga konačno optužili, da se bavi nadrilliječništvom. Posebna komisija pariškog sveučilišta pronašla je navode optužbe valjanima, pa je tako Renaudot lišen svoga sveučilišnog zvanja i izagnan iz Pariza. Ipak sav taj tragični konac njegove bogate djelatnosti ne može umanjiti njegovu važnost kao prvog čovjeka, koji je shvatio važnost trgovačke reklame putem štampe. Prije njega bilo je tek malenih oglasa u letcima, koji su preporučivali knjige i slično.

Kako je naš pregled starih publicističkih sredstava i t. zv. »dječjeg doba« publicistike time došao do stadija njezina stalnog usavršivanja, treba još istaknuti vrlo važnu činjenicu: ljudstvo,

čak na najprimitivnijem stupnju, ne može da bude bez publicistike; ona je osnovana u ljudskoj duši i čini važan dio naših psihičkih potreba. Bez sugestivnosti, kojoj je podvrgnuta naša narav, ne bi dakako bilo ni publicističkih sredstava, ali ovako treba novoj znanosti o publicistici priznati, da njeno djelovanje obuhvata vrlo veliko, često i nepregledno područje. Pa ako njezin predmet i jest nešto apstraktno, kao u svake znanosti, to su njezini rezultati ipak velike praktične vrijednosti, pa joj ne će nitko poreći njeno opravdanje i veliku korist u modernom životu.

LITERATURA:

Kleinpaul Johannes: Zeitungskunde Leipzig. 1927. Mäser.
Münster Hans A. Dr.: Zeitung und Politik, Eine Einführung in die Zeitungswissenschaft. Leipzig 1935. Noske.
Erich Everth: Die Oeffentlichkeit in der Aussenpolitik. Jena 1931. Fischer.
Schottenloher Karl: Flugblatt und Zeitung, Berlin 1922.
Hatin Eugène: Histoire de la Presse française. Paris 1859.

DR. RUDOLF HORVAT, ZAGREB

HRVATSKI SABORI U 17. VIJEKU

Hrvatski državni arkiv u Zagrebu posjeduje izvorne zapisnike hrvatskih sabora od g. 1557. do 1918. Zapisnici od g. 1557. do 1847. sastavljeni su latinskim, a od g. 1848. do 1918. hrvatskim jezikom. U tom dragocjenom povijesnom blagu ogleda se državni život hrvatskog naroda. Na starim se naime saborima hrvatskim raspravljalo i zaključivalo o svim pitanjima državnog života. Zato nam ti zapisnici služe kao dokaz, da je Hrvatska sve do g. 1790. bila samostalna država, premda je kraljevom osobom bila povezana s Ugarskom, Češkom i Austrijom. Ovdje ćemo na osnovi sačuvanih zapisnika prikazati djelokrug tih sabora u 17. vijeku.

Sabore sazivlje hrvatski ban (»ex edicto domini bani«). Ako nema bana, onda se sabor sastaje na poziv zagrebačkog biskupa, koji je zakoniti namjesnik bana. Ako treba novog bana instalirati, onda sabor sazivlju dva kraljevska povjerenika; jedan od povjerenika uvijek je bio zagrebački biskup.[1])

Saborima predsjeda ban, a prisustvuju »staleži i redovi kraljevina Hrvatske i Slavonije« (status et ordines regnorum Croatiae et Sclavoniae). Prvi stalež čini svećenstvo, drugi velikaši, treći plemići, a četvrti građani. Od svećenstva dolaze na sabor biskupi, te izaslanici pojedinih kaptola. Velikaši (t. j. knezovi, grofovi i baruni) imaju osobno (virilno) pravo sudjelovanja na saboru. Plemstvo svake županije šalje na sabor po dva svoja predstavnika. Svaki slobodni i kraljevski grad[2]) ima pravo, da iz svoje sredine pošalje na sabor jednoga ili dva delegata. Nekadašnje križarske redovnike (Ivanovce) predstavlja u saboru »vranski prior«, koji je ujedno »prepošt« (veliki predstavnik) kaptola zagrebačkog. Redovnike Pavlina zastupa na saboru prior samostana lepoglavskog, a družbu Isusovaca rektor kolegija zagrebačkog.

Briga za *obranu* domovine očituje se u 17. vijeku na svakom zasjedanju sabora. Tako na pr. sabor u Zagrebu 5. IX. 1602. zaključuje, da se obrana Kupe, koja je tada bila međašnja rijeka prema Turskoj, mora osigurati tako, da svakih 20 kuća oboruža jednoga konjanika ili dva pješaka, koji će imati puške. Svi plemići jednoselci[3]) moraju osobno pridoći. Grad Zagreb mora dati 50, a Varaždin 60 oboružanih pješaka. Vojnici nose sa sobom hranu za mjesec dana. — Kad je g. 1619. zaprijetila Hrvatskoj pogibao od madžarskih buntovnika (pod vodstvom Gavrila Betlena), tada je sabor u Zagrebu 16. X. stvorio ove zaključke: Svi prelati (t. j. crkveni dostojanstvenici), koji imaju posjede, moraju poput velikaša i plemića osobno doći pod banderij (zastavu) bana Ni-

kole Frankopana. Svaki »dim«, t. j. porezna jedinica, mora za banov tabor dati jednog pješaka, a četiri »dima» imaju opremiti dobro oboružanog konjanika. Svi vojnici moraju 1. XI. doći u Šemovec kod Varaždina. Tko ne dođe, platit će globu, i to prelati i velikaši po 10 ugarskih forinti za svaki dan zakašnjenja, plemićka vlastela po 3 for., a plemići jednoselci i armalisti[4]) po 1 for. I slobodni gradovi moraju poslati određen broj vojnika. — Kad je g. 1620. porasla pogibao, zaključio je sabor u Zagrebu 26. VIII., da svaki »dim« mora dati dva oboružana pješaka, čim ban odredi ustanak (insurrectio). U slučaju skrajne nužde moraju svi velikaši i plemići osobno doći u banov tabor. Svaki pješak ili konjanik, koji ne dođe ili zakasni, platit će forint globe za svaki dan, a armelist će izgubiti plemićko pravo. Velikaši plaćaju u ime globe 10 ugarskih forinti na dan — a drugi plemići 3 for. — od svakoga »dima« na svojem vlastelinstvu. Slobodni gradovi sudjeluju kod ustanka po starom načinu.[5])

Sabor u Zagrebu 30. VIII. 1621. raspravlja o pobjedi Betlenova vojskovođe Franje Baćana, koji je s pomoću Turaka 5. VII. 1621. porazio Hrvate. I sabor je zaključio: Čim se pokaže potreba, neka ban odredi pučki ustanak. Tada će svi Hrvati poći do rijeke Drave. Za obranu Kupe ostavlja se samo 100 haramija[6]) uz kmetove grada Ozlja i najbližega kotara. Tamo će zapovijedati podban Krsto Mrnjavčić i Vuk grof Erdedi. Za kapetana zemaljskih haramija bira sabor Sigismunda grofa Erdeda. A da se i prije banova poziva na ustanak uzmognu postaviti dovoljne straže na Dravi, mora onamo već 8. IX. 1621. svaki »dim« otpremiti po jednog pješaka. Ovima će zapovijedati Sigismund grof Erdedi, kao veliki župan varaždinske županije. Na njegov poziv (u slučaju nastale potrebe) moraju osobno pridoći svi plemići i velikaši varaždinske županije. Oni će do banova dolaska biti podređeni Sig. Erdedu, kojemu će u vojnoj službi pomagati podžupani i plemićki (t. j. kotarski) suci, te Krsto Petev i Stjepan Gerečki. — A sabor u Varaždinu stvara 5. III. 1625. zaključak: Dolazak Turaka u Hrvatsku treba objaviti pucanjem iz mužara. Narod susjednih kotara ustat će odmah i pohrliti onamo, gdje treba neprijatelja suzbiti.

Na saboru 21. X. 1632. raspravlja se o čestim provalama Turaka u Hrvatsku. Sada se navještaju novi turski napadaji, radi čega treba poduzeti mjere opreznosti za obranu predrage domovine. U slučaju velike provale objavit će ban pučki ustanak. Tada vrijede zaključci hrvatskih sabora od g. 1619. i 1620., po kojima se sav narod mora sakupiti uz bana. Kod manje provale, gdje ne će ban razviti kraljevski banderij i osobno poći na bojno polje, svaka će 4 »dima« oboružati jednog pješaka i jednog konjanika. Svi prelati, velikaši i plemići moraju osobno poći u boj, čim ih pozove ban putem plemićkih sudaca. Oružje moraju pograbiti i svi plemići armalisti, dok će plemići jednoselci opremiti po

jednog pješaka od tri kuće. Tko se banovu pozivu ne odazove, ima platiti globu, i to 6 forinti za pojedinoga konjanika, a 3 for. za pješaka.

Potpuna vlast hrvatskoga sabora u pogledu *dizanja vojske* došla je do izražaja g. 1645. Tada je kralj Ferdinand III. zatražio od bana Ivana Draškovića, da Hrvatska pošalje u rat protiv Rakocija[7]) u Ugarsku najmanje 1000 dobro oboružanih konjanika. Drašković sazove u Varaždin za 4. V. 1645. hrvatski sabor, koji je otklonio kraljev zahtjev. U pismu upravljenom kralju obrazlaže sabor taj otklon ovako: Iz Hrvatske je već otišlo mnogo vojnika za prijašnje kraljeve vojne pohode, te je Hrvatska tako iscrpljena, da bi se jedva za veliku plaću našlo još vojnika. Osim toga izvodi kralj i vojsku iz Krajine, koja stoji »skoro gola«. To je velika pogibao za Hrvatsku i susjedne pokrajine, jer Turci imaju sada zgodu, da »običajnom svojom brzinom« provale u te zemlje. Ništa tu ne koristi uvjeravanje, da će se s Turcima sklopiti mir. Ta i u vrijeme tobožnjega mira običavaju Turci poduzimati provale u Hrvatsku, pače i s većim brojem vojnika. Hrvatski sabor bi mogao kraljevu želju ispuniti samo tako, da ban digne pučki ustanak, pa da 1000 konjanika pođe u Ugarsku, ostavivši svoju domovinu u opasnosti. Sabor očituje, kako su Hrvati uvijek u slučaju potrebe pripravni, da se za obranu domovine po starom običaju dignu uz svoga bana, ali samo unutar međa Hrvatske.

Kralju to nije bilo pravo, te se obrati izravno na zagrebačku, križevačku i varaždinsku županiju s pismom, u kojemu za obranu Ugarske i svete krune Stjepanove moli pomoć u novcu ili u konjaništvu. O tomu je raspravljao hrvatski sabor 26. VI. 1645. u Varaždinu i zaključio, da vlastela moraju do Jakobova (25. VII.) pridonijeti po 3 ugarska forinta od svake porezne jedinice na svojim posjedima. Plemići jednoselci, te biskupovi predijalci[8]) i oni armalisti, koji nemaju imanja, moraju dati po 50 denara.[9]) Taj će novac plemićki suci u svojim kotarima sabrati i predati banu Draškoviću, da ga dostavi palatinu Esterhaziju za uzdržavanje 500 konjanika (valjda plaćenika iz Poljske) kroz 3 mjeseca. Sabor stavlja u zapisnik, da to Hrvati čine »samo ovaj put, i to samostalno slobodnom voljom svojih državljana.«

Uto Turci g. 1527. osvajaju redom: Liku i Krbavu, 1528. tursku Hrvatsku (između Une i Vrbasa), 1537. ostatak dalmatinske Hrvatske, od g. 1521. do 1552., cijelu Slavoniju, a od g. 1556. do 1592. i t. zv. »Banovinu« (između Kupe i Une). Za obranu preostale još Hrvatske podigoše Hrvati cijeli niz utvrda na rijeci Kupi.[10]) Jednako su izgradili jake tvrđe između Save i Drave s namjerom, da se spriječe provale Turaka iz Slavonije.[11]) Utvrde je trebalo neprestano graditi, popravljati i pojačavati. O tome vodi brigu hrvatski sabor, koji svake godine određuje za taj posao potrebite radnike. Svaka je porezna jedinica morala godimice dati po jednoga težaka, koji će raditi besplatno i o svojoj

hrani 2 tjedna. Gdjekada je sabor odredio, da se jedan dio kmetova — na račun podavanja javnih besplatnih radnja — upotrijebi za druge korisne i potrebite poslove. Tako je na pr. sabor u Zagrebu 14. I. 1630. naložio kmetovima u Hrvatskoj Posavini, da podižu nasip uz Savu kod Ščitarjeva, gdje rijeka prigodom visokog vodostaja izlazi iz svoga korita te poplavljuje oranice i livade. Koji kmet ne dođe na takav javni posao, mora za svaki dan izostanka platiti globu od 50 denara.

Hrvatskom je saboru pripadalo i pravo, da raspisuje *poreze i daće*, pa da sam određuje, u što će se trošiti ti novci. O tom se raspravlja svake godine. Svećenici, velikaši i plemići su redovito oprošteni od plaćanja poreza i drugih daća. Svaki je vlastelin na svom imanju od kmetova ubirao porez, predao ga podžupanu, a taj opet zemaljskom blagajniku. Obično se porez ubirao u 2 obroka. Tako su na pr. g. 1613. morali kmetovi prvi obrok poreza platiti 15. kolovoza, a drugi 25. XI.; g. 1617. prvu polovicu 2. II., a drugu 24. VI.; g. 1634. prvu polovicu 2. II., a drugu 24. IV. (za prošlu g. 1633.). Zbog različnih dioba i zapisa imanja trebalo je gdjekada provesti novu »dikaciju«, t. j. podjelbu svih vlastelinstva na »dimove«. To se učinilo i g. 1655., kad je sabor u Varaždinu odredio, da taj posao obavi Ljudevit pl. Vagić u zagrebačkoj, Franjo pl. Gubaševački u varaždinskoj, a Juraj pl. Zakmardi u križevačkoj županiji. Ti su »dikatori« morali priseći, da će »dikaciju« provesti valjano i bez ikakova obzira na prijateljske ili rodbinske veze. Svaki je dikator za svoj posao dobio nagradu od 25 ugarskih forinti.

U Hrvatskoj je isprva vrijedio samo domaći *novac*, koji se zvao »banovica«, jer su ga od srebra kovali hrvatski banovi. Kasnije su banovi napustili kovanje, pa je u Hrvatskoj kolao ugarski »denar«. No hrvatski je sabor imao pravo, da u promet po Hrvatskoj pusti i novce drugih država. Tako je sabor u Zagrebu 11. I. 1611. zaključio, da se odsad u Hrvatskoj moraju primati svakovrsni novci kraljevine Poljske. — Sabor u Varaždinu 8. XI. 1621. zaključuje, da se sada u Hrvatsku uvode svi njemački novci (zlatnik, talir, groš, krajcar i »beč«), koji kolaju u susjednim pokrajinama (Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj). Tko ne primi njemačke novce, izgubit će svoju na trg donesenu robu. — Mnogi nisu ipak htjeli primati te novce. Zato je sabor u Varaždinu 15. XI. 1622. izabrao odbor od 7 plemića, koji će u Hrvatskoj nadzirati, da li se njemački novci primaju i da li se roba prodaje uz pravednu cijenu,[12]) prekršitelji će izgubiti svu robu, koju će izložiti na prodaju. — Njemački je groš vrijedio 4 denara, odnosno 3 krajcara ili 12 »beča«. Groš bijaše srebrn novac, a kovao se u Beču. Neki trgovci nisu htjeli primati groše. Zato je sabor u Varaždinu 25. VI. 1628. zaključio, da se imaju kazniti svi, koji ne bi htjeli primati bečke groše. — A sabor u Zagrebu 24. X. 1628. odredi, da se i bečki i stari njemački novci imaju primati i za plaću haramija, dok sabor u Zagrebu 29. X. 1629. zaključuje, da se porez može plaćati i dukatima, talirima, te bečkim i gradačkim grošima. A kad neki nisu htjeli primati groše, kovane u Gracu, odredi sabor u Zagrebu 12. VII. 1632. da se gradački groši moraju primati u istoj vrijednosti kao i bečki. Tko se tome ne pokori, izgubit će robu, za koju mu je kupac ponudio gradačke groše. Tu odredbu imaju plemićki suci oglasiti u župnim crkvama. — Na saboru u Zagrebu 16. X. 1633. ustanovilo se opet, da mnogi ne će primati mletačke škude i stare groše, i sabor zaključuje, da ti novci i nadalje vrijede u Hrvatskoj, pa da će se zaplijeniti roba onima, koji tih novaca ne bi htjeli uzimati, a 4. VI. 1636. određuje, da zlatni dukat vrijedi 3 rajnska forinta,[13]) njemački talir 120 denara, mletačka škuda 110 krajcara, a stari i novi groš 4 denara. Tko se tome ne pokori, platit će globu od 50 forinti. Globu će utjerati podžupani, kojima za taj posao pripada polovica.

Sabor vodi brigu i za *teritorij* i *slobodu* kraljevine Hrvatske. Tako 3. IX. 1608. nalaže svojim nuncijima[14]), koji su polazili na krunidbeni sabor u Požun, neka budno paze, da Hrvatskoj »ostane ista sloboda, kakvu ima Ugarska«. Kralj neka po ustanovama bečkoga mira od g. 1606. poštiva stare sloboštine kraljevine Hrvatske, pa neka iz Hrvatske makne »tuđe narode«. (Tu se misli na njemačke vojnike i časnike u krajiškim tvrđama). Sabor ističe: »Mi smo naime odlučili, da volimo umrijeti, nego li dopustiti, da nam tuđinci gospodare ili da kod nas vrše i najmanje službe, jer bi to bilo na štetu naše slobode.« Banu treba podložiti i Krajine od Drave do Jadranskoga mora. »Po starom običaju mora ban imati vlast, da podjeljuje imanja, koja zapremaju do 16 sesija« (t. j. oko 256 jutara obradive zemlje). — I kad se g. 1632. radilo o uređenju granice između Hrvatske i Štajerske na Sutli kod Bizelja, imenovao je kralj Ferdinand II. svoje povjerenike. O tom se raspravljalo na saboru od 21. X. 1632. u Zagrebu. Taj je odredio, da Hrvatsku u tome poslu zastupaju: zagrebački kanonik Ivan Somođi, podžupan Ljudevit Bedeković, te plemići: Gabrijel Črnkovečki, Ivan Zakmardi i Sigismund Domjanić.

Hrvatska je u pogledu *trgovine* bila posve nezavisna država. Sabor od 20. IV. 1610. zaključuje, da strani trgovci mogu robu za izvoz iz Hrvatske kupovati samo u Zagrebu, Varaždinu, Krapini, Samoboru i Jastrebarskom. To potvrđuje i sabor od 11. I. 1611., dodavši, da se roba oduzme onomu, tko bi izvan spomenutih mjesta izvozio med i svinje.[15]) Sabor pak u Zagrebu 23. X. 1611. zabranjuje trgovanje nedjeljom i blagdanima. Tko ipak u te dane donese robu na prodaju, neka mu se oduzme.[16]) Među ona mjesta, gdje stranci slobodno kupuju robu za izvoz, uvrstio je sabor 7. V. 1612. i Klanjec. Na saboru u Varaždinu 22. XI. 1640. ustanovilo se, da se u novije doba uvozi vino iz Štajerske u Hrvatsku. Kako je to na štetu domaćega vinogradarstva, sabor zabranjuje uvoz štajerskoga vina. Podban Stjepan Berislavić vodit će pasku na

cestama, koje u Hrvatsku vode od Brežica i Mokrica, dok će Juraj pl. Vragović paziti na dravske prijevoze kod Ormuža i Savreča, a vino, koje bi Štajerci ipak pokušali uvesti u Hrvatsku, oni će zaplijeniti i prodati; od utrška će pripasti 1 trećina njima, a 2 trećine zemaljskoj blagajni. Iz Hrvatske se mnogo izvozi med[17]), koji se u Štajerskoj trošio mjesto (tada veoma rijetkog i skupog) šećera, i sabor od 3. VI. 1643. odredi, da se med ne smije iz Hrvatske izvoziti prije 25. XI. u godini. Do tog će dana banovi povjerenici obići grad Ptuj i druga mjesta, kamo se iz Hrvatske izvozi med, pa će s tamošnjim trgovcima ugovoriti cijenu, uz koju će kupovati med. Tko pokuša izvesti med prije Katarinja, smatrat će se kriomčarom, te će izgubiti robu.[18])

Posebnu je brigu hrvatski sabor posvetio *mjerenju* i vaganju robe. Tako je 21. II. 1629. zaključio, da odsad imaju u cijeloj Hrvatskoj za vino i žito vrijediti one mjere, koje se od starine upotrebljavaju u gornjem gradu Zagrebu. Sve posude za mjerenje, pregledat će i baždariti prepošt kaptola čazmanskoga[19]) i zemaljski viceprotonotar Petar Znika. Oni će na posude staviti »željezni pečat kraljevine« Hrvatske. Tko se toj odredbi ne pokori do Đurđeva 1629., izgubit će robu, koju prodaje po kakvoj drugoj mjeri. — Sabor 16. X. 1633. ustanovljuje, da se u Hrvatskoj upotrebljavaju različne mjere za žito. Da se postigne jedinstvenost, određuje, da odsad 32 pinte, koje služe za mjerenje vina, čine jednu zagrebačku mjeru (vagan), a 16 pinta čine polovicu mjere. Uzorke tih mjera dat će Juraj pl. Petričević na trošak zemlje napraviti, te ih izložiti u Zagrebu i Varaždinu. Na te uzorke će se udariti pečat kraljevine Hrvatske. — Da se narod lakše i brže privikne jedinstvenoj mjeri za žito, odredio je sabor 4. VI. 1636. u Zagrebu 2 baždarska ureda (u gornjem gradu i na Kaptolu). Tamo će se dopremljene posude mjeriti i točno ustanoviti, dokle ide kvarta, poluvagan i cijeli vagan zagrebački. Za posao oko tog ispitivanja dobivat će baždari 1 denar od svake kvarte (četvrtinke vagana), a 27. VIII. 1641. određuje, da se kamene mjere za mjerenje žita postave na ogled u Zagrebu, Varaždinu i Križevcima. Na saboru u Varaždinu 30. IV. 1642. stvoren je zaključak, da odsad vagan za mjerenje žita sadržaje samo 20 pinta.[20]) Meso se odsad ima vagati na funte, koje važu 36 lota. Za mjerenje vina još ne postoji jedinstvena mjera, jer je drukčije vedro u Zagrebu, nego li u Varaždinu i Križevcima. U cijelom pak Hrvatskom Zagorju vrijedi g. 1642. za vino krapinska mjera.

Da ne bi trgovci previše tražili za svoju robu, odredio je sabor u Varaždinu 16. IV. 1624. posebno povjerenstvo,[21]) koje ima što prije obići cijelu Hrvatsku i savjesno ustanoviti *cijenu* za svakovrsnu robu. Takvu procjenu, s pečatom[22]) kraljevine Hrvatske, proglasit će plemićki suci u slobodnim gradovima i na tjednim sajmovima. Tko se toj odredbi ne pokori, izgubit će robu i platiti 100 ugarskih forinti globe. A isti sabor

u Varaždinu 23. III. 1626. izabra odbor,[23]) koji će ispitati i odrediti cijene za prodaju različne robe. Sličnu je limitaciju robe odredio i sabor, koji se 19. VII. 1627. sastao u Zagrebu.

Kad je Hrvatskoj trebalo novaca, zaključio bi sabor državni *zajam,* koji je u određeno doba zaista bio isplaćen. Obično se novac posudio iz koje crkvene zaklade uz 5 postotne kamate. Ali bilo je i svjetovnih vjerovnika. Tako su na pr. na saboru u Zagrebu 14. I. 1630. prisutni baruni Ivan Muškon i Nikola Mlakovečki predujmili zemaljskoj blagajni po 400 forinti. Bečkom pak trgovcu Pavlu Drilleru, od koga je Hrvatska kupila sukno (»darovac«) za odijelo svojih vojnika (»haramija«), izdao je hrvatski sabor 7. V. 1612. obveznicu na 2470 rajnskih forinti. Ta je obveznica nosila pečat kraljevine Hrvatske, sabor jamči, da će se dug isplatiti u 2 obroka, i to prva polovica 24. VIII. 1612., a druga 25. I. 1613.

Zametak monopola *soli* niknuo je na saboru, koji se 16. VIII. 1618. sastao u Zagrebu. Da zemaljska blagajna dođe do potrebnog novca, stvorio je sabor ovaj zaključak: Svaki »dim« mora 1. XI. 1618. dati jednu četvrtinku prose ili graha. To će se dopremiti u Zagreb, gdje će robu preuzeti gradski sudac i zamijeniti za sol (valjda u Italiju i u Hrvatsko Primorje). Ta će se sol u svibnju, lipnju i srpnju g. 1619. prodavati u korist zemaljske blagajne. Tečajem ta 3 mjeseca ne smije nitko izvana uvoziti sol. Tko bi to ipak učinio, zaplijenit će mu se i prodati roba, konji i kola; od toga će 2 trećine pripasti državi, a jedna trećina onomu, tko će izvršiti zapljenu.

Poznata je činjenica, da su Turci za *otkup* zarobljenih Hrvata tražili velike svote. Obitelj zarobljenog plemića Matije Kraljića nije mogla smoći potrebitu svotu; zato je zamolila potporu od hrvatskog sabora, koji se 19. VII. 1627. sastao u Zagrebu. I premda je Hrvatska imala tada (za 30-godišnjeg rata) velikih troškova, ipak je sabor doznačio 200 ugarskih forinti za otkup Matije Kraljića. Jednako je sabor 25. VIII. 1653. zaključio, da se 200 rajnskih forinti dade kao potpora zarobljenom plemiću Pavlu Lackoviću, koji je morao Turcima platiti veliku otkupninu.

Hrvatski je sabor podupirao i *gimnazije,* koje je tada u Hrvatskoj osnivala i podržavala družba Isusovaca. Tako je sabor 23. IX. 1610. doznačio 1000 forinti za isusovačku gimnaziju u Zagrebu; uz to se plemići »jednoselci« dobrovoljno obvezaše, da će svaki od njih dati Isusovcima po 50 denara (t. j. polovicu ugarskog forinta). A kad su Isusovci u Zagrebu gradili gimnaziju[24]), odredio je sabor 24. X. 1628., da u tu svrhu mora svaki »dim« pridonijeti po 20 denara. Taj novac ne smiju vlastela ubrati od kmetova, nego platiti iz vlastite svoje kese. Od tog se prinosa ne oslobađaju ni »armalisti«, ni plemići »jednoselci«, ni službenici kraljevine. A kad je prigodom velikog požara u Zagrebu 29. III.

1645. izgorjela i zgrada isusovačke gimnazije, odredio je sabor u Varaždinu 4. V. 1645., da za obnovu te zgrade svaki vlastelin mora iz svoje kese dati po 12 denara od svakoga »dima« na svojim posjedima. — Dne 1. V. 1648. izgorjela je u Varaždinu isusovačka gimnazija[25]), i sabor u Varaždinu zaključi 15. I. 1649., da za obnovu zgrade doznačuje sve poreze, koji se kroz 3 godine imaju ubrati na imanjima varaždinskih i zagrebačkih Isusovaca. Uz to je tamošnji sabor 11. X. 1649. odredio, da građu za isusovačku gimnaziju u Varaždinu imaju dovoziti kmetovi iz susjedna 4 kotara na račun one besplatne radnje, koju moraju svake godine podavati u korist domovine.

Indigenat (domaćinstvo ili državljanstvo) kraljevine Hrvatske mogli su strani velikaši postići samo po hrvatskim saborima. Tako su 26. VIII. 1620. na saboru u Zagrebu za hrvatske državljane primljeni Juraj barun Galler i karlovački general Gotfried Stadler, koji su odmah u sabornici položili svečanu prisegu kao »pravi i zakoniti članovi ove kraljevine«. Jednaku je prisegu vjernosti svojoj novoj domovini položio Ivan barun Muškon 19. VII. 1627., kad mu je hrvatski sabor podijelio zamoljeni indigenat. Na saboru u Zagrebu 11. I. 1655. podijeljeno je domaćinstvo Vilimu Leopoldu grofu Tattenbachu, koji ima priseći vjernost kraljevini Hrvatskoj. Na saboru od 30. VI. 1649. dobiše indigenat strani plemići: Šimun Ozolin, Julijan Gonan, te Andrija i Mijo Benger. Oni su na istom saboru položili prisegu, da će biti vjerni svojoj novoj domovini.

Državljanstvo su u Hrvatskoj mogli steći samo *katolici*. Hrvatski je sabor 23. X. 1628. izričito zaključio, da heretici (t. j. luterani i kalvini) nikada ne mogu postići indigenat. Oni se uopće ne smiju u Hrvatskoj nastaniti, i ne smiju kupiti kuće ili imanja. — U obrani svoje vjere bijahu Hrvati veoma odlučni. Sabor je 27. II. 1609. jednoglasno zaključio, da se u Hrvatskoj zabranjuje uvođenje tuđe vjere. »Ako u Hrvatsku dođe kakav protestantski propovjednik, svatko ga smije uhvatiti i predati u ruke bana ili biskupa; smije ga i ubiti, ako ga ne bi mogao živa uhvatiti. Tko pak u Hrvatsku dovede takova propovjednika, kaznit će se po zakonu« (»Tripartitu«). — A. 12. X. 1615. ističe, da »ostatci ovih kraljevina ne priznavaju drugu nego li jedinu rimo-katoličku pravu vjeru, koju su im pređi ostavili i koju su dosad neokaljanu sačuvali.« Zato 29. X. 1629. povjerava zagrebačkomu biskupu brigu, da u Hrvatskoj protestanti ne kupuju kuće i posjede. Ban ima biskupu u slučaju potrebe dati vojnu silu. Kad je pak na saboru u Varaždinu 11. X. 1649. biskup Petar Petretić izvijestio, da ipak neki protestanti kupuju u Hrvatskoj kuće i posjede, onda je sabor odredio, da protiv toga imaju u gradovima postupati gradski suci i senatori, a u županijama podžupani i plemićki suci.

Kad je kralj komu podijelio *plemstvo*, morala se plemićka diploma pročitati i *potvrditi* u hrvatskom saboru. Bez takve potvrde nije nitko mogao u Hrvatskoj vršiti plemićka prava.[26]) Ima dosta slučajeva, da je takvu potvrdu sabor i uskratio. Tako je na pr. 8. VI. 1634. proglasio, da ne vrijedi povelja, kojom je kralj Ferdinand II. podijelio plemstvo Jurju Mazariću, kmetu Ladislava pl. Vragovića. Sabor u Varaždinu 1. VII. 1652. zabacuje diplomu, kojom je kralj Ferdinand III. podijelio plemstvo Ljudevitu Chinelliju; sabor ga pače ne prima ni za svog državljanina. Kad su pak plemstvo dobili Matija Truppe i Ljudevit Gonan, sabor ih 9. VI. 1656. prima u redove hrvatskih plemića, ali uz uvjet, da kao dosadašnji stranci polože prisegu vjernosti Hrvatskoj i da kupe 2 cente baruta za topove na banskoj Krajini.

Sabor potvrđuje i povelju, kojom kralj dopušta postavljanje *malte*. Tako sabor 3. VII. 1651. prihvaća diplomu, kojom je zagrebački kaptol dobio pravo, da podigne maltu na svome imanju u Varaždinskim Toplicama, ali uz uvjet, da kaptol ubiranjem maltarine popravlja tamo ceste, putove, mostove i prijelaze. Sličan je uvjet postavio sabor i 1. VII. 1652., kad je odobrio povelju, kojom kralj Ferdinand III. dopušta gradu Koprivnici podignuće malte. Kad su pak poslanici grada Varaždina 11. VIII. 1655. na saboru predočili povelju, kojom kralj Ferdinand III. dopušta, da Varaždin podigne novu maltu na potoku Plitvici ili u selu Kneginecu, *zabacio* je sabor kraljevsku povelju s navodom, da grad Varaždin prigodom podneska molbe kralju nije sebi ishodio preporuku hrvatskog sabora ili barem varaždinske županije.[27])

Još g. 1527. podijelio je kralj Ferdinand I. hrvatskim staležima pravo, da — sakupljeni u svome saboru — predlože kralju svoje *kandidate* za bansku čast, pa da ga obavijeste o sposobnostima tih kandidata. Tim se je pravom poslužio i sabor u Zagrebu 17. XI. 1616. Kako je naime 8. XI. umro ban Benko Turoc, predložio je sabor kralju, da za bana imenuje Tomu Erdeda ili njegova sina Sigismunda ili Ivana Keglevića. Slično se dogodilo 17. IV. 1670., kad je sabor zamolio kralja Leopolda I., da za bana imenuje Nikolu grofa Erdeda.

Jedinstven se slučaj desio 10. V. 1622. na saboru u Zagrebu. Tada je naime sabor jednoglasno zaključio, da se kralju Ferdinandu II. ima podnijeti predstavka, u kojoj mu hrvatski staleži izričito poručuju, da »Nikolu Frankopana[28]) ne će više priznavati za bana.« I kralj je u jesen g. 1622. imenovao Jurja Zrinskoga za bana hrvatskoga.

Hrvati su svoje banove *instalirali* u svom saboru, i to uz najveće svečanosti. Tako je 15. XI. 1622. bio Juraj knez Zrinski instaliran za bana na saboru u Varaždinu. Ban Sigismund grof Erdedi instaliran je na saboru 23. X. 1628. u Zagrebu, ban Ivan grof Drašković na saboru 23. VII. 1640. u Varaždinu, a ban Nikola knez Zrinski 14. I. 1649. na saboru u Varaždinu. Prigodom svoje instalacije polagao je novi ban

svečanu prisegu u crkvi.[29]) Poslije instalacije slijedila bi gozba, koju je za članove sabora i za narod priredio novi ban. Obično je sutradan protonotaru predao ban svoj pečatnik, koji će se »po starom običaju« na hrvatskom saboru »javno razrezati«, kada ban umre ili odstupi. Tako je na pr. Ivan Drašković na saboru u Varaždinu 22. XI. 1640. javno predao svoj pečatnik protonotaru Petru Zniki, kojemu je sabor ipak dopustio, da stare sudbene spise smije do idućeg sabora pečatiti pečatnikom pok. bana Sigismunda Erdeda.

Ban je u Hrvatskoj bio vrhovni *sudac*. On je sudbenu vlast vršio u prisutnosti nekolicine prisjednika, koje je birao hrvatski sabor. Obično se taj banski sud sastajao dva puta godišnje, i to na osminu (oktavu) sv. Tri Kralja i na osminu sv. Jakova. Zato se takvi sudovi i zovu »oktavalni sudovi« (judicia octavalia). Oni su obično trajali 40 dana. Ponajčešće je sam sabor određivao, kada ima početi sud. Tako je sabor u Zagrebu 12. X. 1615. odredio, da ban Benko Turoc za 6. I. 1616. sazove banski sud, kojemu će biti prisjednici: podban Krsto Mrnjavčić, protonotar Stjepan Patačić, kanonici: Baltazar Dvorničić, Pavao Jagustić i Benko Vinković, te plemići: Grga Žunjetić, Ivan Petev, Nikola Tompa, Ivan Šamšinovečki, Ljudevit Bedeković, Ivan Budov, Mojsija Zabočki, Mijo Vernić, Ivan Petričević i Krsto Petev. Za plaću tih prisjednika ima svaki »dim« do Božića dati 20 denara. — Sabor od 29. X. 1629. u Zagrebu zaključuje, da ban Sigismund Erdedi ima na sv. Tri Kralja 1630. otvoriti »oktavalni sud«. Za prisjednike toga suda izabiru se: podban Gašpar Konjski, protonotar Petar Znika, Petar barun Ratkaj. Nikola barun Mlakovečki, kanonici: Benko Vinković, Ivan Somođi i Jakov Koprivnički, te plemići: Nikola Tompa, Grga Jagatić, Ljudevit Bedeković, Krsto Mikulić, Juraj Petričević, Petar Špoljarić, Ivan Ručić, Pavao Lacković i Sigismund Domjanić. Zemaljskomu blagajniku se nalaže, da iz prihoda poreza isplati prisjednicima običajnu plaću. Svaki prisjednik polaže prisegu, da će pravedno suditi. — Za prisjednike kod idućih oktavalnih sudova bili su na saboru u Varaždinu 11. X. 1649. izabrani: podban Gašpar Orehovački, protonotar Ivan Zakmardi, kanonici: Nikola Dijanešević i Andrija Županić, baruni: Petar Keglević i Petar Ratkaj, podžupani: Juraj Gorup i Petar Baksaj, te plemićki suci: Juraj Malenić, Pavao Lacković i Juraj Šafarić. Svima će zem. blagajnik isplatiti običajne plaće. Mjesto bolesnih ili zakonito zapriječenih prisjednika može ban ili sud postaviti njihove zamjenike. — Sabor u Zagrebu 21. X. 1650. zaključuje, da »glavni sud« (judicia generalia) ima početi na oktavu iza blagdana sv. Tri Kralja g. 1651. Ban će Nikola Zrinski saziv tog suda još posebice objaviti plemićkim sucima.

Podban je na oktavalnom sudu banov zamjenik. Imenuje ga ban, i to obično u saboru neposredno iza svoje instalacije. Tako je Benko Turoc na saboru u Zagrebu potvrdio u službi dotadašnjeg podbana Krsta Mrnjavčića. Kako se to smatralo novim imenovanjem, morao je Mrnjavčić na saboru ponovno položiti propisanu prisegu. Istoga je Mrnjavčića kao podbana predstavio hrvatskim staležima na saboru u Zagrebu 6. XII. 1617. ban Nikola Frankopan, a na saboru u Varaždinu 15. XI. 1622. ban Juraj Zrinski. Kad je pak umro Mrnjavčić, imenovao je Zrinski podbanom Tomu pl. Mikulića, koji je prisegu položio na saboru u Zagrebu 8. VII. 1626. Mjesto Mikulića imenovao je novi ban Sigismund Erdedi na saboru u Zagrebu 23. X. 1628. podbanom Gašpara baruna Konjskoga. On je svoju službu vršio sve do 12. X. 1638., kad se na saboru radi bolesti odrekao podbanske časti. Novi ban Ivan Drašković imenuje podbanom Stjepana pl. Berislavića, koga predstavi hrvatskim staležima na saboru u Varaždinu 22. XI. 1640. Berislavić je naskoro umro. Zato Drašković novim podbanom imenova Gašpara pl. Orehovačkoga. Njega je predstavio 30. IV. 1642. na saboru u Varaždinu, gdje je Orehovački položio propisanu prisegu. Na saboru u Varaždinu izjavio je novi ban Nikola Zrinski 14. I. 1649., da potvrđuje dotadašnjega podbana Orehovačkoga.

Duša tadašnje uprave u Hrvatskoj bijaše zemaljski *protonotar* (prabilježnik), koga je uvijek birao sabor. Protonotar vodi hrvatsku državnu kancelariju. On sastavlja sve upravne i sudbene odluke, radi čega ima kod sebe državni i banski pečat. Protonotar piše i ovjerovljuje saborske zapisnike. U poslu mu pomaže viceprotonotar; i ovoga biraju hrvatski staleži na saboru. Tako je u Zagrebu 23. IX. 1610. jednoglasno za viceprotonotara izabran podžupan Stjepan pl. Patačić. Kad je pak umro protonotar Matija Andrašić, jednoglasno je na saboru u Zagrebu 12. X. 1615. izabran Stjepan Patačić za njegova nasljednika. Izboru novoga viceprotonotara pristupilo se istom na saboru u Zagrebu 27. IX. 1628. Ban Sigismund Erdedi predloži za tu službu plemiće: Petra Špoljarića, Krsta Mikulića, Petra Zniku i Grgu Jagatića. Iza obavljena glasovanja ustanovilo se, da je izabran Petar Znika. Kad je umro Patačić, izabran je Petar Znika na saboru u Zagrebu 29. X. 1629. jednoglasno za protonotara. Iza njegove smrti bi na saboru u Zagrebu 27. VIII. 1641. za protonotara jednoglasno izabran varaždinski podžupan Gabrijel Črnkovečki. Kako je taj naskoro umro, jednoglasno je na saboru u Varaždinu 4. IV. 1644. bio za protonotara izabran Ivan pl. Zakmardi, koji je ovu službu vršio dugo i časno.

Hrvatski je sabor još 18. X. 1477. dobio od kralja Matije Korvina pravo, da bira *»zemaljskoga kapetana«*, koji će voditi hrvatsku vojsku. Tim se pravom služe i sabori 17. vijeka. Tako je 25. VI. 1607. bio za zemaljskog kapetana izabran bivši ban Tomo grof Erdedi. Zemaljski je kapetan imao naročitu dužnost, da bdije nad obranom banske Krajine na rijeci Kupi. Zato je sabor u Varaždinu 22. XI. 1640. jednoglasno izabrao bana Ivana grofa Draškovića »kapetanom pokupskih Krajina«,

a iza Draškovićeve smrti sabor u Varaždinu 15. I. 1649. jednoglasno izabra bana Nikolu Zrinskoga zemaljskim kapetanom na pokupskoj Krajini.

I zemaljskog *blagajnika* biraju hrvatski staleži na svome saboru. Tako je sabor u Zagrebu 7. V. 1612. ustanovio, da se Mijo pl. Vernić, koji je savjesno i vjerno vršio službu zemaljskog blagajnika, odrekao, a njegovim nasljednikom bi izabran Matija pl. Posarel, sudac grada Zagreba. Premda je zem. blagajnik dobivao primjerenu plaću, ipak se hrvatski plemići nisu otimali za tu službu. Za blagajnika je bio 12. VII. 1632. izabran Juraj pl. Petričević, 4. VI. 1636. Ivan pl. Ručić, 12. X. 1638. zagrebački trgovac Martin pl. Kovačić[30]), 22. XI. 1640. Ivan pl. Zakmardi, 11. X. 1649. Tomo pl. Ivanović, i 11. I. 1655. ponovno Ivan pl. Zakmardi.

Saboru je pripadalo i pravo izbora upravnih činovnika.[31]) Kad su plemići Krsto Mikulić i Nikola Međurečki položili čast *podžupana* zagrebačke županije, sabor je 9. XII. 1630. izabrao za njihove nasljednike Jurja pl. Petričevića i Jurja pl. Malenića, a na saboru u Zagrebu 12. VII. 1632., izabran je Sigismund pl. Domjanić mjesto Malenića, koji je otišao u carsku vojsku.[32]) Kad su pak g. 1638. umrli zagrebački podžupan Grga Jagatić i križevački podžupan Gašpar Gotal, izabrani su na saboru 19. VII. njihovim nasljednicima Ivan pl. Ručić i Nikola pl. Polčić. Na saboru u Varaždinu 22. XI. 1640. izabrani su podžupanima zagrebačke županije Petar pl. Pervan i Krsto pl. Balagović mjesto Petričevića, koji je umro, i mjesto Malenića, koji je odstupio. Kako novi podžupani nisu bili prisutni na saboru, naloženo im je, da propisanu prisegu polože pred zajedničkim sudbenim stolom zagrebačke i križevačke županije. Kad je Sigismund Domjanić umro, izabran je na saboru 27. VIII. 1641. za podžupana križevačke županije Juraj pl. Vragović. Na saboru u Varaždinu 4. IV. 1644. odstupiše podžupani Vragović i Pervan, koje u časti naslijediše Ladislav pl. Orehovački[33]) i Matija pl. Stanko. Mjesto Balagovića, koji je umro, izabran je na saboru 29. VIII. 1644. Juraj pl. Tompa za podžupana zagrebačke županije. Kad je pak umro Ladislav pl. Orehovački, izabran je za podžupana križevačke županije na saboru 4. V. 1645. Juraj pl. Orehovački. Naskoro je umro i Juraj Orehovački, pa je onda 11. X. 1649. izabran za podžupana križevačke županije Ivan pl. Dolački.

Zagrebačka je županija imala tri, varaždinska dva, a križevačka županija[34]) samo jednog podžupana. Kralj je Tomu grofa Erdeda 24. III. 1607. imenovao »nasljednim županom varaždinske županije«. Odsad su grofovi Erdedi imenovali podžupane i plemićke suce varaždinske županije.

Na saboru u Zagrebu 25. VIII. 1653. stvoriše hrvatski staleži ovaj zaključak: Odsad će Hrvatsko Primorje, gdje se narod razmnožio, imati

posebnog podžupana i plemićkog suca. Za prvog je podžupana sabor izabrao Ivana pl. Mihofičića, koji mora prisegu položiti u ruke podbana Gašpara Orehovačkoga. Isto će učiniti i plemićki sudac i njegov pristav, koje neka sebi po volji izaberu plemići kotara senjskoga. Pošto su oni znatno udaljeni od Zagreba, može sudbeni stol zagrebačke županije voditi rasprave i bez njihove prisutnosti.

Plemićki suci (judices nobilium) i njihovi zamjenici (podsuci) obavljahu sudbenu i upravnu vlast u svojim kotarima. Saboru je pripadalo pravo, da bira suce zagrebačke i križevačke županije. Tako je na pr. na saboru 30. XI. 1634. za plemićkog suca izabran Juraj pl. Hotković, koji se inače zvao »Peharnik«; 18. IX. 1635. birani su Ivan pl. Dolački i Ivan pl. Puškadija; 4. VI. 1636. Juraj pl. Zakmardi; 19. VII. 1638. Juraj pl. Pucinić; 27. VIII. 1641. Juraj pl. Mindsenti i Gabrijel pl. Jelačić, a 11. X. 1649. Stjepan pl. Pljuščec.

Sve do 17. vijeka Hrvatska nije imala državnoga *liječnika*. Istom 11. XI. 1602. izabrao je sabor dra. Danijela Rosenberga državnim (zemaljskim) liječnikom uz godišnju plaću od 200 ranjskih forinti. Za drugoga državnog liječnika s jednakom plaćom bi na saboru u Zagrebu 20. VII. 1628. izabran dr. Dominik Branioli. Odsad je redovito jedan liječnik stanovao u Zagrebu, a drugi u Varaždinu. Sabor je u Zagrebu 9. XII. 1630. birao i zemaljskog *ljekarnika* s godišnjom plaćom od 40 ugarskih forinti: izabran je zagrebački građanin Jakov pl. Gasparini uz uvjet, da uvijek na skladištu drži lijekove, koje trebaju bolesnici.[35])

Sabor u Zagrebu 12. X. 1615. riješio je aferu državnopravne naravi. Varaždinski je naime građanin Nikola Nagy zamolio palatina Đuru Turzoa, da mu izradi slobodno ispovijedanje protestantske vjere. Palatin se zauzeo za Nagya, te se pismeno obratio na zagrebačkoga biskupa Petra Domitrovića. Biskup iznese stvar pred sabor, koji nato stvori ovaj zaključak: »Neka se u ime kraljevine (Hrvatske) piše g. palatinu opomena, da nam u pitanju vjere ne propisuje zakone. Ova je kraljevina i u člancima bečkoga mira (od 23. VI. 1606.) ostavljena netaknuta u staroj svojoj vjeri.« Još je sabor odredio, da se iz Hrvatske izagna Nikola Nagy, koji je g. palatina zlo uputio, te koji se usudio ustati protiv javnih ustanova. Ako Nagy za 15 dana ne ostavi Hrvatsku, neka se uhvati i radi kazne preda Tomi grofu Erdedu, kao vrhovnomu kapetanu grada Varaždina; imetak pak Nikole Nagya neka se zaplijeni i proda, a dobivena svota neka se upotrijebi za isplatu zemaljskih haramija.

Latinski jezik bijaše sve do 23. X. 1847. raspravni jezik hrvatskih sabora, u koje su dolazili sami školovani ljudi. Gdjekada su hrvatski sabori bili i veoma burni, kako nam dokazuje zaključak, stvoren 20. VII. 1628. na saboru u Varaždinu, a glasi ovako: Neki državljani (regnicolae) dolaze na hrvatski sabor oboružani, pa tu onda druge vrijeđaju,

smetaju, prijete, pače i otvoreno pozivaju na dvoboj. Time se krnji »salvum conductum« (nepovredivost) članova hrvatskoga sabora. Takove državljane ima ban kazniti po zakonu. Tko pak odsad na sabor dođe oboružan, njemu će se zaplijeniti oružje.

BILJEŠKE.

[1]) Tako su hrvatski sabor u Zagrebu, na kojemu je 27. IV. 1615. bio instaliran ban Benko Turoc, sazvali kraljevski povjerenici: zagrebački biskup Petar Domitrović i Petar barun Drašković. Sabor u Zagrebu, na kojemu je 6. XII. 1617. bio za bana instaliran Nikola grof Frankopan, sazvali su kr. povjerenici: biskup Petar Domitrović i Tomo grof Erdedi. — [2]) Hrvatska je u 17. vijeku imala samo 4 slobodna i kraljevska grada. Takav je grad od g. 1209. bio Varaždin, od g. 1242. Zagreb, od g. 1252. Križevci, a od g. 1356. Koprivnica. Senj je doduše kralj Matija Korvin g. 1483. uzvisio na čast kraljevskoga grada, ali tečajem 17. vijeka ne dolaze na hrvatske sabore izaslanici grada Senja. — [3]) Plemići, koji ne posjeduju imanja, nego samo jedno selište (t. j. oko 12 jutara oranice i oko 4 jutra livade), zovu se »jednoselci«. Takvi su »jednoselci« bili na pr. plemići iz Turopolja. — [4]) »Armalisti« su plemići, kojima je plemstvo podijelio kralj posebnom poveljom (»litterae armales«). Obično su to bili imućniji obrtnici i trgovci. — [5]) Hrvatski je sabor 21. III. 1594. odredio, da u slučaju, ako ban proglasi ustanak, mora grad Varaždin oboružati 200 pješaka, Zagreb 60, Križevci 50, a Koprivnica 30. — [6]) »Haramije« su plaćeni vojnici, obučeni u hrvatsko seljačko odijelo. — [7]) Erdeljski je knez Juraj Rakoci — kao saveznik Turaka, Šveda i Francuza — prigodom 30-godišnjega rata ustao protiv kralja Ferdinanda III., te je g. 1644. osvojio veliki dio istočne i sjeverne Ugarske. — [8]) »Predijalci« su bili oprošteni od »tlake« (besplatne radnje), koju su podavali kmetovi na imanjima zagrebačkog biskupa; ali zato bijahu obvezani biskupu na neke druge službe; naročito su u slučaju rata bili biskupovi vojnici. — [9]) »Denar« bijaše sitan srebrn novac. Stotinu denara činilo je jedan ugarski forint. — [10]) Na Kupi bijahu tvrđe: Sisak, Brest, Letovanić, Sredičko, Pokupsko, Šišljavić, Rečica i Karlovac, a manje utvrde: Vurot, Drenčina, Nebojan, Hergović, Degoj, Pleter, Brkiševina, Lasinja i Kupčina. Kada su Hrvati g. 1595. zauzeli Petrinju, koju je g. 1592. podigao Hasan paša, postala je petrinjska tvrđa središtem t. zv. Banske ili Pokupske Krajine. — [11]) Osim Zagreba i Varaždina bijahu između Save i Drave glavne tvrđe: Ivanić, Križevci, Koprivnica i Đurđevac, a manje: Božjakovina, Vrbovec, Gradec, Cirkvena, Đurđic, Sv. Petar Čvrstec, Topolovac, Virje, Novigrad, Sigetec, Drnje, Đelekovec, Rasinja i Ludbreg. Utvrđeni bijahu i mnogi vlastelinski dvorci, na pr. Kalnik, Gušćerovec, Gornja Rijeka, Grebengrad, Ivanec, Vinica, Miljangrad, Belec, Lobor, Oštrc, Krapina, Kostel, Cesargrad, Stubica i t. d., ali se hrvatski sabor nije morao brinuti za njihovo uzdržavanje. — [12]) Na saboru u Varaždinu 14. III. 1622. iznesene su mnoge tužbe protiv trgovaca, koji svoju robu preskupo prodavaju, a novac hoće dobiti uz nižu cijenu. Zato je taj sabor zaključio, da trgovci moraju odsad stare (t. j. prijašnje) novce primati u dotadašnjoj vrijednosti, a nove (njemačke) u razmjernoj vrijednosti. Koji trgovac učini drukčije, izgubit će svoju robu ili će morati otići iz Hrvatske. Taliri i dukati neka se trgovcima za robu daju prema vrijednosti njezine sadržine (srebra ili zlata). — [13]) Forint bijaše samo nominalan novac, jer u prometu nije bilo ni rajnskih ni ugarskih forinti. Rajnski je forint bio za 20 postotaka manje vrijednosti, nego li ugarski. Zato je rajnski forint činilo samo 20 groša, odnosno 60 krajcara ili 80 denara ili 240 »beča«, dok je ugarski forint vrijedio 25 groša, odnosno 75 krajcara ili 100 denara ili 300 »beča«. — [14]) Na sabor u Požun, gdje se krunio kralj Matija II., pošli su kao nunciji kraljevine Hrvatske: podban Krsto Mrnjavčić, te plemići: Franjo Orehovački, Grga Petev i Stjepan Patačić. — [15]) To je učinjeno zato, da se kupci prisile na plaćanje tridesetine (carine) i maltarine. — [16]) Sabor je 21. II. 1629. tu zabranu ublažio time, što je dopustio, da se živež na dnevnom trgu smije prodavati i nedjeljom, ali tek iza službe Božje. Zato je sabor 29. X. 1629. uputio župnike, neka sv. misu obave do 10 sati, da ljudi uzmognu na trgu kupiti kruh, povrće, vino i voće. Da se narod uzmogne prema tomu ravnati, odredio je sabor 14. I. 1630. kanonicima arhiđakonima, da zabranu o trgovanju po nedjeljama prepišu u toliko primjeraka, koliko se župa nalazi u njihovim arhiđakonatima. Zemaljski će protonotar na svaki primjerak staviti pečat kraljevine. Župnici imaju tu zabranu narodu proglasiti s propovijedaonice, a sam spis staviti na crkvena vrata. — [17]) Po odredbi sabora u Zagrebu od 8. II. 1629. uređena su skladišta meda u Varaždinu, Krapini i Samoboru. Zato se med smije izvoziti samo iz tih mjesta. Tko prekrši tu odredbu, izgubit će ne samo med, nego i kola i konje, koji mu služe za dovoz meda. — [18]) Sabor 29. X. 1629. odredi, da će med, koji se izvozi iz Hrvatske, vagati Krsto Balagović u Samoboru, Ivan Baynczeille u Krapini, a Gašpar Mikefalvaj u Varaždinu. Oni moraju pred podžupanima priseći, da će vagati savjesno. Za svoj posao ubirat će po 2 krajcara od svake cente vaganoga meda. — [19]) Tada se čazmanski kaptol nalazio u Zagrebu. — [20]) »Pinta« je sadržavala današnje 2 litre i 8 decilitara. (Pinta se dijelila na 2 »polića«). Kako je u vagan išlo 20 pinta, sadržavao je on 56 litara. Vagan se dakle od g. 1642. do danas nije više mijenjao. — [21]) To su povjerenstvo činili plemići: Toma Mikulić, Nikola Tompa, Ivan Kovačevečki i Grga Druškovečki, te zemaljski protonotar Stjepan pl. Patačić. — [22]) »Pečatnik kraljevine« čuva se u hrvatskom državnom arkivu u Zagrebu. Sredinu pečatnika čini grb Slavonije, što ga je 8. XII. 1496. potvrdio kralj Vladislav II. Naokolo stoji napis: »Sigillum regni Sclavoniae«. Tim su pečatnikom pečaćeni svi spisi hrvatske države u 17. vijeku, pa i kasnije sve do g. 1848. — [23]) U taj su odbor birani baruni Gašpar Konjski i Nikola Mlakovečki, plemići Grga Druškovečki i Toma Mikulić, zem. protonotar Stjepan pl. Patačić, te nunciji gradova Zagreba i Varaždina. — [24]) To je ona zgrada kraj crkve sv. Katarine, gdje se do g. 1913. nalazila prva zagrebačka gimnazija, a gdje je sada smještena prva ženska realna gimnazija. — [25]) Isusovački kolegij (samostan), gimnaziju i (sadašnju »pavlinsku«) crkvu bl. djevice Marije sagradio je na svoj trošak Gašpar barun Drašković. — [26]) Velika bijahu plemićka prava. Nitko nije smio plemića uhvatiti i zatvoriti, dok nije bio osuđen. Plemić je doduše morao osobno ići u rat, kad je trebalo braniti domovinu; ali je zato bio oslobođen od plaćanja poreza i maltarine i harmice (carine). On ne mora na stan primati vojnike, a ni davati potprege za vojsku. Samo plemići mogu obavljati javne službe. — [27]) Hrvatski je sabor 19. VIII. 1631. odredio, da svi plemićki suci moraju u svojim kotarima pregledati i popisati sve malte. Na idućem zasjedanju sabora proučit će se sve povlastice o maltama, te će onda sabor odlučiti, koje li će malte ostati, a koje li će se kao suvišne ukinuti. — [28]) Ban

*

Nikola Frankopan bio je nesređen čovjek. On se počevši od g. 1620. neprestano svadio s hrvatskim velikašima i plemićima, osobito pak sa slobodnim gradom Zagrebom. Radi toga je na sebe navukao toliku mržnju, da je postao nemoguć kao ban. — [29]) U Zagrebu je svoju prisegu novi ban polagao u crkvi sv. Marka, a u Varaždinu u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja. Prigodom čitanja prisege držao je novi ban u desnoj ruci bansko žezlo kao znak svoje sudačke vlasti, a u lijevoj zastavu kao znak svoje vojničke vlasti. Istodobno su na gradskim bedemima gruvali mužari, a pred crkvom udarali bubnjevi i zvučile trublje vojnika prisutne banske čete. — [30]) Kako Martin pl. Kovačić nije posjedovao imanja, koje bi Hrvatskoj služilo kao jamstvo za njegovo upravljanje zemaljskom blagajnom, preuzeli su podžupani Juraj pl. Petričević i Gabrijel Črnkovečki jamstvo za svaku štetu i za eventualno pronevjerenje novca. Zemaljski blagajnik nije dobivao plaću u gotovu novcu, nego u trgovačkoj dobiti. On je naime vršio isplatu zemaljskih haramija. Kako su haramije trebali sukno (»darovac«) za svoje kabanice, dopustio je sabor, da to sukno nabavlja zem. blagajnik, pa da haramije za 4 mjeseca isplaćuje suknom mjesto novcem. — [31]) Sabor od 8. VI. 1634. u Zagrebu odredio je, da će podžupani varaždinske županije dobivati godišnju plaću od 48 ugarskih forinti, a podžupani zagrebačke i križevačke županije samo 24 forinta. Zatim, da plemićki (kotarski) suci dobivaju godišnje po 12, a njihovi pristavi (vicejudices nobilium) samo 6 ug. forinti. — [32]) Kada se Malenić vratio iz rata u Njemačkoj, sabor ga je 19. VII. 1638. ponovno izabrao za podžupana zagrebačke županije. — [33]) Orehovački nije bio prisutan na saboru. Zato sabor određuje, da Orehovački mora propisanu prisegu položiti kod zajedničkoga sudbenog stola zagrebačke i križevačke županije. Ne bude li htio primiti službu podžupana, morat će platiti globu od 100 ugarskih forinti. — [34]) Nekada je križevačka bila opsegom najveća županija, ali su joj Turci u 16. vijeku oteli istočne, a Vojna Krajina u 17. vijeku srednje krajeve. Tako joj je preostao jedino zapadni dio (od prilike jedna četvrtina nekadašnjeg teritorija). — [35]) Ljekarne su postojale samo u nekoliko mjesta, pa i tu većinom u samostanima. Lijekove su od različnih bilina i masti priređivali i brijači, koji su vršili i neke liječničke poslove (omatali su rane, vadili zube i puštali krv). Neke su žene liječile bolesti različnim čarolijama. Protiv njih ustade sabor od 7. V. 1612. u Zagrebu; taj je stvorio oštar zaključak, koji je glasio: Gdjegod se u Hrvatskoj nađu vještice, vračarice i čarobnice, mogu ih stanovnici onih mjesta uhvatiti i predati vlastelinu, koji ih smije po zasluzi kazniti, pa i objesiti.

T A J N A

Još ne slutiš, zamišljeno dijete,
Da će doći stjegonoše sjete
S tmurnom glazbom tugaljivih frula
U koračnici samrtnog rasula.

Još ne slutiš, zamišljeno dijete,
Što vjetar svira u krunama šuma,
A jeka nosi od zemlje do neba —
Da vječno, između srca i uma,
Duša koleba.

Bit će teško spoznati i znati,
U tami ćeš često proplakati.
Život je na sve napisao:
Smisao i Misao
Za onog, koji pati.

Kad zavonja tuga poznog zrenja
I oćutiš negve svoje vlasti,
U omaglici mračnog otkrivenja
Ti ćeš pasti pod teretom slasti.

A ovako nek te nađe kraj:
Noću kiša u magli praminja
Na tvoj zavičaj.
U starom vrtu na zemljinom pladnju
Kroz jutra sinja tinja zlato dinja.

A ti si sam, i sve si svoje uradio,
I spokojan gledaš jesen zadnju:
Gospode, mudro si gradio,
I sada razaraš gradnju.

Vladislav Kušan

T O V E R N A

Judi u toverni, jedan do drugog, na banciman drvenin, sidu.
Ruke in trudne počiju na rubu okrpana kolina.
U polumraku svitlosti o lumace, šta visi na kamenon zidu,
Oni vrčon niz grlo izliju crjenu kapjicu vina.

Namrgođeni stoju, dok in se o' vina ne razvežu usta;
Ponda divane vodu, čakule činu, igraju niki na mùru;
Drugi opet na briškulu — do kasno, dok toverna ne ostane pusta —
Veseli o' vina i oni šta ili su nezačinjenu puru.

Ozbijniji težaci govoru o krupi, šta in je otukla intradu;
Ponda jade u duši zaliju nerazvodnjenin vinon.
Čobani pričaju o blagu, a svi o teškomen radu,
Dok oni iz kantuna, mučajiv, otetura kući sa sinon.

Tako svi redon dolazu popit po kvartić vina,
A niki se zaletu pa popiju i po litricu koju.
Prije vrimena nauči' će piti i nejaka sina.
I trošu novac — a za kuću: krunu po krunu broju.

Sve jade zaliju vinon, jer s njimen se ispire tuga.
A famija kući pěna o' žeđi, i krcata je glada.
Vaja in priznat: radu više i grđe nego nigdi i sluga,
Al popiju puno, kažu, da to je: o' nevoje i jada.

Vinko Nikolić

DAN ĆE BITI LIJEP

Sunce je zakucalo na prozore kuća.
Ptice pjevom dobro jutro žele.
Puši se mlijeko iz zemljane zdjele
Ko medovina vruća.

Sjede ljudi s hljebom u ruci.
Pogledi miluju sliku Krista.
Žene šapću: »Djevo prečista,
Blagoslov daruj našoj muci.«

Drhćućim glasom kao prorok
Dimeć iz lule starac ponavlja:
Telit će se krava, danas je rok,
Čujete, kako se mukanjem javlja.

O da bude junčić, dobro bi bilo.
Slabi su već volovi stari.
Meni se noćas o jorgovanu snilo,
Možda nas »Gospod« srećom nadari?

Vlado Vlaisavljević

VRATIT ĆU SE

Vratit ću se opet u te šume, u ta polja kraj rijeke
i skinut šešir zavičajnom suncu i domaćem pragu.
Prolutav zemlje sive i daleke,
vratit ću se u tišinu svoju dragu.

U svijetu me čekaju gradovi, mostovi, tornjevi, zvona;
čekaju me gorki skitnički sati.
Žena lijepa, mila kao šum kišnog romona,
koja od čežnje za neznanim pati.

Ima ovdje knjiga s mnogo strana. Mene čeka.
Oči mi žele upijat pejsaže nove;
srce mi sluti srca mnoga i kruta i meka.
Cesta me pijana zove.

Ne mogu vijek provest na dlanu jednoličnih dana,
i ne vidjet lica ljudi novih, koji su mi patnička braća;
tornjeve, parkove, lađe i ptičice s bujnih grana,
ženu svježu, što ljubav uzima i vraća.

A poslije vratit ću se, za stalno — vratit ću se,
zamišljen možda slomljene palice, nabrana čela.
Nostalgijom dognan, gržen njom i sav unesen u se,
bez sna i sreće, koju je duša pronaći htjela.

Skinut ću šešir zavičajnom suncu i domaćem pragu,
darovat smiješak skitnički jablanu kraj puta, —
koračajući po starome tragu:
tražeći zlato djetinjskih minuta.

Ivo Balentović

LJUBAV

Danas volim žene, što ulicama mirise parfemâ pronose,
i djecu volim, što si svete žele ibise,
i djevojke, što slike budućih dragana u očima nose,
a usne im ribize i karmine rose,
i kose njine volim plave, crne i žute
i oči mutne, sjajne i zloslutne,
što strasti naše oživljuju i mozgove mute,
i sve to volim, što se plete i mete
u žalosne pamflete i šarene konfete
ove nesretne naše planete.

Ivo Ladika

JUTARNJI SUTON NA MORU

O mol se mrtvo ubija kiša. Lampâ nema,
jedna, dnu luke, otkri nature morte boema;
trpko je more ko psovka iz šupe, crnina bije
od utroba lađa. Kiša bezbojno lije.
Iz krčme smrad petroulja, zijevanje aa, oja,
noćobdija pjeva: zora puca, Mare moja.
Vrh se jarbola nad sivilom zašiljio,
ložač protegnu noge, krmeljivo je zaškiljio
na prvog prolaznika. Nosač, bagaža,
mutna pročelja kuća, ljeto plače plaža,
ugasle boje krovova ukleto mrtvilom biju,
tuga jutra rasplaka sanjara i aveniju.

Dinko Štambak

JUTRO U GRADU

Dimnjaci, crveni mjesečari, stisnuti uvrh krova
pozdravljaju rane prolaznike.
O, da li tko čuje tihi glas njihova zova,
dok oblaci nad njima razvezuju modre slike?

Oni su ponosni, jer do njih nitko ne siže,
i bliži suncu, prvi osjete jutra,
kad blago svanuće u bjelinama stiže,
da crnom gradu dočara ljepše sutra.

Dimnjaci bdiju kao počasna straža.
Tvornice rade u obilju strojeva i ruku.
U četvrti vilâ javlja se nova garaža.
Gusti spletovi električna kola vuku.

Primamljivom gestom viču snižene cijene.
Reklame će dići vrijednost neprodanoj robi.
No tko će opaziti, kako dršću sjene
i kako se, u staklu prozorâ, sunčana zraka drobi?

Sunce će vratiti ljubav moćnome i robu,
te će, dobrim dlanom, pomilovati svačije lice.
Ući će u sirotinjsku i bogatašku sobu,
kroz okno tavanskog stana i kroz uzničke žice.

Nad gradom zvoni jutro. Iz rupičasta zida
slijetaju budne ptice na čiste pločnike i zgrade.
I dok se posljednje zvijezde plaho srce kida,
s neba se ruši dan na tornjeve i fasade.

Zvonko Kuhar

KAVANA I RESTAURACIJA

Jedna crna kava, cigareta i sutrašnje novine,
to je sve, što tražim, noć na noć, u ovom kutku.
I badava srce hoće da se dovine
do neba u jednom svjetlijem trenutku.

Gle, tamo je djevojka, koja ko i ja doluta
i sjeda k malom stoliću, želeći da bude sama.
Nedaleko, kroz stakla i dim sivih koluta,
razaznajem: vani je jesen i pada zvjezdana tama.

Možda bih mislio na žita, što će da dozore,
kad me ne bi bunila lupa vrata i tuđe riječi.
Netko je spustio zavjese na sve prozore
i glasa se glazba, da nas tužne izliječi.

Zamišljena lica postaju vedrija i smjelija,
nasmiješeno se dižu duše, pune bola,
dok iza svih klonuća, kao samilosni delija,
ne dođe san kroz obmamu alkohola.

Jedna crna kava, cigareta i sutrašnje novine,
to je sve, što tražim, noć na noć, u ovom kutku.
I badava srce hoće da se dovine
do neba u jednom svjetlijem trenutku.

Zvonko Kuhar

MEMENTO

Mrtvom ocu

I onda, kada zanos časa (pjesmom rođen)
U tvome mračnom srcu svijetlo užge,
I onda, kad u žaru gledaš svijet i misliš:
Sreća je prošla kraj tebe i mahnula ti rukom —
Žut list zašumi i čela ti se takne.
I zalud sunce brižno pomiluje zjene,
Zalud plava gora zasja milije i draže,
Ti šum tajni slušaš i osjećaš do bola:
Slab si i sitan ko list ovaj žuti, ko zgažena travka,
I sve su tvoje sile ništa — prema veličanstvu svijeta;
Zemlja, koju si orao, staza, kojom si išao, daleka planina,
Sve je to prije tebe bilo i ostat će za tobom,
Jer ti si ubogi prolaznik (vrijeme ti stope briše),
Tek djela, poput sjene krhke, svjedoče, da si bio.

— — — — — — — — — — —

I onda, kad zanesen prošapćeš najljepše riječi,
Netko te svemoćan dirne i rastuži do bola —

Stjepan Jakševac

KARLOV MOST U PRAGU

Kraj mene šeću decenija,
poda mnom drijemaju stoljeća,
nada mnom nebo vječnosti
u jasnoj ljepoti proljeća.

Na čudnoj širokoj livadi
kupole rastu ko cvjetovi,
boje, misli i muzika —
tako se rađaju svjetovi.

Dok noć sa smiješkom dolazi
u raskošnom plaštu zvjezdanom,
Vltava miriše sanjama
i čeka je čežnjom plamenom.

A sunce polako zalazi,
na Gradu umiru ognjevi.
S nebesa tišina silazi,
tiho pozdravljaju tornjevi.

Marko Fotez

SVITANJE U VENECIJI

Zastave zore vijore
Rascvala se kupola kao zumbul plavi
i zvonici trepću ko prašnici žuti,
fanfara sa tornja sada će da javi
ono, što nam oko već odavno sluti
Da će svanut zora!
I pučinu mora
već miluje dlanom meka tanka svila
i more se ziba kao ženske grudi
galebi su bijela rastvorili krila
njihov jasni kliktaj sad lagune budi
Dođi, sunce zlatno!
Na nebesko platno
sad padaju boje ognjene i divlje
i sunce se toči ko opojno piće
Novi dan se rađa. Srce kuca življe.
Venecija mrmlja, šapće, pjeva: sviće...
— — — — — — —
Žarke boje cvatu o osvitu dana
ko pod čarnim kistom meštra Tiziana.

Marko Fotez

DR. NIKOLA PERŠIĆ, ZAGREB

DRŽAVE NA BLISKOM ISTOKU

Propast islamskog Orijenta i borba za stvaranje samostalnih država na Bliskom Istoku: Turske, Egipta, Saud Arabije, Sirije, Palestine i Mezopotamije (Iraka)

Propast islamskog Orijenta

Osnova svega zbivanja na zemaljskoj površini jest određen prostor, na kome se stječu sve organske i neorganske pojave, i tu se najjače ističe veza između zemlje i čovjeka. Razvojem političke geografije poglavito iza Fridricha Ratzela (1844.—1904.), a pogotovo razvojem i afirmacijom geopolitike, koja pored prirode uzima kod razmatranja u obzir još i druge momente (historijske, sociološke i nacionalno-ekonomske), političko se je shvaćanje pojedinih teritorija znatno promijenilo. Dok su prije kao teritorijalne cjeline smatrali samo one zemlje, koje su potpadale pod pojedine dinastije, ili koje su se nalazile unutar granica jedne države ili pokrajine, u novije vrijeme uzimaju se kao objekt političkog razmatranja pored državnih, narodnih i pokrajinskih teritorija još i geografski zaokružena područja, kao bliski ili daleki Istok, Indopacifički prostor, Sredozemno more ili Podunavlje. Premda se s tima geografski zaokruženim prostorima veoma rijetko slažu granice pojedinih naroda ili država, nepobitno je ustanovljeno, da neke duhovne ili materijalne sile, jače ili slabije djeluju na sve faktore unutar toga kruga.

Povezanost svjetskih događaja oduvijek je postojala, ali naše vrijeme to jače osjeća. Razvojem svjetske politike i svjetskog gospodarstva, a pogotovo razvojem i usavršivanjem svjetskog prometa, povezanost i ovisnost tog problema još se jače očituje nego prije. Šta više, veoma je štetno za pripadnike malih naroda nepoznavanje svjetskih problema, jer to stvara kod njih krive pretpostavke, pa svoje probleme precjenjuju, podcjenjuju ili ih stavljaju na krivo mjesto.

Ovdje ćemo razmotriti propast islamskog Orijenta i ponovnu borbu za stvaranje samostalnih država na bliskom Istoku, dakle ćemo se pozabaviti problemima, koji su se odigrali i koji se odigravaju razmjerno nedaleko i od nas Hrvata.

Historijski problemi bliskog Istoka uvjetovani su njegovim geografijskim položajem, t. j. susjedstvom Evrope. Stoljećima idu duševno-kulturni odnosi ovamo i onamo, već prema tome, da li je Istok ili Zapad bio kulturno ili politički jači. Mi smo doživjeli potpunu pobjedu Za-

pada, jer su i posljednji ostaci nekada velikog i moćnog turskog carstva, raskomadani nakon svršetka svjetskog rata. Zapadu punom života i napretka stajao je nasuprot u početku novih obračunavanja rezignirani i stoljećima stacionirani Istok, koji nije imao ni nutarnje, ni vanjske snage, da se odupre jačem vihoru. »Bolesnik na Bosporu«, kako su predstavnici evropskih velesila zvali tursko carstvo, bio je toliko bolestan, da su svaki čas već dugi niz godina očekivali njegovu smrt, samo su se predstavnici Zapada već prije njegove smrti posvadili za njegovu baštinu.

Tragedija islamskog bliskog Istoka bila je u tome, što je njegov jedini i glavni predstavnik zadnjih vjekova bilo tursko carstvo, kome je nakon prvog naleta i osvajanja manjkala smisao za organizaciju i napredak. Tursko carstvo dostiglo je svoju kulminaciju u 16. stoljeću, za Sulejmana Velikog. Poslije njega počinje carstvo postepeno, ali sigurno propadati. Tragedija potpune propasti prijetila je već tijekom 19. vijeka. Opažala se je u gubicima zemlje u korist evropskih sila, koje su amo prodirale, a s time u vezi je došlo do sve većega gospodarskog i političkog utjecaja kršćanskog Zapada na islamski Istok.

Od svršetka križarskih ratova do konca 18. stoljeća nije Evropa uznemirivala Istok. Gotovo 300 god. imalo je tursko carstvo mira od evropskih naroda. Taj mir nije iskoristilo tursko-islamsko carstvo, da sebi osigura unutrašnji stabilitet i pripoji susjedne zemlje u Aziji, koje su gospodarski mnogo stradale zbog propasti kopnene tranzitne trgovine s Indijom. Mjesto da se dade na unutrašnju izgradnju i na osiguranje tada već velikih posjeda, slabila se je Turska svojim osvajalačkim pohodima u Srednju Evropu, koji su izvana izgledali sjajno, a zapravo su bili sasvim nepromišljeni i beskorisni.

Već u doba sjajnih pothvata islamske vojske na jugoistoku Evrope počinju na periferiji islamskog svijeta kulturni, ekonomski i politički pokušaji prodiranja evropskih sila. God. 1510. španjolska vojska osvoji Tripolitaniju, koju malo kasnije odstupi Malteškom redu. Ovaj se je tu održao oko 20 godina. Pokušaji Karla V. oko 1535. god. u Tunisu i Alžiru pokazuju, da se je počela buditi evropska ekspanzivna snaga.

Portugizi su se prvi smjestili na južnoj obali Gibraltarskog tjesnaca, ali je Portugal počeo propadati te morao naskoro napustiti svoja uporišta. Engleska preuze god. 1662. današnji Tanger, a Španjolska Maroko s Larašom, Mamuru, Melillu i Oran. Mnoge su tako osvojene zemlje kasnije otpale, jer ih je bilo teško održati zbog fanatičkih marokanskih plemena u pozadini. Dalje su se na istok duž sjeverne afričke obale nastojali smjestiti Francuzi i to ne na osnovi vojničkih pothvata, već uvođenjem i izgradnjom trgovačkih odnosa. Jednom francuskom trgovačkom društvu date su uz odnosnu odštetu »Concessions d'Afrique«. Iz Alžira proširila se utjecajna zona francuske trgovine sve do Egipta i Sirije. Trgovci su kasnijim gospodarima utrli put i pokazali smjer političke ekspanzije. Kod Napoleonova pohoda na Egipat bila je već jasna tendencija političkog osvajanja Orijenta. — To je bio prvi napadaj na islamsko područje, koji nije išao za proširenjem kršćanstva i uspostavom trgovačkih veza, već za političkom prevlasti. — Tada se je jasno očitovala još jedna, po budućnost islamskog Orijenta vrlo sudbonosna činjenica. Prije su se sukobljavali istočnjaci i zapadnjaci kao ljudi na približno jednakom stupnju civilizacije, ali prigodom tog pohoda osjetio je Istok civilizatorsku premoć zapada. I zaista otada se Orijent nije mogao osloboditi evropske civilizacije. Ni nakon ponovnog oslobođenja Egipta evropski utjecaj nije tamo prestao, i Egipat je ostao sve do okupacije po Englezima 1882. god. »vrt pokušaja za evropeizaciju Orijenta.«

God. 1830. uslijedi vojničko zaposjednuće grada Alžira, dok je vojničko prodiranje u pozadinu trajalo do 1847. god. Malo kasnije uveden je novi upravni red za osvojeno područje, koje je tada prvi put nazvano Alžir.

Vel. Britanija je trgala islamskom carstvu komad po komad na protivnoj strani od Francuske, želeći osigurati prometne puteve svoga imperija. God. 1839. Englezi su zaposjeli *Aden*, a 1857. god. *Bal el Mandeb* i otočnu grupu *Perima* na južnom izlazu iz Crvenog mora, koje je dobilo prvorazrednu važnost, kad je došlo do ostvarenja prokopa Sueskog kanala. Na obalama Hadramauta, na južnom dijelu Arabije, Englezi su novcima osigurali znatan utjecaj.

Tek osamdesetih godina prošloga stoljeća nastupio je pravi pokret Evrope na islamski Orijent. Beludžistan je otrgnut od Afganistana i priklopljen engleskom-indijskom posjedu, a krajevi na srednjem Murgabu Rusiji.

U predvečerje berlinskog kongresa bio je položaj Turske očajan. Rijetko kad su se velesile složile kao u to vrijeme, i to sve na račun Turske. No i tada su pazile pojedine od njih ljubomorno jedna na drugu, da se ne bi previše ojačale. Pobjeda Rusije i širenje njezina utjecaja prema Mediteranu pomalo je počelo zabrinjavati Veliku Britaniju, koja odluči intervenirati za Tursku, to jest smanjiti širenje ruskog utjecaja. Ali Albion nije u svjetskoj politici propustio ni jednu priliku, da se ojača i da učvrsti svoj položaj. Ovog puta bacili su Englezi oko na otok *Cipar*, važno strateško uporište. Cipar je u ono doba u prvom redu trebao služiti kao baza protiv ruske ekspanzije u Maloj Aziji i na Balkanu. Za 48 sati morao se je sultan odlučiti, hoće li Veliku Britaniju za prijatelja ili za neprijatelja. Sultan se je brzo odlučio, jer je englesko neprijateljstvo značilo potpunu podjelu Turske, a englesko prijateljstvo pomoć protiv ruskih aspiracija na evropskom i azijskom

dijelu Turske. Ugovorom od 4. lipnja 1878. sultan daje Cipar Englezima u zakup uz cijenu od 92000 funti godišnje.

U Evropi je Turska od početka 17. stoljeća bila u potpunoj dekadenci. Gotovo svaki kasniji rat i svaki sklopljeni mir bio je nepovoljan za Turke, koji se već od bitke pod Siskom 1593. nalaze u defenzivi i sve jače povlače sa evropskog teritorija. Kod toga su Hrvati imali tešku i važnu ulogu za cijelu Evropu, i ta ih je stajala mnogo krvi i vremena. Radi svog opstanka vršili su, a vrše i danas, možda i nesvijesno, misiju Evrope na ovome važnom geografskom prostoru, koji se može uporediti sa smještajima na Rajni i Visli. To su odlučne prekretnice u razvoju srednje, zapadne i južne Evrope i tu se bilo kontinenta jače osjeća. Austro-Ugarska, a i ostale evropske velesile dobile su nekada veliko i moćno carstvo i samo njihovoj ljubomori i neslozi može Turska zahvaliti, da se nije već mnogo prije potpuno raspala. Najjači udarac zadao joj je Berlinski kongres (13. VI.—13. VII. 1878. g.), kad je proglašena nezavisnost *Rumunjske, Srbije i Crne Gore, dok je Bugarska sjeverno od Balkana* postala kneževina pod turskom vrhovnom vlašću, a južna Bugarska (istočna Rumelija) ostala je turskim vilajetom pod upravom kršćanskog namjesnika. Rusija je dobila *Besarabiju* i sjevernu *Jermeniju*, a Austro-Ugarska mandat za okupaciju *Bosne i Hercegovine*. Grčka je pak nešto kasnije (1880. g.) dobila *Tesaliju*.

Komadanje Turske nastavljeno je i u Africi. Iz Alžira razvio se francuski utjecaj i u Africi na području današnjeg *Tunisa*. Trgovačko društvo »Compagnie d'Afrique« potpuno ga je zarobilo podijeljenim zajmovima. God. 1869. Francuska postavi »Međunarodnu financijsku komisiju«, u kojoj je bio dominantan francuski utjecaj, a provala tuniskih plemena u istočni Alžir posluži francuskoj vladi kao izgovor, da poduzme vojnički pohod. God. 1881. bio je Tunis u francuskim rukama. Porta je to morala sve trpjeti i gledati, kako komadaju komad po komad od njezinih najvrednijih pokrajina, jer je bila oslabljena unutrašnjim borbama, a organizacija u svakom pogledu bila je u Turskoj strahovito slaba.

Godinu dana kasnije (1882.) pao je *Egipat* pod englesko gospodstvo. Englezima je osobito bilo stalo do Egipta nakon otvorenja Sueskog kanala (1869. g.), jer onaj, koji posjeduje Egipat, može u svako doba vršiti kontrolu plovidbe kroz kanal, a kanal je značio za Engleze životno pitanje, jer je to najkraća veza s Indijom i ostalim azijskim posjedima velikoga britanskog carstva.

Osvojenje Egipta po Velikoj Britaniji karakterističan je primjer britanske imperijalističke politike, koja uvijek spretno iskoristi prilike, koje joj se pruže. Za revolucionarne vlade Arabi-paše u Egiptu dođe 11. srpnja 1882. g. u Aleksandriji do velikih nemira, kod kojih je ubijeno preko 50 Evropejaca. Sultan je imao poslati čete u Egipat, ali je oklijevao. Inicijativu preuzeše Velika Britanija i Francuska, s tom razlikom, što je Francuska htjela mirnim putem sve postići, a britanska vlada poduzme energične mjere. Britanska flota bude poslana u Aleksandriju, koju je Arabi-paša u očekivanju zajedničkog nastupa evropskih sila počeo utvrđivati. Kad se nije pokorio zahtjevu britanskog admirala, da prekine utvrđivanje luke, otvore britanski brodovi vatru na Aleksandriju i idućih dana iskrcaju vojsku u grad. Francuska flota, koja je bila zajedno s engleskom usidrena pred Aleksandrijom, otplovi iza prvih hitaca. Ta odluka, proizašla iz neodlučnosti francuske vlade, bila je od odlučnog značenja, jer je oduzela Francuskoj, kako je budućnost pokazala, svaki politički utjecaj u Egiptu.

Napokon je došao red i na *Maroko*. Već od 18. stoljeća postojali su ugovori marokanskih sultana i evropskih sila, po kojima su mogli evropski brodovi uz neku godišnju odštetu dolaziti u svrhu trgovine u marokanske luke, ali u zaleđe nisu imali pravo dolaziti. Kasnije su ti ugovori proširivani. Konačna sudbina Maroka odlučena je god. 1904., kad su se Velika Britanija i Francuska složile, da Vel. Britanija dobije slobodne ruke na Nilu, a Francuska u Maroku. Međutim su Vel. Britanija i Francuska propustile sporazumjeti se o tom s Njemačkom, i tako je došlo do diplomatskog konflikta, koji je riješen u Algecirasu (1906. g.), po kome je priznata ekonomska sloboda u Maroku za sve narode bez ikakvih prednosti. Kad su iza toga nastali u Maroku nemiri, Francuska je počela sve jače intervenirati. Njemačka joj je to pravo osporavala, dok nije došlo među njima do ugovora u Berlinu (1911. g.), po kojemu je Njemačka dobila od Francuske naknadu u Kamerunu (25.000 km²). God. 1907. zaposjednu francuske trupe luku Casablancu, a 1911. g. Fez. Godinu dana kasnije sklopi Pariz sa sultanom Maroka ugovor o protektoratu, po kojemu je sultan zadržao prividno vladu, ali je uprava ostala u francuskim rukama. — Sjeverni dio je prepušten Španjolskoj, a zona oko Tangera (275 km²) bude ugovorom između Francuske, Vel. Britanije i Španjolske podvrgnuta internacionalnoj upravi.

Kod tog oslabljenja Turske sudjeluje i Italija, mada njezina kolonijalna ekspanzija počinje dosta kasno. Italija se je iscrpla dugotrajnim borbama za ujedinjenje i samostalnost. Kolonijalno su pitanje u prvo doba smatrali ondje same vlasti kao nešto sekundarno, dok su mase bile u tom ravnodušne. Povijest talijanske kolonizacije započinje (poput mnogih drugih) privatnom inicijativom, koja je donekle prikrivala neodlučnost vlade. Prvi su takovi pokušaji uspješno izvedeni na obalama Somalije i Eritreje. Sa sređenjem nutarnjih problema raste talijanska volja i potreba i za kolonijalnom ekspanzijom, te s vremenom Italija postaje jedan od najglavnijih faktora na obalama Sredozemnog mora. Dok su Vel. Britanija i Francuska više manje samo »eksplo-

ateri« Sredozemnog mora, a mogu živjeti i bez njega, za Italiju to znači »conditio sine qua non«, znači njezin životni prostor. Nakon neuspjeha u Abesiniji (Adua 1896. g.) talijanska kolonijalna politika ostaje preko jednog decenija na mrtvoj točki. Tek oko 1910. g., kad je počela jače napredovati mlada nacionalistička stranka, ponovno se javlja u Italiji jaka težnja za kolonijalnom ekspanzijom. Talijani su dugo vremena smatrali Tunis za svoju interesnu sferu, ali kad su francuske trupe zaposjele Tunis, koncentrirala se je talijanska ekspanziona volja na libijsku obalu. Tripolis i Bengazi bili su za dulje vrijeme uporište talijanske ekspanzije, a glavnu su ulogu u tom imali talijanski naseljenici u tim krajevima. Prijelaz toga dijela turske Afrike Italiji bilo je samo još pitanje vremena. To je napokom izvedeno u talijansko-turskom ratu god. 1911., kad je Italija anektirala *Libiju.* A kad turska vlada tu aneksiju nije priznala i kad je šta više počela organizirati ustanke, Italija zaposjedne *Dodekanez* s namjerom, da napadajem na Dardanele prisili Portu na popuštanje. No u to vrijeme bukne balkanski rat i Turska morade popustiti Italiji. Ugovorom u Lausanni 12. listopada 1912. god. Porta dade Tripolitaniji i Cirenaiki potpunu autonomiju, a malo kasnije sva prava prijeđu na talijansku krunu, koja je osigurala i zaleđe tih zemalja. — Tim su i zadnji ostaci afričkog orijenta, u kojemu je islam u razmjerno vrlo kratko vrijeme provodio svoju misiju te ga politički i osvojio, pali u ruke Evropljanima. — A i za Italiju bijaše taj datum od odsudne važnosti, jer je u posljednji čas osigurala za sebe komad suprotne afričke obale, za koju je postojala opasnost, da padne pod vlast Francuza ili Engleza.

No i s evropskog kopna morala se je Turska naglo povlačiti. Balkan je bio kroz dugo vrijeme glavna domena turske vlasti i duha u Evropi, ali ni tu se Turci nisu mogli trajno održati, jer su kao ratnička kasta bili odijeljeni od upokorenih naroda, a asimilaciona politika je Turcima bila posve strana.

Glavna je želja Turaka bila, da iza ratničkih pothvata uživaju plodove svojih napora. Zato su pokoreni narodi bili materijalno izrabljivani, da zadovolje kastu gospodarâ. Od balkanskih naroda dijelila ih je u prvom redu vjera, a probuđeni nacionalizam 19. i 20. vijeka, potpomognut (često radi egoističkih motiva) izvana, pokopao je i zadnje ostatke turske vlasti na Balkanu. Još kobnija od 1878. g. bila je za Tursku na Balkanu 1912. godina, kad je balkanskim ratom *izgubila sav teritorij sjeverno od linije Enos-Midija, dok je Austro-Ugarska postigla nezavisnost Albanije.*

Pred početak svjetskog rata u Africi je islamski suverenitet bio potpuno skršen, a u Evropi je Turska zadržala još ostatke ostataka svoga nekada velikog teritorija. Jedino su još na azijskom tlu postojale neke suverene i polusuverene države. Tursko se carstvo zadržalo još

sa znatnim teritorijem, uključivši tu još najveći dio Arabije, pa Mezopotamiju, Anatoliju, Siriju i Palestinu. — Osim Turske tu su još kao nezavisne države Perzija (Iran), Afganistan i sultanati Oman i Nedžd u središtu i na istočnoj obali, gdje je bila domovina islama. Turska samostalnost mogla je opstojati na cijelom tom teritoriju, zahvaljujući jedino, kako smo već prije spomenuli, neslozi evropskih velesila. Perzija (Irak), a pogotovo Afganistan služile su između interesnih sfera i teritorija velikih vlasti kao odbojne države (Pufferstaat). Oman i Nedžd, kojih je važnost bila neznatna, imaju zahvaliti svoju samostalnost nedosežnosti i teškoj pristupačnosti. Ali i tu, na teritoriju svih tih suverenih i polusuverenih država bio je gospodarskim i kulturnim prodiranjem dugo vremena brižno pripravljan politički prijelaz u ruke Evrope. U anatolijskim zemljama, gdje su na rubovima grčki elementi služili kao posrednici evropske gospodarske ekspanzije, gradila su evropska društva željeznice, da tako osiguraju sebi utjecaj. U južnoarapskim pokrajinama bila je evropska kulturna akcija jača od privredne. Vrlo znatna kulturna propaganda vršila se je osobito u Siriji i Palestini. I turska *Mezopotamija* znatno je bila zahvaćena evropskom ekspanzionom silom, samo je tu došlo do teških nesporazumaka evropskih velesila. Protivnici su bili Njemačka i Vel. Britanija, a dva glavna uzroka — petrolej i bagdadska željeznica — doveli su do tolike napetosti, da tu možemo tražiti jedan od glavnih uzroka svjetskog rata. Povijest gradnje bagdadske željeznice je povijest njihova gospodarskog i političkog natjecanja.

Od znatnijeg evropskog utjecaja ostali su pošteđeni jedino *Hedžas* i *Nedžd,* ali su se tu međusobno klala arapska plemena u neobuzdanoj slobodi. Naskoro su i te zemlje arapske srži u prednjoj Aziji postale zrele, da prijeđu pod svemoćnu vlast Evrope. Interesirane evropske sile čekale su samo priliku, da međusobno razračunaju, i da pobjednici povuku crtu preko samostalnosti azijskih državica. Ta je prilika došla 1914. god.

Dan 12. studenoga 1914. bio je sudbonosan za islamski Orijent, jer je tog dana sultan Muhamed V. u svojstvu kalifa pozvao svoje vjernike na »sveti rat«. To se je dogodilo malo kasnije, nakon što su Vel. Britanija i Francuska objavile rat Turskoj, jer je sultan stao na stranu centralnih vlasti. Vel. Britaniji i Francuskoj se činilo, da je tada došao čas, da ostvare svoje želje na bliskom Istoku.

Tada je započeo posljednji čin već stoljetne tragedije propasti političke moći islamskog Orijenta. Vel. Britanija je pripremila napadaj na Tursku s dvije strane, i to s Perzijskog zaliva i iz Egipta. — Antantina je vojska napredovala brzo u Aziji, tako da su već u proljeće 1917. g. ušli Englezi u Bagdad, a godinu dana kasnije bio je sav mosulski kraj u njihovim rukama. Na palestinskom bojištu osvoje Englezi

u prosincu 1917. god. Jeruzalem i Damask. Porazi Turske nizali su se jedan za drugim, ne samo na bojnom bolju nego i u pozadini, gdje je T. E. Lawrence postao jedan od najznamenitijih političkih agenata, koji su pripravljali arapski teren za engleske interese. Lawrence je s vremenom postao veoma utjecajan kod različitih knezova i plemenskih poglavica. Vještoj engleskoj propagandi u Arabiji uspjelo je podići ustanak Arapa protiv Turaka, koji su već odavno teško podnosili carigradski jaram. Tada su se prvi put u povijesti udružili muslimani s kršćanima protiv muslimana. Turska je napokon u svjetskom ratu na svim stranama potpuno skršena i po svršetku rata nalazila se je u potpunom rasulu. Da je Anatolija s drugima manjim dijelovima spasena za novu tursku državu, zasluga je jednog čovjeka i to Kemala Atatürka. Turaka je i na Balkanu gotovo nestalo. Oni su svoje šatore prenosili sve bliže Aziji, odakle su i došli, a ostao im je danas još komadić zemlje na Bosporu, više kao uspomena na ono veliko doba, nego kao stvarna snaga. Balkanskim narodima ostavili su na rješenje mnoge probleme, i od tog će rješenja zavisiti njihova budućnost.

Borba za stvaranje samostalnih država na bliskom Istoku

Već u općem rasulu islamskog Orijenta rodila se je u tim krajevima nova ideja vodilja, koja je zaustavila propadanje, i stvorila novu bazu za stvaranje samostalnih država na bliskom Istoku. Pripadnici različitih naroda staroga turskog carstva prihvatili su iz Evrope ideju nacionalne države. S pojavom nacionalne ideje bilo je svršeno sa snom o panislamskom svjetskom carstvu. Taj je proces nacionalizacije počeo s mladoturskom revolucijom. Tako je nastao u islamskom svijetu preokret, koji je imao neizmjerne posljedice.

Borba za slobodu i samostalnost Turske bila je vanredno teška. Turska je proživljavala teške i kritične časove. Kemal (hrabri turski oficir, koji je uspješno sudjelovao u svim turskim ratovima posljednjeg vremena carstva) uspije jakom agitacijom pridobiti povjerenje masâ. On izda proglas, da vlada u Carigradu ne može više vršiti svoje dužnosti, pa neka se zemlja spasava vlastitom voljom i energijom svoje nacije. Sazove kongres u Sivasu, koji donese rezoluciju nazvanu »narodni pakt«, u kojoj su stavljeni uvjeti mira. Svoje pristalice sakupi u »narodnu stranku«, a ta odnese pobjedu na idućim izborima. Jedan dio poslanika novo-osnovane narodne stranke odvoji se od Kemala i ode u Carigrad, da surađuje sa sultanom. Zahtjevima njihovim protivili su se i sultan i Englezi, pa tako dođe do težih trzavica u samom Carigradu. Englezi proglase okupaciju Carigrada, zatvore nekoliko narodnih poslanika i pošalju ih na Maltu u koncentracioni logor. U tom nesretnom stanju sultan osnuje »kalifinu vojsku« sa svrhom, da se bori protiv

ankarskih buntovnika. Nastalo je strašno međusobno klanje. Taj građanski rat svršio je pobjedom Kemalove vojske, jer je Kemalu uspjelo uvjeriti narodne mase, da sultan radi u dogovoru s Englezima, a na štetu turskog naroda. Iza toga raspiše nove izbore za novi parlamenat u Ankari, koji se proglasi velikom narodnom skupštinom i jedinim zakonitim nosiocem vlasti u zemlji, a sebe proglasi predsjednikom. Kako je baš u to vrijeme zaključen mir u Sèvresu, kojim nisu bili Turci nikako zadovoljni, pridruži se Kemalu i ostali dio naroda, koji je još bio protiv njega.

Nakon toga Kemal obrazuje vladu narodne obrane sa zadatkom što bolje organizacije cijelog naroda za borbu protiv neprijatelja, koji se je još uvijek nalazio u zemlji.

U takovim prilikama nastojala je i Grčka proširiti svoju državu na račun azijske Turske, i stupi u rat s Turskom. Grčka ofenziva počima u lipnju 1920. g. Ratna je sreća u prvo vrijeme bila na strani Grka, ali poslije uspije Kemalu pobjedom kod Sakarije spriječiti i odbiti invaziju neprijatelja. Nakon pada Venizelosa izjave saveznici, da se ne će više miješati u grčko-turski rat. Rat je završen pobjedom Turaka, zahvaljujući samo velikim strategijskim sposobnostima Kemalovim. Mirom u Mudaniji priznata je Turska nezavisnom i suverenom državom, bez ikakova prava velikih sila, da se miješaju u njezine unutrašnje prilike. U studenomu 1922. g. sazvana je konferencija u Lausanni, da načini novi ugovor između Turske i saveznika, koji su pozvali i sultana-kalifa, da tamo pošalje svoje poslanike. To je bila uvreda narodnoj skupštini, a Kemal odgovori na nju time, da je brže bolje proturio kroz skupštinu zakon, da se služba sultana ima rastaviti od časti kalifa, napokon da se položaj sultana ukida, pa postavi jednog sinovca Vanedinova za kalifa, a sam Vanedin spase život tako, što je pobjegao iz svoje palače u britansku ratnu bolnicu, a odatle na britanski ratni brod.

U Lausanni Kemalov izaslanik Ismet paša izvojšti sve, što su narodnjaci u svom programu tražili. Mjesto da Turska bude raskomadana, kako su saveznici u Sèvresu zahtijevali, zadobili su Turci potpuni suverenitet nad čitavom Anatolijom (tu je bila Italija jako prikraćena, jer je veći dio Anatolije obećan Italiji za nagradu, što je stupila na stranu saveznika u rat), pa i nad Carigradom i istočnom Trakijom. Kršćanske općine u Turskoj izgube svoju autonomiju, a inozemne kapitulacije budu ukinute. Milijun Grka iz zapadne Anatolije bude prebačeno u Grčku, a Turci oslobođeni plaćanja reparacija. Tako se je ponovo rodila razmjerno velika i homogena nacionalna Turska država. God. 1923. Kemal proglasi Tursku republikom, a sebe prvim predsjednikom republike.

Pošto je svladan vanjski neprijatelj i donekle sređena vanjska politika, nastojao je Kemal riješiti se svih zastarjelih ustanova i obi-

*

čaja, koje je naslijedio od osmanlijskog carstva, a smetale su napretku obnovljene Turske. Mnoge je dobre stvari proveo zavidnom energijom, premda mu je posao bio vrlo težak radi poznate konzervativnosti turskih širokih masa.

Premda su Englezi 1882. g. unišli u Egipat i stvarno bili gospodari u njemu, Egipat je bio još do 1914. g. formalno podložan turskom sultanu. Kad je Turska objavila rat antanti, Vel. Britanija dokine vrhovništvo Turske nad Egiptom i proglasi ga britanskim protektoratom. Od toga vremena je Aleksandrija baza za britansku flotu u Sredozemnom moru.

Već za rata, a pogotovo po njegovu svršetku ojačala je nacionalna svijest Egipćana i volja za samostalnošću. Dugo su se vodile, često i vrlo krvave borbe između engleskih vlasti i egipatskih nacionalista. U tom je prednjačila omladina u velikim gradovima. Pod pritiskom nacionalnih pokreta, a u želji, da za budućnost osigura svoje interese, Vel. Britanija pristane na kompromis. God. 1922. Egipat je proglašen nezavisnim kraljevstvom. No ta nezavisnost nije bila, a nije još ni danas potpuna. Prigodom formalnog isključenja Egipta iz britanske zajednice naroda ugovoreno je, da Egipat mora ispunjavati ove engleske zahtjeve:

1. Vel. Britanija može na svaki način osigurati prometne puteve britanskog carstva, pa ima pravo držati i vojsku u pojedinim izloženim točkama.

2. Vel. Britanija preuzima obranu Egipta od svakoga stranog napadaja.

3. Vel. Britanija preuzima i zaštitu inozemnih interesa i zaštitu manjina u Egiptu, pa i

4. upravu Sudana, koji je za Vel. Britaniju vanredno važan zbog pamuka. Kasnije je stvoren britansko-engleski kondonimium u Sudanu.

Te nam točke pokazuju, koliki su još i danas interesi i moć Engleza u Egiptu. Zapravo se još ne može govoriti o nekoj potpunoj egipatskoj samostalnosti. Zbog takova stanja dobiva naravno egipatski nacionalni pokret nove pobude. Politička razilaženja u Egiptu između britanskih i egipatskih političara god. 1935. jasno su pokazala, da Vel. Britanija može samo onda računati na dobar zajednički rad s Egiptom (na što je nužno upućena u slučaju sukoba s Italijom), ako bude više susretljiva prema njihovim željama za potpunu samostalnost.

U pozadini britanskih odnosa prema Egiptu stoji još činjenica, da koncesija, dana od Egipta »Društvu za Sueski kanal«, prestaje g. 1968.

Pri rješavanju sudbine arapskih zemalja Englezi su imali odlučnu riječ. Dva arapska kneza, Ibn Saud, gospodar srednje Arabije, i Husein šerif od Meke, činili su se engleskoj diplomaciji naročito pogodnim za

proširenje engleske moći u Arabiji i za konačno obračunavanje s Turcima. Ali su se kod Ibn Sauda prevarili, jer, kad je hrabri arapski vođa ojačao, nije bio nimalo voljan slijepo slušati engleske naloge i biti igračka u njihovim rukama, već je svom energijom dobrog ratnika i organizatora proveo ujedinjenje arapskih pokrajina i državica, te proveo vanjsko i nutarnje sređenje. Kad je Englezima ustrebala u ratu arapska pomoć, obećali su im slobodnu Arabiju, ali je stvarnost bila daleko od toga. Kratko vrijeme nakon obećanja slobodne Arabije sklopi engleski vrhovni komesar u Egiptu Mac Mahon s Francuskom tako zvani Sykes-Picotov ugovor. Taj je morao ostati nepoznat Arapima i cijelom svijetu sve do konca rata, jer je bio sasvim protivan obećanjima, danim od strane Engleza. Po Sykes-Picotovu ugovoru zadovoljene su imperijalističke težnje Vel. Britanije i Francuske, koliko se to ticalo novog političkog uređenja arapskog područja, kako je to već bilo prije početka rata zaključeno u Parizu i Londonu. Francuska je zahtijevala ostvarenje svoga tradicionalnog prava na Siriju i Libanon u formi protektorata, dok je Vel. Britanija mislila izraditi i skratiti kopnenu vezu s Indijom, ali je pritom mislila i na sjeveromezopotamska polja zemnog ulja.

Kad se je rat svršio, saveznici su izvršili većinu utanačenja u svoju korist, ali su im na mnogim mjestima kvarili račune jaka narodna svijest i dobro proveden otpor. Pa ako su mnoge zemlje tada i predobili za se, morali su s vremenom popustiti nutarnjem pritisku i znatno ublažiti način uprave.

Odmah po oslobođenju Turske smatrao je Ibn Saud, da je došlo i njegovo vrijeme, jer je on još za rata, siguran i pomagan od Engleza, sredio unutarnje odnose i organizirao vojsku. Najprije je obračunao s prvim i najopasnijim protivnikom Ibn Rašidom, gospodarom Šamara. Borba se završi 1921. god., kad je Ibn Saud osvojio Ibn Rašidovu prijestolnicu Hail. Na sjever nije mogao više napredovati, jer bi došao u izravan sukob s Vel. Britanijom radi krajeva, koje Vel. Britanija iz strateških razloga nije mogla nikako pustiti iz svojih ruku. Tada je bila Saudova želja za ekspanzijom potisnuta od sjevera na zapad, tamo gdje ne će naići na oružani otpor Vel. Britanije. Naročito je želio zadobiti svete gradove islama Meku i Medinu. God. 1924. započe rat. Uzalud je šerif, koji je međutim uzeo naslov kralja od Hedžasa i kalifa islama, htio organizirati otpor. Njemu se je osvetila izdaja, što je paktom s Vel. Britanijom izvršio nad islamom, pa je i pored toga na koncu ostao prevaren. Kad su ga svi ostavili, šerif Husein pobježe na Cipar. S padom Medine zapečaćena bi sudbina šerifove obitelji u Hedžasu. Ibn Saud postade neograničeni gospodar Hedžasa protiv volje Vel. Britanije, koja se ponovo s njim sukobila zbog osvojenja Akabe. Taj

grad je južna granična točka engleskog mandata Transjordanije, a još i danas spada među zahtjeve Ibn Sauda.

S osvojenjem Hedžasa i važnih gradova Meke i Medine još nije bila iscrpljena Ibn Saudova težnja za ekspanzijom. Sad se obrati na jug emiratu Asir i kneževini Jemen. To su bile još jedine samostalne države Arapskog poluotoka, koje još nisu bile pod vlašću Sauda. Zbog dinastičkih borba sklopi gospodar Asira Ali Idrisi 1926. god. s Ibn Saudom ugovor o protektoratu, po kome predaje Asir Ibn Saudu, a za uzvrat od ovoga dobiva pravo na prijestolje.

Napokon je došao na red imanat od Jemena, ali taj nađe jako zaleđe u Italiji, koja je tada iz svoje kolonije Eritreje gledala da zadobije utjecaj na Arapskom poluotoku. Nato Engleska stane na stranu Ibn Sauda, hoteći s pomoću njega zaustaviti nepoželjni talijanski utjecaj u pozadini Adena. Nakon duljih čarkanja imam izgubi bitku. Tada se je opet pokazala državnička veličina Ibn Sauda, koji ostavi vladara formalno na prijestolju, a sebi osigura odlučan utjecaj na jemensku vanjsku i unutarnju politiku. Time je Ibn Saud približno izvršio svoju političku zadaću obnovljenja velikoarapskoga vahabitskog carstva. Jedino još na sjeveru, gdje su bile uspostavljene polusuverene države pod protektoratom evropskih velesila, granice nisu bile sigurne i nisu odgovarale željama Ibn Sauda.

Daleko teža je bila borba u Siriji, Palestini i Mezopotamiji. U nekim krajevima nije se našlo ni približno dobro rješenje, a borbe još i danas traju.

Još u listopadu 1918. god. unišao je Fejzal (sin šeika Huseina) pobjedonosno na čelu pobunjenih Arapa u Damask, a njegov general Šukri paša povede navalu na sirijsko obalno područje, da osigura novoj velikoarapskoj državi važnu luku Beirut. Francuzi su uvidjeli opasnost za njihovu interesnu sferu, te zatraže, da se to napredovanje zaustavi. Fejzal se je tome morao pokoriti, ali pođe u Versailles, da ondje preda svoje zahtjeve na Siriju, odakle se vrati neobavljena posla. I tu se opet odigra tragedija slabijeg i prevarenog na pozornici svjetske povijesti. A pored toga sirijski nacionalni kongres proglasi početkom 1920. god. nezavisnost Sirije i ponudi Fejzalu krunu. No još se to veselje nije ni sleglo, kad dođe iz San Rema vijest, da je na konferenciji sila pobjednicâ na osnovi Sykes-Picotova ugovora Francuska dobila cijelu Siriju. Francuska nato zatraži od Fejzala, da prizna francuski mandat nad Sirijom. Fejzal, pokorivši se zahtjevu stanovništva, odbije ultimatum. Posljednji čin sirijske tragedije pisan je mačem. Francuske trupe pod zapovjedništvom generala Goybet-a potuku Sirijce i 20. srpnja zauzmu Alepo, a već 25. srpnja 1920. god. i Damask. Fejzal morade bježati iz

zemlje. On upravi posljednji protest na cijeli svijet, ali bez uspjeha. — »Vae victis!«

U Siriji nastade veliki otpor protiv mandatske vlasti. Otpor se taj najjače očitova u pojačanom arapskom nacionalizmu. Taj biva tijekom godina borbe sve čvršći privlačeći sve više k sebi široke slojeve. Otpor protiv mandatske sile stalno se povećavao. Bilo je više oružanih ustanaka. Francuska, uvidjevši, da ne će moći vojničkom silom zadržati Siriju, odluči se na neko popuštanje. Ipak ono nije nikada bilo ni sjena sirijskih zahtjeva, pa je borba trajala neprestano u sirijskom parlamentu i na ulici. Napokon u svibnju 1936. g. predstavnici Sirije pođu u Pariz, da tamo vode pregovore s francuskom vladom. To se je proteglo mjesecima, a za to se vrijeme Francuska trudila, da stvori jaz između pariške delegacije i naroda u Siriji. No ti su pokušaji propali. Konačno bude potpisan francusko-sirijski ugovor 9. rujna. Ugovor priznaje nedjeljivu Siriju s područjem Alavita i predviđa prestanak mandata nakon prijelazne epohe od tri godine. Poslije toga će Francuska postepeno povlačiti vojsku, a Sirijci će s pomoću mandatskog gospodara izgraditi novo sirijsko upravno tijelo i tome potrebno pravosuđe. Prema tom ugovoru ima Francuska od mandatske sile postati prvi saveznik i zaštitnik, nešto slično kao i Vel. Britanija u Egiptu. Da li će se to sve točno izvršiti, pokazat će nam skora budućnost.

Velika Britanija je odavna imala namjeru na istočnoj strani sueskog kanala srediti prilike, jer je još za rata uvidjela, kolika je opasnost, ako je njegova istočna strana u rukama drugih sila. I da izgradi tu poziciju, razvita bi ideja o židovskoj nacionalnoj državi pod engleskim protektoratom. Vel. Britanija se je nadala, da će time moć židovske internacionale iskoristiti za svoju politiku. S druge je strane išla za tim, da onemogući Pan-Arabiju, nadajući se, da će, zahvalivši sukobima Židova i Arapa, lakše vladati tim dijelom svijeta. Prihvaćena bi Balfourova deklaracija, po kojoj je britanska vlada stvorila domovinu za Židove u Palestini. Ta se deklaracija protivila obećanjima, koja su Englezi dali Arapima za rata, a donekle i u samom Sykes-Picotovu ugovoru. Na konferenciji u San Remu Vel. Britanija dobije mandat nad Palestinom. Već prije konferencije u San Remu stavila se je britanska vlada u vezu s cionističkom organizacijom, da čuje njihove želje s obzirom na Palestinu. Te želje budu predane u obliku izrađenog programa. Vel. Britanija unese taj cionistički program (koliko se je slagao s njezinim interesima) u mandatski statut. Povijest palestinskog mandata nije ništa drugo nego povijest arapske pobune protiv tutorstva »Društva naroda« i mandatske moći, te krvava borba protiv politike useljivanja Židova. Pobune su često dizane, ali ih je engleska vlast uvijek ugušila. Uporedo s dolaskom naseljenika išla je i prodaja kultivirane zemlje, na kojoj su bili arapski Felasi kao zakupnici. Zemlju su prodavali

arapski veleposjednici židovskim privatnim krugovima ili »Jewish Agency«, službenom zastupstvu Židova. Borbe su se osobito zaoštrile u proljeće 1936. god. Tada nastane krvavi teror odozdo (s arapske strane) i čitav niz štrajkova. Kad ni poslano vojno pojačanje nije moglo stvoriti trajnoga reda, dade se Vel. Britanija na diplomatsku igru. Preko arapskih vladara Ibn Sauda, gospodara Arabije, kralja Gazija od Iraka i emira Abdulaha iz Transjordanije povede se posrednička akcija, koja je donijela uspjeha. Vel. Britanija obeća poslati povjerenstvo iz Londona, da istraži i uredi prilike u Palestini, ako prestanu štrajkovi i teror. Tada bi prekinut štrajk, koji je trajao 177 dana. Međutim, kad je komisija počela raditi, stiže iz Londona vijest, da je engleski ministar kolonija Ormsby-Gore podijelio Židovima nove certifikate za useljivanje. Nato arapsko političko vodstvo odluči bojkotirati englesko istražno povjerenstvo, te opet poraste nutarnja napetost. Situaciju su ponovno spasli arapski vladari svojom posredničkom akcijom. Zahtjevi s jedne i druge strane bili su jasni i beskompromisni. Vel. Britanija bi se prema njima morala odlučiti ili za Židove ili za Arape. Arapi su što više tražili prestanak mandatske vlasti i stvaranje autonomne države. Međutim Vel. Britanija se do danas nije odlučila ni na jednu stranu, pa tako nemirno stanje nije prestalo.

I u *Mezopotamiji (Iraku)* borbe su bile duge i teške, jer je bilo teško složiti želje stanovnika ove nekada turske pokrajine s težnjama i potrebama britanske imperijalne politike. Kao što smo već spomenuli, Vel. Britanija je za rata zauzela tu zemlju. Kod toga vojnog pohoda išao je uz ratničkog časnika i upravni činovnik u vojničkom odijelu. Na svršetku svjetskoga rata bila je Mezopotamija pod novo stvorenom engleskom vojničkom upravom. Stanovništvo je osjetilo povoljnu razliku između nove engleske i prijašnje turske uprave, pa je primilo novog gospodara najprije bez ikakova opiranja.

Nemiri i nezadovoljstvo započelo je tek onda, kad se je i u Bagdadu saznalo za Wilsonove teze o samoodređenju naroda.

Wilsonovim manifestom i sirijskom pobunom započeo je nemir duhova i u Iraku. Ali konferencija u San Remu dade Vel. Britaniji mandat i nad Irakom. To Francuska nije gledala baš mirnim očima, jer je ona na tom području imala svojih aspiracija. Nakon odluke u San Remu jedna grupa bagdadskih građana, kao zastupnika cijelog naroda, podignu protest protiv mandata, i zatraže, da se sazove nacionalna skupština, koja će odlučiti o sudbini zemlje. Taj protest nije mnogo pomogao, ali Englezi, vodeći pametnu politiku popuštanja, urede iračku državu na taj način, da se upravno tijelo sastojalo od arapskih činovnika, kojima su na odlučnim mjestima bili dodijeljeni engleski savjetnici. Moć domaćeg kabineta bila je doduše mala, ali već je njegova egzistencija pomirljivo djelovala na domaće stanovništvo.

To sve još nije zadovoljavalo iračke nacionaliste, koji su željeli stvaranje nezavisnog iračkog kraljevstva. Da jednom obračunaju s tim zahtjevom i ujedno da riješe odnose u Transjordaniji, koja je Vel. Britaniji dana u okviru palestinskog mandata, sazove engleski ministar kolonija Churchill 1921. god. konferenciju u Kairo, da odluče o pitanju prijestolja u Iraku i Transjordaniji. Na savjet pukovnika Lawrenca i Gertrude Bell (političkog savjetnika engleske vojske za rata u Mezopotamiji) bude postavljen na iračko prijestolje bjegunac Fejzal, a čast emira od Transjordanije dana bi Fejzalovu bratu Abdulahu, drugom sinu šerifa Huseina. Time je Vel. Britanija postigla dvoje. Dovela je na prijestol ljude, od kojih je mogla očekivati dalekosežnu pokornost, i stvorila izvor dinastičkih opreka između Ibn Sauda i Huseinovih sinova. Na taj način je spriječeno za dogledno vrijeme stvaranje Panarabije.

Tek 1930. uspije Vel. Britaniji potpuno izravnanje s iračkom državom, nakon što je London dao pristanak za ulazak Iraka u »Društvo naroda«. Time prestaju važiti svi drugi englesko-irački ugovori i odnos između obiju država bi uređen za 25 god. U tom ugovoru podvrgava se Irak u svojoj vanjskoj politici kontroli Vel. Britanije i daje Vel. Britaniji pravo, da drži uporišta za svoju zračnu flotu na iračkom teritoriju za osiguranje svojih zračnih veza s Indijom. Ugovoru je dodan dodatak, u kom se točnije objašnjavaju vojnička prava Vel. Britanije. Na osnovi tog ugovora drži Vel. Britanija niz vojnih posada zračnog oružja u Iraku u blizini Bagdada i Basre.

God. 1932. stupi Irak u »Društvo naroda« i time dobije suverenitet, koji mu se je kratio nakon svršetka rata.

God. 1933. umre Fejzal, a naslijedi ga njegov sin Gazi. On započe epohu oštrih borba političkog obračunavanja, koja su više put prijetila cjelini države. Od dolaska vlade Hikmeta Sulejmana 1936. g. nastoji se svim silama oko izravnanja unutarnjih opreka, da se postigne narodna homogenost.

Kako vidimo, nakon svršetka svjetskog rata cjelokupni je teritorij bliskog Istoka bio isprepleten čitavom mrežom različitih, često suprotnih ugovora. Sadašnje stanje, uključivši tu i mnoge kompromise na različnim dijelovima, ne će se moći trajno održati. Potpuno rješenje različitih problema bliskog Istoka donijet će nam vjerojatno skora budućnost.

LITERATURA:

B. E. Schmitz: Comment vint la guerre I.—II. Paris 1932.
P. Schmitz: Neubau der arabischen Welt, Lepzig 1937.
G. Herrmann: Der Suez-Kanal, Leipzig 1936.
R. Troeltsch: Schlüssel im Meer, München 1936.
K. Haushofer: Jenseits der Grosmächte, Leipzig u. Berlin 1932.
V. Krišković: U svijetu paradoksa, Zagreb 1937.
F. Lukas: Balkan, Hrv. Revija 1931., Zagreb.
G. Scherrill: Mustafa Kemal. Paris 1938.
F. H. Donner: Ost gegen West. — Zeitschrift für Geopolitik 1931.
M. Claar: Italien in Asien und Afrika. — Zeit. für Politik 1934.

S A D R Ž A J

Strana